

A REFORMÁCIÓ, MINT EURÓPAI DEBRECENI NEMZETI ÉRTÉK

Hol a helyünk Európában?

Debrecen – Budapest, 2008

Professzorok az Európai Magyarországért

PEM Tanulmányok – VI.

**A REFORMÁCIÓ, MINT EURÓPAI
DEBRECENI NEMZETI ÉRTÉK
Hol a helyünk Európában?**

Debrecen – Budapest, 2008

Professzorok az Európai Magyarorszáért

PEM – Tanulmányok VI.

Sorozatszerkesztő:
Koncz István

Szerkesztette:
Koncz István – Fürj Zoltán

Lektorálta:
Antalóczy Attila

ISBN: 978-963-88433-1-9

© Koncz – Fürj

Technikai szerkesztő:
Harangi Ibolya

Kiadja a Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület

PEM – Tanulmányok VI.

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	3
KÖSZÖNTŐ	7
<i>Csorba Péter</i>	7
KÖSZÖNTŐ	9
<i>Koncz István</i>	9
DEBRECEN EGY XXI. SZÁZADI PÜSPÖK SZEMÉVEL	11
<i>Bölcsei Gusztáv</i>	11
A CÍVISVÁROS EREJE	15
<i>Kósa Lajos</i>	15
A REFORMÁTUS KOLLÉGIUMTÓL A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAIG – AVAGY A NEVELÉS ÉS TUDOMÁNYMŰVELÉS ALAPJAI	19
<i>Daróczy Zoltán</i>	19
DEBRECEN A TÖRTÉNELEMBEN	25
<i>Orosz István</i>	25
DEBRECEN IRODALMI HAGYOMÁNYAI ÉS AZ EURÓPAI ÉRTÉKEK	31
<i>Imre László</i>	31
A DEBRECENI TEHETSÉG MŰHELY, MINT EURÓPAI PERSPEKTÍVA	35
<i>Balogh László</i>	35
DEBRECEN SZELLEMISSÉGE A VÁROS LATIN NYELVŰ FELIRATAINAK TÜKRÉBEN	51
<i>Gesztelyi Tamás</i>	51
A FELEKEZETI KIZÁRÓLAGOSSÁGTÓL A VALLÁSI TOLERANCIÁN ÁT A TESTVÉRI KÖZÖSSÉGIG	67
<i>Fűrj Zoltán</i>	67
DEBRECEN KÉPZŐMŰVÉSZETI ÉRTÉKEI – „A REFORMÁCIÓ, MINT EURÓPAI DEBRECENI NEMZETI ÉRTÉK” GONDOLATÁNAK JEGYÉBEN	81
<i>Vitéz Ferenc</i>	81
FELKÉRT TANULMÁNYÍRÓK	113
REFORMÁCIÓ ÉS DEBRECENISÉG	115
<i>Csohány János</i>	115
A DEBRECENI VERESTEMPLOM TEOLÓGIAI ÉS EGYHÁZMŰVÉSZETI JELENTŐSÉGE	131
<i>Derencsényi István</i>	131
NON VIDERI SED ESSE	135
<i>Ifj. Fekete Károly</i>	135
A MENNYEI JUTALOMÉRT FOLYTATOTT DEBRECENI HITVITÁK	152
<i>Tóth-Mihala Veronika</i>	152

Előszó

„...mindig lelkem székvárosa volt...”

Németh László fogalmazta meg a mottóul választott gondolatot, amely nemcsak a református emberek számára jelentette ezt az érzést, hanem az ország függetlenségéért, önállóságáért, az ember szabadságáért küzdők számára is önálló jelentéstartalommal bírt. S *különös jelentéstartalommal* rendelkezett azok számára, akik a várossal közvetlen kapcsolatba kerültek, ez a kapcsolat lehetett gazdasági, vallási és oktatási, ezzel egyszersmind szellemi és politikai.

A Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület elnöksége és Kelet-magyarországi Regionális Szervezete, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerület, a Debreceni Egyetem és a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola rendezésében tartott konferencia előadói – és felkért tanulmányírói – lehetőségeik korlátai között arra vállalkoztak, hogy számba vegyék mindazokat az értékeket, amit a konferencia címében úgy fogalmaztak meg: *A reformáció, mint európai debreceni nemzeti érték*. Hol a helyünk Európában? Ebből adódóan az előadások középpontjában a következő kérdések álltak: a reformáció és közel ötszáz éves története hogyan alakította, formálta önmagán túl a város szellemi, gazdasági arculatát, társadalmi-politikai jellegét, s mit jelent, miben jelenik meg a „debreceniség”, a debreceni civis mentalitása, mit jelent és milyen értékeket mutat fel Debrecen az Európához csatlakozó Magyarországon, s mit jelenthet, milyen értékeket közvetíthet a város az egységesülő Európa számára. Ez a számbavétel – annak ellenére, hogy a református vallásról, egyházi szervezetéről és Kollégiumáról, illetve az egyetemről és a várossal szől – elsősorban azt mutatja be: mit adott Debrecen az itt és az országban élő egyes embernek, a magyar és az egyetemes európai kultúrának, mit jelent a magyar kulturális élet fejlődésében. Miben más, mint a többi magyar település. *Dr. Kocsis Elemér* 1991-ben, mint a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke – aki levélben üdvözölte a konferenciát –, a magyar reformátusok második világtalálkozójaára készült kötet bevezetőjében írja: „A magyar vidéki városok közül – minden helyi elfogultság nélkül kimondhatjuk – Debrecennek volt a legnagyobb és a leghosszabban tartó formáló hatása irodalmunkra. Régi kultúránk a reformáció korától fogva egyik legfontosabb, legerősebb kisugárzású központja volt; soha kétségbe sem vont tekintélyű szellemi centruma a reformátusságnak, amely a nemzet egyharmadát tette ki, sajátos színezetű műveltséget alakított ki, és különösen a XIX. század közepéig gyakran volt hordozója a leghaladóbb

eszméknek s a nemzeti ellenállásnak a katolikus-ellenreformációs Habsburg-uralommal szemben”. Igen: Debrecen a történelemben, a félmúltban és a jelenben is egy sajátos minőséget, érték- és életszemléletet jelent – kötődés és szellemi együvé tartozás, a szabadság és a megújulás, az újjáépülés szimbóluma. Sorsszerű, hogy a város kétszer került abba a helyzetbe, hogy az ország fővárosa legyen, s mindezt a legnagyobb pusztulás, legmélyebb reménytelenség között élte át, de sajátos érték- és normarendszere biztosította a megújulást. Ez az érték- és normarendszer, hitéleti magatartás, vallási közösség a történelmi korszakokban állandó változásokon ment keresztül, de egyedi jellege, megújuló képessége, csak rá jellemző tulajdonsága kimutatható mindvégig. Ebben benne van a rá tartás, az elvekhez való ragaszkodás, de fellelhető benne az alkalmazkodás, a megalkuvás mindabban, ami a meghatározó érték- és normarendszert nem sérti. Vallási és nemzeti karakter szoros összefüggése ez: kizárólagosan református és színmagyar település. Lakói nemcsak büszkéek vallási, nemzeti mivoltukra, kulturális szerepükre, hanem ezért mindenkor készek is áldozatot hozni.

Vitathatatlan tény, hogy egyik legnagyobb érték a város megmaradása, sőt fejlődése a három részre szakadt ország ütközőpontjában, az utak találkozásának központjában, ahol nemcsak a „törvényes” adókat kellett teljesítenie, hanem a katonaság állandó sarcoltatását is el kellett viselnie. A református szellemben vezetett város lakossága hitéből fakadó, abból erőt merítő szívós elszántsággal, alkalmazkodó képességével, belső fegyelmével, kitartó szorgalmával, mindig többet és mindig újat akarásával formálta belső világát, s teremtette meg azt a vallási, szellemi, erkölcsi, gazdasági közösséget, amire mi ma örökségként tekintünk. Ez az örökség testesült meg az állandó fenyegetettség közben a formálódó református egyház intézményeiben, különös jelentőséggel bíró *Kollégiumában*, a református tanítás által is formált sajátos debreceni szellemiségben, gazdasági-társadalmi rendben, ami a cívisek mentalitásában csúcsonyult ki.

Az idegent nehezen befogadó, a más vallásúak letelepedését 1714-ig egyenesen tiltó város- és egyházvezetés azonban a világ tudományos, vallási, egyházi fejlődésére mindig nyitott volt. Egyházvezetői levélváltások útján „mindennapi” kapcsolatban álltak a jelentős egyházvezetőkkel, peregrinus diákjai Európa legkiválóbb egyetemén tanultak és hozták a modern ismereteket, amíg a hatalom ezt nem tiltotta meg. Világosan kiderül ez *Bölcskei Gusztáv* püspök úr előadásából, aki nemcsak ezt emelte ki, hanem azt is, hogy külföldi diákok, svájciak is tanultak a *Kollégiumban*, itt látták, itt találtak Európában a küldő egyházi előjárók, a XVIII. század közepén, „egy igazi, jó ortodoxus kálvinista teológiá”- t.

Az önvédelem, a belső összetartás kialakítja a nyakas kálvinista cívist, ez a társadalmi réteg az ide látogató, az itt letelepedni akaró számára néha gúny és nevetség tárgya. Talán nem véletlen, hogy a két nagy nemzeti költőnk – Petőfi és Ady – nem érezte jól magát a városban, s ebben a kialakult szemlélet is szerepet játszott. De szenvedett itt más nemzeti nagyság is: Kölcsey és Móricz. *Orosz István* professzor megemlíti előadásában, hogy életének nagyobbik részét Debrecenben élte, munkássága jelentős részben a város történetéhez kapcsolódik, de nem számít igazi debreceninek, mert az igazi debreceni az, akinek a Basahalmán belül vágták el a köldökzsinórját. Aki végkövetkeztetését úgy fogalmazza meg a debreceniség vonatkozásában, hogy: „Az egységes hit összetartó ereje a legfontosabb közösségképző erőnek mutatkozott.” Nem feledhetjük azonban azt sem, amit idős *Révész Imre* 1866-ban a következőképpen fogalmazott meg: „oda működünk, – a debreceni lelkészekre utal – miszerint e név kimondására 'Debreczen', a magyar és református műveltség dicső pontja ragyogjon fel az említőben és a hallóban.” A hitét védő, erkölseihez, tudásához, szokásaihoz, mentalitásához rigorózan ragaszkodó Debrecen ebben látta az önvédelem, a megmaradás legbiztosabb zálogát. Ennek következményeként nem véletlenül kapta meg az éppen nem hízogató, hanem sokkal inkább megbélyegző kálvinista Róma címet. A város polgárai azonban megtanultak alkalmazkodni, megtanulták a körülményeket elviselni, s közben végezték dolgukat, hitvallásuk meghatározta szolgálatukat. Így lett a *Református Kollégium* az ország iskolája, világító lámpás, de ennek következtében vált a város, a maradandóság városává is. S így vált *Dobos János* – Cegléd híres papja – szerint: „topicus hatalmától, melynek akaratlanul hódol mindegyik magyar református ember”, a magyarországi reformátusság valóságos központjává. Így testesítette meg és mutatta be Európának a magyar helvét irányzatú reformáció sajátos értékeit. *Imre László* professzor előadásában ezt a sajátos értéket a következőkben látja: „tudásból, erkölcsből, hitből meríteni erőt a megmaradásra.”

Kik vettek részt a konferencián, kik adtak elő, kik a felkért tanulmányírók? Többségükben nem debreceni születésűek, de debrecenivé vált polgárok, Debrecen otthonuknak tartók. Életük a Kollégiumhoz, vagy az egyetemhez, s ezzel együtt a városhoz kötötte, köti őket, s Németh László mottóul vett gondolatát valamennyien magukénak fogadják el. Hogy ez mit jelentett és mit jelent a ma mindenapjaiban? A legszebben és legtisztább érzéssel, legőszintébb ragaszkodással *Daróczy Zoltán* akadémikus fogalmazza meg erre a választ: „... éreztem, hogy ugyanazt a kultúrát kaptam, mint annak idején Európában adtak. A református egyház és annak Református Kollégiuma a következőket adta számomra:

védelmet, egy nehéz korban, európai szintű tudást, szolidaritást egymás iránt. Lelki nyugalmat és a munka tiszteletét, az orando et laborando jegyében. Nagyon nagy dolog volt ez. Ugyanakkor nem tántorított el attól, hogy forradalmár legyek. Minden nap Petőfi szobra előtt kellett lejönnöm, és ahogy átjöttem a gimnáziumba, Csokonaival mentem szembe. Lázadók voltak, és ez volt talán a legfontosabb a tudományos tevékenységemhez, mert a tudományban a gyáva embereknek nincs helye. A tudomány az mindig forradalmi és mindig protestáló...”

Debrecen, 2008. év december hava,

a szerkesztők

Köszöntő
Csorba Péter
rektor
Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

Tisztelt konferencia!

Főtiszteletű Püspök Úr!
Elnök Úr! Professzor urak! Kedves vendégeink!

A Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület Elnöksége, és Kelet-Magyarország Regionális Szervezete, a Tiszántúli Református Egyházkerület, a Debreceni Egyetem és a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola nevében tisztelettel köszöntök mindenkit A reformáció, mint európai, debreceni nemzeti érték – Hol a helyünk Európában? című konferencián.

Házigazdaként a kérdésre az egyik legkedvesebb szerzőm *Márai Sándor* egyik drámájának, a Kassai polgárok nyitójelenetére emlékezve szeretnék reagálni.

A Kassa városát körbevevő szelíd hegyek között egy tisztáson búcsúzik egymástól a kőfaragó mester, János, és a kor szokása szerint tudását messze távolban gyarapítani kívánó fia Kristóf. Az öreg bölcs mester a nehezen útnak induló fiát így búcsúztatta el: *„Mindig nyugatra menj. És ne feledd, hogy keletről jöttél! Mondd el nekik, hogy a síkságok és hegyek között él egy nép, amely az emlékezés világából érkezett ide. Tanuld meg nyelvüket, mert a mi szavunkat senki sem érti a világban. Titkunk van, mert kevesen vagyunk. Mondd el nekik, hogy várost építettünk az őserdőben házakkal, kövekből, szokásokból. Mondd meg nekik, hogy keresztyének vagyunk és magasabb emberi rend szerint akarunk élni. Mondd meg nekik, hogy hittünk valamiben.”*

Kristóf a fiú, aki érzi ugyan, hogy menni kell, de nincs benne indulat elhagyni a hazát, az eddigi otthont, és meg is mondja: *„A világ idegen és veszélyes, mert mikor el kell mennem, úgy érzem egyszerűbb, és nekem valóbb lenne, ha itthon maradnék. Kezed alatt maradnék és jó mesterem lenne. A templom még nem épült fel egészen. Segítenék neked és a többieknek, akik a városban élnek, hogy szép nagy templomot építsünk, mély megáll az időben.”*

János mester pedig minden tanító és minden szülő bölcs szeretetével simogatva, így indítja el a fiát: *„A templom soha nem készül el egészen. Minden nemzedék épít rajta valamit. A te munkádra is sor kerül.”*

Európa és a magyarság kapcsolata eszerint egymásra utalt, vannak közös értékeik, de egymás nemzeti feladatát egymás helyett sosem tehetik

meg. De mindig tanulhatnak egymástól, és építjük közben a templomunkat.

Felkérem szeretettel Koncz István urat, a Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület ügyvezető elnökét, hogy köszöntse a konferenciát.

Köszöntő
Koncz István
ügyvezető elnök
PEME

Hölgyeim és Uraim, Kedves Kollégák!

A Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület Elnöksége nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm az „*Európai Nemzeti Értékeink*” c. program első konferenciáját, amellyel megkezdjük értékeink Európa felé való kommunikálását.

Az immár ötéves egyesületünk (önként vállalt) egyik fő feladata a sok évszázados európai nemzeti értékeink feltárása, itthoni és európai bemutatása. Ez a programunk a *Debrecen és környéke regionális szervezetünkkel* együtt - szorosan együttműködve a *Magyarországi Református Egyház Tiszántúli Egyházkerületével, a Debreceni Egyetemmel és a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskolával* - indult el. Első lépése - debreceni tagjaink és meghívott előadók részvételével - e konferencia, majd budapesti (elképzeléseink szerint országházi) bemutatója következik, tervezzük, hogy az itt feltárt és a szándékaink szerint kötetben megjelent értékeket Brüsszelben is bemutatjuk.

Az Elnökség nevében külön tisztelettel köszöntöm első előadónkat, *Bölcsei Gusztáv püspök Urat*, valamint a Debreceni Egyetem jelen levő akadémikus tanárait, konferenciánk valamennyi résztvevőjét. Bejelentem: Kósa Lajos Úr, Debrecen Megyei Jogú Város polgármestere is megtisztelt tudományos konferenciánkat jelenlétével. Mindkettőjüknek szeretném megköszönni, hogy jelenlétükkel ennek a konferenciának a fajsúlyát emelik, s jelzik azt, hogy mind a város, mind az egyház, politikától mentesen az értékekre, Debrecen kiemelkedő szerepére teszi a hangsúlyt.

Tisztelt Konferencia!

Egyesületünk, arra az erős országos igényre épülve, alakult meg, hogy mind a humán-, mind a reáltudományok vezető értelmiségeinek legnagyobb része szakmapolitikai (de nem politikusi) tevékenységgel kíván részt venni az európai Magyarország építésében. E konferencia is ezt példázza, hiszen a Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület Keletet-magyarországi Regionális Szervezete kezdeményezéséhez csatlakozott a Magyarországi Református Egyház Tiszántúli Egyházkerülete, s felvállalta az egyházkerület püspöke, aki egyben a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkészi elnöke, Debrecen

Megyei Jogú Városának polgármestere, a Debreceni Egyetem professzorai és a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola pedig nemcsak helyet, hanem szellemi környezetet is biztosított e konferenciának. Egyetemi és főiskolai tanárok, kutatók sokasága jelezte, hogy részt kíván venni a reformáció, mint debreceni európai nemzeti érték feltérképezésében és Európa felé publikálásában.

Egy ilyen konferencia és az azt követő kiadvány lehetőségei ennél szűkebbek, tehát sem most, sem a könyvben nem tud mindenki szerepelni, de közös produktumokban mindenki részes, az ország image-je pedig hiteles(ebb) lesz az alkotó értelmiség aktivizálódása nyomán.

A Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület nevében a legnagyobb tisztelettel és hálával köszönöm e nagyfokú aktivitást és a profi előkészítő munkát.

Jó tanácskozást kívánok!

Debrecen egy XXI. századi püspök szemével
Bölcskei Gusztáv
református püspök
a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkészi elnöke

Tisztelt Konferencia!

Mielőtt bejöttünk, itt a szomszédban, a rektor úr szobájában egy kis gyakorlati összehasonlító tudományt műveltünk; nevezetesen: ki és milyen fajta mappát hozott magával. Miután én azt az előadascímet, azt a témát kaptam, hogy Debrecen egy XXI. századi református püspök szemével, így úgy gondolom, hogy az én számomra a mappa nem volt kötelező, én a szememet hoztam. Én azt szeretném egy néhány rövid gondolatban Önökkel megosztani, hogy az a történelmi és jelenbeli együvé tartozás, amit európai örökségnek, debreceni örökségnek és a reformáció örökségének nevezünk, hogyan is jelenik meg, hogyan van jelen ma, én hiszem, hogy Debrecenben is.

Ebben az esztendőben mi, reformátusok megemlékeztünk arról, hogy éppen 450 esztendeje van annak, hogy meghalt Kálmáncsehi Sánta Márton, aki Debrecen első református püspöke volt és a tiszántúli reformációnak egy nagyon energikus szervező alakja. *Kálmáncsehi Sánta Márton*, azt gondolom, hogy arra is alkalmas, hogy megmutassuk azt: mennyire is volt európai, debreceni, nemzeti az az örökség, a reformáció, amit akkor még ő nem örökségnek érzett, hiszen egy kis dunántúli faluban született, amelyik szerintem a XV-XVI. században sem lehetett sokkal nagyobb, mint ma, ma egy zsákfalú. Aztán innen egy kis dunántúli faluból eljut az akkori európai egyetemi színvonalnak az egyik csúcspontjához, a Krakkói Egyetemen végez, ahol tanul filozófiát, teológiát. Majd innen, amikor újra látjuk felbukkanni, akkor Gyulafehérváron van. Gyulafehérváron kanonok, magas egyházi tisztséget tölt be. Ekkor már forrong a humanizmus, a reformáció, és így jut el ahhoz, hogy a reformátori eszméket, gondolatokat a magáévá tegye. Aztán felbukkan Kolozsváron, Nagyváradon, 1552-ben Beregszászon, azon az ún. *Beregszászi Zsinaton*, amelyiknek egyébként mi a *Tiszántúl elnevezést köszönhetjük* az egyháztörténetben, hiszen onnan nézve, a Tiszán túl vagyunk, ott használják először ezt a kifejezést, hogy Tiszántúli Egyházkerület. Miután ez is csak egy zárójeles megjegyzés, hogy milyen relatív a történelmi állandóság, akkor 1552-ben Beregszász és környéke látszott a legkedvezőbb terepnek arra, hogy egy ilyen európai szellemi mozgalom gyökeret verjen. Ha egy nagy ugrással a XXI. század mai napjaira gondolunk, akkor azt lehet mondani, hogy Beregszász és

környéke van talán a legkeservesebb helyzetben, ami az európai szellemiséget, gazdasági és egyéb komponenseket jelenti.

Kálmáncsehi innen visszatér Debrecenbe és itt hal meg. Azt gondolom, hogy egy ilyen életút azt illusztrálja, hogy amikor európai értékekről beszélünk, reformációról, nemzetformálásról, művelődésszervezésről, akkor ez ott a XV-XVI. század fordulójától kezdve egy hihetetlen természetes együvé tartozást, és ha szabad azt mondani egyidejűséget jelentett, hiszen szinte csodálatra méltó dolog az, hogy a mai kor technikai adottságai híján ezek a tudósok, humanisták, reformátorok hogyan tudtak egymással európai szinten kapcsolatot tartani. Az a világ legtermészetesebb dolga volt, hogy *Méliusz Juhász Péter* – egy másik energikus református püspököt megnevezve – *állandó levelezésben van* a svájci reformáció nagy alakjával, *Béza Theodorral, aki Kálvin tanításait továbbvitte*. Béza mindig is panaszkodik, hogy rettenetes Méliusznak a kézírása, nincs ember, aki el tudja olvasni.

Az egy természetes dolog, hogy ők az akkori közös egyházi, szellemi, műveltségbeli dolgokat megbeszélik egymással, vagy az, hogy amikor a magyar reformáció történetében az *ún. egervölgyi hitvallás megszületik, az a svájci reformáció egyik terméke*.

Ennek az egyidejűségnek – amelyiket a történelem a későbbiekben megtépzott – az újraformálódásának a lehetőségét látom én személy szerint, és azt gondolom, hogy nem vagyok egyedül abban, amit ma az újraformálódó európai közösségnek nevezünk az nem más, mint a történelmi és jelenbeli együvé tartozás megnyilvánulása.

Azt hiszem, mind a tudományos életben, a művelődésben a közösségek egymással való kapcsolattartásában, ez *a bizonyos egyidejűség hihetetlenül fontos*. Debrecen ezt mindig is fontosnak tartotta; és egy kicsit kitágítva a kört, hiszen azért azt tudjuk, hogy *Debrecen* nem véletlenül kapta azt a nevet már a XVI. században, hogy *egész Magyarországnak és Erdélynek világító lámpása*. Már a középkorban megindult az egyetemjárás, amelyiknek Erdély s a középkori Magyarország minden területe részese volt.

Az a gondolat, amikor valaki itt, a *Debreceni Kollégiumban* befejezte a tanulmányait, akkor természetesnek tartotta, hogy *külföldi akadémián* ezt még „megfejelje”, és *ehhez megvolt a készség, megvolt az anyagi fedezet*. Ezt fontosnak tartotta mind a korabeli egyház, mind a korabeli város, hiszen ismerjük az egyháztörténelemből, hogy megvoltak azok a források, amelyek ezt lehetővé tették. Kialakítottak egy olyan rendszert, amelyiknél szerintem manapság sem lehet jobbat elképzelni.

Akkor még léteztek, mert akkor még nem volt olyan fejlett a világ, *kis falusi iskolák*, amelyek manapság már egyre kevésbé lesznek. Ezekből a kis falusi iskolákból a gyerekek bekerültek a *városba, a Debreceni*

Kollégiumba. Itt elvégezték a tanulmányaikat, kimentek külföldre, mielőtt kimentek aláírtak egy kötelezvényt, ha hazajönnek, akkor legalább annyi ideig, ameddig ők kint tanultak – nem rögtön egy zsiros lelkészi állást foglalnak el –, kimennek egy kis falusi iskolába tanítani. Ők mindig hozták magukkal a legfrissebb ismereteket, de természetesen nemcsak teológiát hoztak, hanem minden mást, ami akkor izgatta a közvéleményt.

Hazajöttek, kikerültek egy kis iskolába, frissen, energiával tele, megint kinézték a legtehetségesebb gyerekeket, volt tehetséggondozás, Erasmus program, és minden egyéb, hogyha úgy tetszik.

Azért gondolom, idézőjelben mondom: könnyű helyzetben vagyunk, amikor európaiságról, reformációról, debreceniségről és nemzeti értékekről kell együtt gondolkodnunk. Én azt hiszem, hogy ez a konferencia, illetve ez az elindulás, valójában abban segíthet, hogy válasz adjon azokra a sokszor talán félreérthetően feltett kérdésekre: mikor csatlakozunk Európához, meg hogy csatlakozunk-e; megyünk-e Európába, de mindahányan, vagy Európa jöjjön hozzánk.

Ezeket valahogy élet közelivé tudjuk tenni, azokat a dolgokat előtárva és megbecsülve, amelyek itt valóságosan jelen voltak, és jelen vannak. Ez az egyidejűség, hogy működött, azt egy példával szeretném illusztrálni. Az előbb én is szoltam arról, és mindig elmondjuk, hogy hány magyar diák tanult külföldön. Az már *kevésbé ismert*, hogy pl. a XVIII. században *svájci diákok tanultak itt, a Debreceni Kollégiumban*.

Amikor egyszer lehetőségem adódott Svájcban egy rövid időt eltölteni, akkor egy kicsit „megkutattam” ezt a történetet. És az derült ki, hogy ez a XVIII. század közepe, amikor az egyik svájci kantonban, Graubünden kantonban összeülnek az atyák és elhatározzák, hogy miután ezek az elromlott német egyetemek, ezek már mind modernkedők, meg pietista, mindenféle újítást vezetnek be, a Zsinat kimondta, hogy Graubünden kantonból egyetlen diák se mehet német egyetemre. De egyetemre csak menni kell, hát nézzünk körül, hol van egy igazi, jó ortodoxus, kálvinista teológia, ezt Debrecenben találták meg. Így ide jöttek nyolcan, itt eltöltöttek másfél esztendő, az egyikük aztán egy egészen kiváló egyháztörténész lett; ő írta meg Graubünden kanton első egyháztörténetét. Megjegyzem, kiválóan megtanultak magyarul, legalábbis az egyikük, akinek az iratai, jegyzetei a churi levéltárban megtalálhatók, mert én kézbevettem és megnéztem a jegyzeteit, minden ékezet magyarul helyesen volt kitöltve, aztán amikor elbúcsúztak, akkor egy nagyon szép köszönőlevelet írtak a szenátusnak és a városnak, megköszönték, hogy itt lehettek Debrecenben. Leírják, hogy nagyon jól érezték itt magukat, minden megvolt, csak egy hiányzott, a hegyek. Azt ugye, hogy itt a hegyeket nem nagyon tudták produkálni – érthető.

Nos, én azt gondolom, hogy *az európaiság, nemzeti művelődés az valamiképpen mindig is látható volt Debrecenben*. Bár azzal a sajátos debreceniséggel, és nem akarok más mezején kaszálni, de akik ismerjük, meg szeretjük így is Debrecent, elmondhatjuk, hogy mindig volt, talán ma is van egy olyan kis tartózkodás, hogy azért nem kell itt mindent a kirakatba tenni. Most, nemrég ünnepeltük, emlékeztünk arra: 150 éve, hogy a kabai meteoritot megtalálták, behozták a Kollégiumba. Valaki, ha a kabai meteorit történetét egy kicsit végigkutatja, az látja, hányszor kellett azt itt rejtegetni azért, hogy megmaradjon. El akarták vinni a Bach-korszakban, s bizony elég sok csalafintaság kellett ahhoz, hogy ez itt maradjon. A kérésekre innen mentek a levelek – nem találjuk, eltűnt. Aztán, amikor a XX. század '50-es éveiben – talán kértek engedélyt, talán nem, nem az az időszak volt, amikor olyan nagy engedélyeket kértek volna a kollégiumtól, vagy az egyháztól – hogy 3 grammot levághassanak belőle, aztán még az is kiderül a jegyzőkönyvből, mert annyi fáradságot nem vettek, hogy letagadják, hogy abból a 3 grammból 35 lett, mindenféle magyarázat nélkül.

Azt gondolom, hogy mindig is volt és van is egy olyanfajta *puritánságra való hajlam, vagy tartózkodás*, amelyeket én azt gondolom, hogy *lehet vállalni és lehet értékékként megőrizni*. Ezt ugye többen többféleképpen fogalmazták meg; nekem a Révész Imre megfogalmazása tetszik a legjobban, aki debreceniként mondta ezt, hogy: „*Mi a különbség a sárospataki és a debreceni diák között?*” Mindig volt egy kis vetélkedés, hogy a pataki szellem meg a debreceni szellem mit is jelent. Révész Imre azt mondta, hogy „*a pataki diák elibe szalad a tavasznak, a debreceni diák meg kikönyököl az ámbituson, rágyújt egy jó pipára és megvárja, míg a tavasz jön el hozzá.*”

Biztos mind a kettőben van igazság és van érték, én úgy gondolom, hogy a XXI. század szemével nézve, *nekünk ezeket az értékeket kell megtalálni, megőrizni, megújítani*, amelyek valamilyen módon mindig meg voltak egyfajta *közösségi gondolkodásban*. Én itt egyházi, városi, tudományos közösségre gondolok. Én azt gondolom, hogy érezték a szó jó értelmében való egymásra utaltságát. Mert azt gondolták, hogy külön-külön jobban ki vannak szolgáltatva olyan erőknek, amelyek ezeket az értékeket nem becsülik. Én azt kívánom, hogy a XXI. század valóban hozza meg számunkra és hozza ennek a formálódó, sok gyerekbetegséggel küszködő európai közösség számára azoknak az értékeknek az átmentését, megőrzését, és továbbadását, amelyek érdemesek arra. Így kívánok a konferencia minden résztvevőjének tartalmas együttlétet! Köszönöm!

A cívisváros ereje

Kósa Lajos

Debrecen megyei Jogú Város polgármestere

A cívisváros ereje a tudomány, a kultúra, és az oktatás támogatásában rejlik. Debrecen ezeknek a stratégiai területeknek a fejlesztése révén tud bekapcsolódni az európai vérkeringésbe. Az, hogy Debrecen ma az ország második legnagyobb városa, annak is köszönhető, hogy ennek a három fontos területnek a támogatásával – félretéve a politikai nézetkülönbségeket – egyetért a város vezetése.

Ki tudja megmondani, hol vannak már annak az épületnek a téglái, amelyben 1538-ban a Debreceni Református Kollégium megkezdte működését? S hol van már az a ház, amelyben 1561-ben kinyomtatták a Huszár Gál által alapított debreceni nyomda első termékét, Méliusz Juhász Péter Szent Pál apostol leveleinek magyarázata című könyvét? Hol van már a Szent András templom, ami 1564-ben, majd – a Kollégiummal együtt – 1802-ben is leégett?

A keretek változhatnak, a város átalakulhat: régi épületek tűnhetnek el, újak emelkedhetnek. Bárhogy változzanak is az idők, a lényeg annak *a debreceni szellemiségnek a folytonossága*, aminek középpontjában az értékek megőrzése és állandó gyarapítása áll. Debrecen időnként megújuló, változó arculattal is mindig Debrecen marad.

470 éve kezdte meg működését a *Református Kollégium*, hamarosan kinyomtatták az első debreceni könyvet az itteni nyomdában. Lassan tehát fél évezrede, hogy Debrecen Magyarország egyik kulturális központja. Mind a *kollégium*, mind a nyomda napjainkban is a város szellemiségének élő szimbólumai.

A *Református Kollégiumban* a magyar kultúra legkiválóbbjai tanultak. A kollégium nagykönyvtárában és múzeumában számos értékes gyűjteménnyel ismerkedhet meg a látogató. Könyvtárának egyes ritkaságai a világon is egyedülállóak, múzeumában közel 17 000 tárgyat őriz. A magyar ötvösség és hímző-kultúra kincseit őrző iparművészeti gyűjteménye párját ritkító.

A város mindent megtesz annak érdekében, *hogy olyan városfejlesztési politikát folytasson, amelynek segítségével megpróbálja átmenteni a jövőnek azokat a rendszereket, melyek hidat jelentenek a múlt és a jövő között is.* Ilyen alap például az iskolarendszer, az oktatás, ahol kifejezetten nagy eredménynek számít, hogy tovább tudunk lépni, és a szakképzési rendszerünkben, alátámasztva a későbbi fejlesztési elképzeléseinket, olyan oktatást tudunk vagy tudunk elindítani, mint a kétnyelvű egészségügyi ápoló szakképzés – mert teljesen világos, ha

külföldi betegeket akarunk ellátni, akkor például az ápolónőnek beszélnie kell idegen nyelvet, nyelveket...

Oktatási hagyományainkat, oktatási kultúránkat tekintve óriási az előnyünk szinte az összes hazai nagyvároshoz viszonyítva. Itt van az ország egyik legnagyobb egyeteme. Szeretnénk Debrecent a magas hozzáadott értékű fejlesztések és beruházások hazai fellelegvárává tenni. Ebben fontos stratégiai partnerünk a Debreceni Egyetem. Debrecen fejlődése ugyanis elképzelhetetlen az egyetem nyújtotta tudományos, kutatási és oktatási háttér nélkül – ugyanakkor az egyetem fejlődése sem nélkülözheti az önkormányzat támogató hozzáállását. Az utóbbi esztendőben számos olyan fejlesztési forrás tárult fel mindkét fél előtt, melyeknek sikeres elnyerésére csakis e stratégiai partnerség keretében volt esély.

Nagyon nagy fontosságúnak tartom azt, hogy az önkormányzat és az egyetem kapcsolatát soha nem árnyékkolták be az aktuális politikai események. A város vezetői és az egyetem mindenkori irányítói kizárólag a közös érdekeket, Debrecen érdekeit tartják szem előtt, és ennek érdekében dolgoznak együtt. Világosan látszik, hogy a város fejlesztési elképzelései megvalósíthatatlanok az egyetem nélkül, és viszont.

Bízunk abban, hogy ennek az együttműködésnek az alapján Debrecen a jövőben a bio- és az információtechnológia, valamint az orvoslás és az egészségügyi szolgáltatások egyes speciális területein nem csupán európai, de akár globális szinten is ismertté válik. Kulcsprojektjeink alapoznak az egyetemen folyó biotechnológiai, gyógyszerkutatói tudományos munkára, a fejlesztésekhez szükséges innovatív eljárásokra. Az egyetem tudományos potenciáljára, például a *Debreceni Regionális Egyetemi Tudásközpont*ra, mint biztos alapra építhet a város is. Ugyanebben a sorban kell megemlíteni az *Agrár-Innovációs Tudásközpontot*, a *Szilíciummező kulcsprojektet* vagy a *Debreceni Egyetem Humán erőforrás-fejlesztési és Üzleti Tudásközpontját*. A város számos európai léptékű pályázata nem lenne elképzelhető az egyetemmel való szoros együttműködés nélkül.

Tudjuk, hogy a debreceni, református gyökerű oktatás, az ország határain mindig túlra is sugárzó kultúra és tudomány meghatározó volt a város fejlődésében, de a reformátusság, mint európai érték, mintegy félezer év múltán, ma is pozitív módon formálja a város arculatát.

Ha csak az utóbbi mintegy száz évre tekintünk vissza: a *Református Kollégiumtól* átvett teológiai, bölcsészeti és jogi karral kezdte meg működését 1914 októberében a debreceni egyetem. Az új campus kivitelezése – a tervezett orvosi karnak szánt Klinika épületeivel – még abban az esztendőben elkezdődött a Nagyerdőből kihalított telken. Az egyetem impozáns főépületének – amely ma is a város egyik

emblemikus középülete, s parkja az egyik legkedveltebb pihenőhely – átadására 1932-ben került sor. 1949 és 1952 között az addig egységes intézményt széttagolták, s csak 2000-ben alakulhatott meg újra az összesen 15 karral – köztük például bölcsész, természettudományi, orvosi, agrár, közgazdasági, jogi, zeneművészeti, óvodapedagógiai karokkal – rendelkező Debreceni Egyetem. Az intézmény napjainkban összesen közel 30 ezer diákot oktat. Orvostudományi centrumában nemzetközileg elismert angol tannyelvű oktatás is folyik, mely a világ számos országából vonz hallgatókat.

Debrecennek, a város fejlődésének mondhatni létszükséglete az, hogy összehangolja terveit az egyetemmel. A képzési és oktatási kínálatot a kereslettel, a privát, az állami, az önkormányzati és a civil szféra igényeivel. A város érdeke az is, hogy támogassa a versenyképes és hasznosítható tudás megszerzését, ezáltal növelje a régió gazdasági potenciálját, melyből lehetetlen kihagyni a tudományt, az oktatást és a kultúrát.

Debrecenben tehát a kulturális, tudományos és oktatási beruházások legalább olyan fontosak, mint a gazdasági fejlesztések, hiszen csak akkor lehetünk sikeresek, ha megtaláljuk saját kulturális identitásunkat. Kulturális, tudományos és oktatási erőkészletünk pedig a Református Kollégium bölcsőjében kezdett felhalmozódni. Helyi értékeink innen tudtak nemzetivé és európaivá teljesedni.

Ránk most az a feladat vár, hogy az új kihívások közepette, új szervezeti keretekkel, ezekre a több évszázados hagyományokra – mint egyfajta modellre – alapozzunk, és ezt a szellemi struktúrát mindig új és újabb tartalommal töltjük meg.

**A Református Kollégiumtól a Magyar Tudományos Akadémiáig –
avagy a nevelés és tudományművelés alapjai**

*Daróczy Zoltán
akadémikus
Debreceni Egyetem*

Tisztelt Elnök Úr, tisztelt Rektor Úr!
Hölgyeim és Uraim!

1952 szeptemberében költöztem be a Debreceni Református Kollégiumba, 14 éves koromban. Ez a költözés úgy történt, hogy hoztam magammal a kis cókómómat, dunnát, párnát, mindent, amit egy diáknak leírtak, hogy hozni kell. Ahogy beérkeztem, kijelölték a szobámat, az ágyamat és közölték, hogy menjek le a hátsó udvarra, és ott tömjem meg a szalmazsákomat. Lementem az udvarra, ott már ott voltak a nagy szekerekkel szalmák, szalmakazlak, és vettem egy zsákot, és elkezdtem tömködni, mint rendes falusi gyerek. Nagyon szépen megtömtem, mert ahogy kész lettem, ugráltam rajta egy kicsit és azt mondtam, hogy ez jó lesz. Akkor odajött egy felsőbb éves diák és azt mondta, hogy jól van öcsi, ügyes vagy. A hátára vette és elvitte.

Én, mint kis harcos gyerek természetesen nekimentem — természetesen vereséget szenvedtem. Így kezdődött az én kollégiumi életem. Volt ennek előzménye is. 1952 nem volt egy örömnép Magyarországon. 1952 nyarán közölték velem, hogy kitűnő bizonyítványom ellenére nem vesznek fel az akkor induló Püspökladányi Gimnáziumba, mert oda be tudtam volna járni vonattal. Ne részletezzük azt, hogy milyen okok miatt történt ez. Édesapám főjegyző volt, de akkor már elvesztette az állását, a Dunántúlon utat épített. Viszont minden áron taníttatni akartak, mert, hogy okos gyerekek néztem ki, ezért vállalták azt a terhet, hogy a kollégiumba fizetni kellett azért, hogy bent laktunk, és úgy vált ez lehetővé, hogy a bátyám már ide járt, negyedikes volt. A kollégiumnak volt egy szabálya, még akkor is fenntartották, hogy egy negyedikes diákot ingyenesen látnak el a kollégiumban. És az én bátyám olyan jó tanuló volt, hogy ő kapta meg ezt az ingyenességet, így lehettem én anyagi szempontból debreceni diák. A gimnáziumnak ez az épülete különálló intézmény volt, olyan értelemben, hogy ide is be kellett iratkozni, ide is be lehetett iratkozni anélkül, hogy kollégiumi tag volt az ember, így aztán egy 30 fős tiszta fiú osztályba kerültem. Mi voltunk a reátagozat; még két párhuzamos osztály volt akkoriban a gimnáziumban.

A másik élményem az volt rögtön, hogy hirtelen több főnököm lett. Volt szobafőnököm, volt asztalfőnököm, volt Nagy Géza bácsi, az

igazgató, voltak az apparitorok, a szeniorok, és voltak a nevelőtanárok. Ezek a nevelőtanárok még nem vették át az új pedagógiai elveket, inkább Makarenkóhoz húztak valahogy, és az történt, hogy egy reggeli körömviziten én kaptam egy körmöst. Méghozzá nem is akárkitől, Nagy János tanár úrtól. Nagy János tanár úr fogalom volt Debrecenben később. Igen zokon vettem, megmondom őszintén, a szabadság elvonásának tartottam, hogy az én körmömre kaptam körmöst. Haza is akartam menni, de muszáj volt maradni. Később nagyon jóba lettem *Nagy János* tanár úrral, ő ugyan tanított elsőben orosz, de utána elkerült a *Fazekas Gimnáziumba*, mivel én szerettem szavalni, ezért ő meghívott az *Arany János Szavalókörebe*, amit ott a Fazekas Gimnáziumban szervezett, és hosszú időn keresztül, mint diák és tanár kapcsolatam is jó volt velem. Később az egyetemen pedig az által, hogy ő volt a nyári egyetemnek a spiritusz rektora – így az egyetemi életemben is igen jó kapcsolatban maradtunk.

Nézzük meg, hogy kik is voltak ezek a 14 éves kisdíjakok. Honnan jöttek, és miért jöttek ide. 1952-ben az államosítás után már megvonták a református egyháztól az általános iskolai oktatást, csak a négy gimnáziumi osztály maradhatott. Ezt az időszakot, sajnos minden történelemkönyv, amit én elolvastam ebben az ügyen, hiszen én nem vagyok történész, ezért nekem olvasnom kell, úgy emlegetik, hogy sötét kor, nem tudnak semmit. Pl. a nagy négyszáz éves évfordulóra készült hatalmas munkát tartalmazó Református Kollégium története egyetlen oldalon intézi el ezt az '52-től '89-ig terjedő időszakot. '88-ban jelent meg a 450 éves évfordulóra. Győri tanár úrnak a könyve – van egy kisebb könyv is -, ami ezzel a történettel foglalkozik. Győri tanár úr könyvében úgy fogalmaz, hogy az árván maradt iskola, '52-től egészen a rendszerváltásig. Először nem is értettem, hogy mi az, hogy árván maradt, aztán később elkezdtem gondolkodni, ugyanis itt az történt Magyarországon, hogy 1948-ban államosították az iskolákat, és az egyházakkal valamilyen egyezmény történt, soha nem tudtam kikutatni, hogy ezt az eredeti egyezményt el tudnám olvasni, hogy bizonyos egyházi középiskolák megmaradhattak. A magyarországi Református Egyház egyetlen egy középiskolát tarthatott meg, ezt a *Debreceni Református Gimnáziumot*, a kollégium gimnáziumát. Sőt elnevezték másképpen, mert pl. az én lecke-könyvemben úgy van írva, hogy a Debreceni Református Kollégium Általános Gimnáziuma. Azelőtt főgimnázium volt, vagy gimnázium volt-e, mindenesetre általános gimnáziumnak nevezték. Beszűntette egyházi működését a sárospataki, a pápai, a csurgói gimnázium, hogy csak a nevesebbeket mondjam, de hát Budapesten is történt ilyen. Tetszenek-e tudni, hogy mi történt más egyházakkal? A katolikus egyház nyolc gimnáziumot kapott meg,

tarthatott meg. Az evangélikus egyház egyet sem. A zsidó egyház megtarthatott egyet. Ez az a régi információm.

Kik voltunk azok a kis 14 éves diákok?

A 30 tagból 14-en voltunk kollégisták és 16-an városiak, albérlők vagy bejárók. A 14 kollégista egymás előtt is titkolta, hogy honnan származik. Akkoriban nem volt téma, majdnem azt mondhatnám, hogy tabuként kezeltük azt, hogy kik a szüleink, honnan jöttünk, miért jöttünk ide. Nem volt beszéd köztünk. Majd később az érettségi találkozónkon nyíltunk meg valamennyire egymás előtt, hogy hogyan kerültünk mi ide, és milyen okok miatt. Ma azt tudom mondani, hogy *a 14 kollégista diáktársam édesapja 1948 előtti foglalkozása szerint a következő volt:* négyen gazdálkodók voltak. Valószínűleg kuláklistára kerültek. Hárman főjegyző gyerekek voltak; köztük én is. Kettő lelkipásztor, kettő katonatiszt, kettő iparos, egy földbirtokos.

Az osztály többi tagjáról nem készítettem statisztikát, de hasonló indíttatással voltak, ezért én valahogy úgy fogalmaztam, hogy a többségünk az akkori értelemben ún. régebbi kor középosztálya, illetve a polgárság leszármazottai voltak.

Tudvalevő, hogy 1944. december 21-22-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés itt ülésezett Debrecenben, az Oratóriumban, és minden párt képviselője a középosztályt, mint bűnös réteget emlegette felszólalásában, hogy Magyarország azért jutott oda, mert a középosztály nem töltötte be történelmi küldetését.

A másik ellenség nyilván Németország volt, és sokat rá akartak szórni még az október 15-től kezdődő Nyilas-uralomra. De érdekes módon a történelmi osztály felelősségét nem boncolgatták, vagy nagyon érdekes, hogy semmit sem szóltak a zsidóüldözésekről, még meg sem említették. Érdemes elolvasni a jegyzőkönyveket. Maga a kiindulópont is az volt, hogy itt valami nagy változás fog következni, igaz, hogy voltak olyanok, akik figyelmeztettek arra, hogy középosztály nélkül nem lehet országot felépíteni. S amikor idekerültem ebbe a gimnáziumba, ill. kollégiumba, elkezdtem nézni, hogy kik tanítanak bennünket. Akik tanítottak bennünket, azok is a középosztály tagjai voltak. Méghozzá milyenek. A Győri János könyvében van egy fénykép a kollégium, gimnázium tanáiról 1948 őszén. Pont akkor, amikor megtörtént az államosítás. Minden tanárunk rajta van kettő kivételével ezen a képen. Felsorolok egy párat: Dr. Salánky József, Dr. Csorba András, Kónya József, Dr. Tóth Béla, Nagy Géza, D. Dr. Farkas Ignác, Dr. Nagy János, Dr. Pösze Lajos, Dr. Varga Zsigmond a későbbi teológiai professzor, Szabó István. Hiányzik kettő: Barcsay Kálmán testnevelő tanár, és Czuna Ferenc testnevelő tanár.

Többségük tudós tanár volt, európai műveltséggel, Európában tanultak valaha fiatal korukban, sokan közülük, így többek között *Dr. Salánky József*, aki görög-latin szakos tanár létre elsöben tanította nekem a matematikát és a történelmet. Micsoda világ! És el kell, hogy mondjam mivel tudta, hogy a görögök micsoda matematikai kultúrával rendelkeztek, *úgy tanította a matematikát, mintha Görögországban lennének. Óriási élmény!*

Másodiktól Nagy Géza tanár úr tanította a matematikát nekem és ő volt egyben a kollégium igazgatója is, ő adta a kezembe a középiskolai matematikai lapokat, és ő bízott arra, hogy a versenybe szálljak be, próbáljam megoldani a feladatokat.

A kollégiumi élet hagyományos volt. Igen szigorú szabályok szerint és meg kell, hogy mondjam, igen kiforrott nevelői hatást gyakorolt a tanulókra. Nem elmélet volt, ez egy gyakorlat volt. És aki ott megszokta, az pontosan tudta, hogy mit miért kell csinálni.

Egy kis kitérő, a fizetés módja. Lehetett fizetni pénz helyett, vagy pénzt kiváltva, részben természetben. 1952-56 között a kvestúrára kellett bejelenteni. Én is éltem ezzel a lehetőséggel, mert édesanyám kertjében a bab, borsó, lencse megtermett, és azt tudtunk hozni, egyebet nem, mert nem volt tulajdonunk. De mások tudom, hogy hoztak zsírt, szalonnát, krumplit, sütőtököt. Micsoda világ Európa közepén.

Miben volt református ez a hely?

Emlékeim szerint pl. abban, hogy tanítási szünet volt március 15-e, október 6-a, október 31-e. Akkor, amikor március 15-e nem volt ünnep, sem október 6-a. Október 31-e pedig a reformáció ünnepe, nyilvánvalóan nem lehetett az.

Az esti áhítatokon teológiai professzorok is hirdettek ígét, és nem formális módon, hanem gondolkodtató módon olyan dolgokról beszéltek, amiket később csak majd európai tanulmányútjaim idején appercipiáltam, hogy miről is volt szó? Többek között, mondjuk a reformációról. Soha nem felejttem el, hogy kétszer volt alkalmam elmenni evangélikus istentiszteletre, október 31-én Európában. Egyszer Freiburgban, amikor felhangzott: hogy erős vár a mi Istenünk, lutheri imádsága, akkor éreztem, hogy én jó helyen vagyok. Annak ellenére, hogy ez egy nagyon távoli ország volt, s éreztem, hogy ugyanazt a kultúrát kaptam, mint annak idején Európában adtak. A református egyház és annak *Református Kollégiuma a következőket adta számomra: védelmet, egy nehéz korban, európai szintű tudást, szolidaritást egymás iránt. Lelki nyugalmat és a munka tiszteletét, az orando et laborando jegyében. Nagyon nagy dolog volt. Ugyanakkor nem tántorított el attól, hogy forradalmár legyek. Minden nap Petőfi szobra előtt kellett lejönnöm, és ahogy átjöttem a gimnáziumba, Csokonaival mentem szembe. Lázadók voltak, és ez volt talán a*

legfontosabb a tudományos tevékenységemhez, mert a tudományban a gyáva embernek nincs helye. A tudomány az mindig forradalmi és mindig protestáló, mindig reformizű. Mindig valami újat kell kitalálni és olyat, amit eddig még nem tudott megoldani az emberiség. Semmi gyűlölködést nem tapasztaltam. Egyetlen elfogultságot éreztem, azt, hogy a gimnázium és a kollégium is kurucpárti és labancellenes volt. Ez majd később nagyon oldódott bennem, amikor egy évig osztrák állami ösztöndíjjal Bécsben tartózkodtam.

Tudta-e a diákság, hogy mi történik körülöttünk? Végül is tudta, mert negyedikes korunkban megjelent Czuna Ferenc testnevelő tanár orosz ruhában, közismert, hogy ő a gulágról jött haza, és beköltözött, a kollégiumban volt nevelő tanár. Esténként nagyobb diákokat, és akiket szeretett meghívott a szobájába; volt neki egy korsó bora, abból egy nagyon picit kaptunk mi is, és borozás mellett elmesélte az ő történetét.

Tragikus kor, tragikus hőse Magyarország egyik tragédiájának a dolgát közvetítette felénk. Közismert volt, hogy ő elhárító volt a magyar hadseregben. '47 végén vitték el az oroszok, itt az igazoló eljárásokon keresztül ment, mert kémelhárítóként nem tudták róla, hogy mit csinált. A kémelhárítás a magyar hadseregnek keretében történt; egy foglalkozás volt, mint minden hadseregnél.

'56 nyarán érettségiztem és ezután kis problémákkal, de a sakkozásom segítségével felvettek az egyetemre, annak ellenére, hogy maximális pontszámú felvételit tettem, de azt mondták, hogy én nem lehetek tanár, mert egyházi iskolába jártam. Én viszont mindenáron matematikus akartam lenni, vagy matematika tanár, csak ekkor még nem volt matematikus szak, ezért matematika-ábrázoló szakra iratkoztam be.

Sokat köszönök Rapcsák professzor úrnak, aki ennek a gimnáziumnak volt valamikor tanára. Ezután a karrierem a matematikához kötődött. 1960-ban már megjelent első cikkem, utána '63-'64-ben Bécsben voltam, '67-ben kandidátus, '68-ban docens, tanszékvezető, '75-ben tudományok doktora, akkor már lehetett iskolát építeni magam körül, így aztán '85-ben lettem a MTA levelező tagja, '90-ben pedig a rendes tagja.

És itt, hogy a címben megígért szóig eljutottam. Közben természetesen sok minden történt. Van egy szolgáltatása az Amerikai Matematikai Társulatnak, az a címe, hogy Mathematics Genealogy, Matematikai leszármazás, *abban meg lehet nézni, hogy kik voltak az én doktoranduszaim, és a doktoranduszaimnak kik a doktoranduszai és így tovább, és kik voltak az én mestereim.*

Ki volt az én vezérem, és ahogy bejöttem ma reggel nagy örömömre láttam, hogy ott van *Gaus képe. Gaus-ig visszamenőleg tudom a származásomat biztosítani*, tehát az én mestereim mentek felfele egészen Gaus-ig, és *jelenleg az én leszármazottaim száma 25.*

Elégedett ember vagyok.

A magyar vallás, a kálvinista Róma jól jellemzi a reformátusságot és Debrecen városát Európában. *Számomra Debrecen ma is kikötő, a kollégium és a belőle kinőtt egyetem ma is otthonom.* Ha elutazom, akkor már Ebesnél honvágyam van. Ha hazafelé tartok, akkor alig várom, hogy a Nagytemplom tornyait megpillantsam.

Két dolgot akarok még elmondani, az osztálynak volt egy dicséret-indulója, ez a „*Fel barátim, drága Jézus...*” és volt egy himnusza, ez az *Óh, Tihanynak riadó leánya*, ezt Csorba tanár úr tanította meg nekünk. Gyönyörű ének és gyönyörű kórusban lehet énekelni. *Volt nekem egy magán-használatú kedvenc dicséretem, az pedig úgy kezdődik, 511. dicséret, hogy: „Maradj velem, mert mindjárt este van...” 70 éves leszek jövőre, maradj velem ÖREG KOLLÉGIUM!*

Debrecen a történelemben

Orosz István
akadémikus
Debreceni Egyetem

Személyes vallomással kell kezdenem. Nem a Basahalmán belül vágták el a *köldöksinóromat*, így a debreceni vélemény szerint nem polgárnak, csak „gyüttmentnek” számítok, noha már 1953 óta, azaz 54 éve Debrecenben élek. Hogy mégis veszem a bátorságot és Debrecennek a magyar történelemben játszott szerepéről néhány gondolatot kívánok felvázolni a következő néhány percben, annak indoka lehet, hogy történetkutatói működésem elég tekintélyes része foglalkozik a város múltjával, s ami legalább ennyire fontos: olyan családba nősültem, amely legalább az egyik ágon a 16. századig tudja visszavezetni debreceniségét, s így módomban volt és van a debreceni mentalitást családi körben is tanulmányozni. Egyszerre tudtam és tudom belülről és kívülállóként is számba venni mindazt, ami Debrecenben sajátos, ami város polgárát mindenki mástól megkülönbözteti. Ezzel mondandómat is körülhatároltam: nem kívánok mással foglalkozni a város múltjából, mint a debreceni mentalitás változásaival, követve ezzel atyai barátom és mentorom, a nemrég elhunyt *Balogh István*, és személyes jó barátom a már csaknem két évtizede halott *Irinyi Károly* útját.

Azt, hogy a debreceni közösség a magyarságon belül sajátos karakter jegyeket visel magán, már a város első történetírója: a derék szücsmesterből főbíróvá választott *Barta Boldizsár* is megállapította a 17. század utolsó harmadában. *Kazinczy Ferenc* a 18. század végén e megkülönböztető jegyeket a lélekben találta meg, amikor *Nagy Gáborra* hivatkozva azt írta: „a debreceni lélek-irtóztató lélek... (amit) levetkezni lehetetlen.” *Pákh Albert* e lélek egyik legfőbb sajátosságának a „keleties indolentiát”, *Petőfi Sándor* a szellemi restséget tartotta, mert a pusztai városban „ösztvér a szellem, kövér a disznó” s könyvet csak azért vesznek, hogy legyen mibe a szalonnát csomagolni. *Ady Endre* a cívis urak „tatár fejeiről” verselt, s Debrecent a „maradandóság városának” tartotta.

E nem éppen hízelgő véleményekkel szemben *Kossuth Lajos* 1849. január 7-én, amikor beszédet mondott a Szilágyi ház erkélyéről, a következőket nyilatkozta a városról: „én a nemzet nevében Debrecent a magyar szabadság őrvárosának nyilatkoztatom”. 1882-ben turini magányából is azt üzenté, hogy a város „*Anteusa volt az üldözött magyarságnak*”. *Mészáros Lázár* az első felelős kormány honvédelmi minisztere úgy nyilatkozott a város lakóiról, hogy mind kicsik vagyunk

„ez inges gatyás nép nagysága előtt”. Jókai Mór úgy látta, hogy „Debrecen, központja a magyar népnek, maga egy Magyarország kicsinyben”. A Debrecen c. lap 1878 májusában nem kis büszkeséggel vallotta: Debrecen „az ősi, eredeti magyarság bevehetetlen vára, ... a nemzeti őserő bevehetetlen bástyája... a magyar haza valódi fővárosa, klasszikus Rómája”. A „kálvinista Róma” toposz összekapcsolódott a magyarság fővárosa jelzővel mások megállapításában is. Boldisár Kálmán, aki Bocskai kései íródeákjának tartotta magát, ugyanúgy, mint Thaly Kálmán II. Rákóczi Ferencének, azt írta, hogy „Debrecen városának örök érdeme, hogy a nemzeti függetlenségi politikának helyet adott. A debreceni cívisek hűségesek maradtak a nemzeti függetlenség ideális eszményéhez”. A halk szavú debreceni költő Gulyás Pál ezeknél is többet mondott, amikor tájakat összekötő, ó kikötőnek nevezte a várost s arra szólította fel, hogy „menekülj befelé kívülről”. A mohács előtti korszakban Debrecen története még nem mutat az országos fejlődéstől markánsan eltérő vonásokat. A későbbi egységes települést alkotó három falu: Szentlászlófalva, Torna (később Boldogasszonyfalva) és Debrecen, három közeli település az Árpád-kori falvak szokásos életét élte, földesúri hatalom alatt. Talán csak templomos jellegük volt az, ami az Árpád korban még nem minden települést jellemzett. A három falu közül Debrecent említi először történeti forrás 1235-ben. A Várad Regestrumnak nevezett ítéletgyűjteményben szerepel a Debrecennek nevezett faluból származó Tamás fia Teco, aki Szepes faluban lakó sógorával, Henrikkel egyezett meg a váradai káptalan előtt egy rabnő és két lánya birtoklása miatti perükben. A későbbi évtizedekben a szomszédos falvak a Debreceni család birtokaként jelennek meg. Tagjai között Dósa nádor Károly Róbert egyik főembere volt. A 14. század első felében a Szent András templom és az urasági kúria megépülése után fejeződik be a három szomszédos falu összeépülése Debrecen néven. Ez az egységes település a Debreceni család kiterjedt birtokainak központjaként már a 14. század 30-as éveiben a városokkal vetekedő népességszámot, 2000-2500 fő mondhat magáénak, számos iparossal (vargák, gyapjúcsapók) és kereskedővel. Az 1332-37-évi pápai tizedjegyzékek szerint Debrecen évi 134 garással Várad és a szentjobbi apát után a harmadik legtöbb tizedet fizette Bihar megyében. Már ekkor megjelentek Debrecenben a ferences rendi szerzetesek. Ha hinni lehet a jeles francia történétírónak: Jacques le Goff-nak, aki szerint *egy település városias jellegének legbiztosabb jele, hogy el tud tartani egy koldulórendet*, akkor Debrecen már a 14. század első felében városnak tekinthető. Jogilag azonban a *városi privilégiumot csak 1361-ben szerzett a királytól* Dósa nádor fiainak kérésére. Ebben az uralkodó nemcsak szabad bíróválasztást engedélyezett a város lakóinak, de a bírák joghatóságát mindenkire (a nemesekre is) kiterjesztette, akik a

városban éltek. Debrecen 1693-ig olyan magánföldesúri mezőváros lett, amelynek jogosultságai messze meghaladták a többi mezőváros jogait. Lakói joggal nevezhették magukat jobbágy helyett városi polgárnak, cívisnek.

A magyarországi városfejlődés az esetek döntő többségében összekapcsolódott idegen etnikumokkal, elsősorban németekkel. *Debrecen az az üdítő kivétel*, amelyben az idegen hospeseknek nincs nyoma a város kialakulásában. Konrád Schünemann német történész morfológiai alapokon Debrecen is a német alapítású városok közé igyekezett besorolni, azt állítván, hogy minden település, amelynek közepén kiszélesedő orsó alakú főutcája, vagy főtere van, mint Kassának, amelyet templom zár le csak német alapítású lehet. Debrecen kiszélesedő főutcáját így zárta le az Alföld legnagyobb gótikus temploma a Szent András templom. A morfológiai azonosság ellenére azonban a német etnikum jelenlétének semmi nyoma sincs. *Debrecen élő cáfolata annak a hiedelemnek, hogy a magyar nem kereskedő és nem városalkotó nemzet.*

A Mohács utáni időszakban a török uralom új helyzetet teremtett. A három ország határára került virágzó város, amely a fontos kereskedelmi utak találkozásánál nemcsak a belső, de a nemzetközi árucserében is kihasználta, hiszen kereskedői a sziléziai Boroszlótól és a lengyelországi Krakkótól Konstantinápolyig járták az utakat, új – történeti források által is megjeleníthető – magatartásformát alakított ki. A város magárahagyatottságát szinte drámai erővel fejezte ki a már említett Barta Boldizsár. *„Ez mezőben épült, erős kerítés nélkül való, csak engedelmességhez szokott városhoz, édes lakóházához és helyemhez sokszor az Isten idegenekből is jóakarót szelídített”* – írta. Védelmező kőfalak nélkül csak úgy maradhatott meg a város, úgy szelídíthetett idegenekből is jóakarót, ha engedelmességhez szokott, ha mindenféle „adommal” s okos alkalmazkodással tartotta fenn magát. Gazdagsága révén fizetett töröknek, tatárnak, császárnak, fejedelemnek, kurucnak, labancnak s megmaradását prédikátorai prófétai hevületével betudta Isten csodálatos gondviselésének, mert „az Úré a szabadítás”.

Ez az új helyzet elválaszthatatlan volt a reformációtól, amely a 16. század második felében a korábbi kezdeményezések után Méliusz Juhász Péter működésével a helvét hitvallás alapján szerveződött meg. Igaza van Makkai Lászlónak, Méliusz működése, aki a debreceni cívis értékrendszerét beépítette reformatori művébe a városi közgondolkodásra és mentalitásra századokon át maradandó hatást gyakorolt. Ezt elősegítette, hogy Debrecen Török János halála után a 16. század derekától fogva, különösen pedig 1618-ot követően, amikor fejedelmi szabad város lett gyakorlatilag a földesúri hatalom beavatkozása nélkül intézte saját ügyeit. *Genf mintájára Debrecenben is „keresztény köztársaság”*

született, még akkor is, ha bizonyos kálvini teológiai tételeket, így pl. a reprobációt, Méliusz eltérő módon értelmezett. A predestinációról vallott felfogás távolról sem vezetett keleties indolentiához, mint Pákh Albert vélte, éppen tevékenységre mozgósító ereje volt, mint *Max Weber írta*, hiszen a hívőkben élt az üdvbizonyosság, a „certitudo salutis”. A munka e felfogásban már nem Isten büntetése, hanem az emberi lét elengedhetetlen feltétele. Méliusz átvette a kamatszedés jogosságáról szóló kálvini felfogást is, tanításait az „áros” embereknek fogalmazta meg, hozzájárult a város zárt vallási közösséggé formálódásához, amikor tiltotta a „hitetlenekkel” való házasodást s ebbe a többi keresztény felekezetet is beleértette. Ennek az öntörvényű közösségnek a működésében, amelyben idegenek: görög, vagy zsidó kereskedők egy éjszakát sem tölthettek el, megkerülhetetlen szerepet kapott a Kollégium és 1561 után a városi nyomda is.

A zárt közösséggé válásban nagy szerepet játszottak a város megpróbáltatásai és magárahagyatottsága a 17. század utolsó harmadában. Ismét *Barta Boldizsárt* kell idéznem: „Honnan vegyünk külső segítséget, azt meg nem gondolhatjuk. Nem igen bízhatunk mi méltóságos főrendekben, mert azoktól megvettetünk, nem vitézeinkben, mert azoktól prédáltatunk, nem jószágainkban, pénzünkben, mert azoktól megfosztatunk, hanem (csak) az Istenben”. *Az egységes hit összetartó ereje a legfontosabb közösségképző erőnek mutatkozott.*

A szabad királyi városi cím megszerzése 1693-ban és országgyűlési becikkelyezése 1715-ben ismét más helyzetet teremtett. Törvényesítette a város már régóta meglévő szabadságát és a földesúri hatalomtól való függetlenségét, lakóinak rendi jogállását, országgyűlési képviselőket biztosított, de arra is kötelezte őket, hogy telket biztosítsanak a katolikus plébániának és iskolamesternek s biztosítsák a katolikus vallás szabad gyakorlását. A későbbi királyi utasítások azt is előírták, hogy a senatusnak két katolikus tagja legyen (később az volt a kívánság, hogy a szenátorok fele legyen katolikus) egy olyan városban, ahol még a 18. század végén is csak a lakosság 2,5 %-a volt katolikus. Hiába hivatkoztak a debreceniek arra, hogy ők „tisztán helvét hitvallásúak” és a törvény végrehajtása a lelkek egységét és békességét megzavarná, az államhatalom hajthatatlan maradt. Ebben a helyzetben formálódott ki az a magatartásforma, amelyet később *Kazinczy „debreceniségnek” nevezett*, de lényegét már egy 1791-ben készült, *Balogh István által megtalált névtelen emlékirat megfogalmazza*. A 18. században a protestáns közösséggel szemben bizalmatlan államhatalom mindent megtett a város autonómiájának megszüntetésére s erre reagálva a város lakói is bizalmatlanok voltak mindennel szemben, ami kívülről jött. Az öntörvényű debreceni közösség szellemi arculata a korábbi századokból öröklött protestáns egyszerűség és

cívis öntudat mellett az idegenekkel szembeni bizalmatlansággal bővült s ez utóbbi meghatározóvá vált s kialakította azt az irtóztató lelket, amit nem lehetett levetkezni. *A mentalitás változásai mögött társadalmi-gazdasági változások is meghúzódtak. Az iparos-kereskedő Debrecen a 18-19. század első felében már elsősorban agrárközösség.* Míg a 17. században a lakosság 69 %-a élt iparból és kereskedelemből, 1849-ben már csak 47 %-a. Ráadásul az ún. ház utáni földek rendszerével minden háztulajdonos iparos és kereskedő is földművelővé vált, mivel a háztelek után automatikusan járt külső határbeli szántóföld, amit nem is lehetett elválasztani a telek tulajdonától. Joggal állapította meg *Telegdy Kovács László* az 1840-es évek közepén, hogy *„ezen város inkább szántóvetők lakhelye, mint mesterembereké...”* mert az iparosok és kereskedők is folytatnak mezőgazdasági termelést. A cíviss a 19. században a városi polgár helyett egyre inkább a földműveléssel foglalkozó polgár értelmet nyert. A kívülről jövő újításoktól való félelem általánossá vált, mert a debreceni polgár úgy vélte, az újítások az ő szabadságait veszélyeztetik. Gulyás Pál nagyon jól ráérezett erre a helyzetre, amikor a befelé menekülésről beszélt.

Az is érthető, hogy ilyen körülmények között felértékelődött, sőt meghatározó értékévé vált a magyarság és a szabadság. *Kossuth, Mészáros, Jókai megállapításai a szabadságszerető Debrecenről teljesen megalapozottak voltak, hiszen a város a szabadságban saját autonómiáját és függetlenségét is védelmezte. Nem egyszerű háttere volt 1849-ben a trónfosztásnak, hanem a Nagytemplom jól látható tömegeként aktív résztvevője is.*

Igaz, a világosi bukás után a város az „engedelmesség és alkalmazkodás” évszázadok során kialakított erényét gyakorolva, 1851-ben a felsőbb intézkedések előtt már eldöntötte Ferenc József születésnapjának megünneplését, hozzájárulását a Haynau-alapítványhoz. Díszpolgári címet adományozott Karl Geringernek a teljhatalmú kormányzónak és Alexander Bachnak az osztrák belügyminiszternek. Szoboszlai Papp István szuperintendens is, aki lelkes híve volt a forradalomnak és szabadságharcnak, kénytelen volt lojalitást mutatni a berendezkedő abszolutista hatalom iránt.

Az igazi problémák azonban nem az önkényuralom éveiben kialakított alkalmazkodásban, hanem a kiegyezés utáni helyzetben mutatkoztak meg. A kérdés ekkor sem úgy vetődött fel, hogy nemzeti függetlenség és társadalmi haladás, hanem vagy-vagy formában. Thaly Kálmán, aki 1875-90 között többször is volt a Függetlenségi Párt képviselője Debrecenben, a várost, *„a függetlenségi eszmék ős anyaföldjének”,* a *„nemzet dobogó szívének”* tekintette, de a politizálást a

városban is közjogi síkra terelte s érzéketlen volt minden társadalmi kérdés iránt, ha az nem a földműves osztállyal volt kapcsolatban.

A tradicionalizmus nem egyszerűen a hagyományos értékek őrzését jelentette, hanem szembefordulást mindenfajta újítással. Az Ady versében szereplő „tatár agyvelők” nagyon jól ráillettek azokra a bizottságokban ülő, közügyekben szavazó, agrárorientáltságú címvisekre, akik szinte gyűlölettel fordultak szembe mindennel, ami a haladás jegyében született, s ahogy a kortársak írták: a városi közgyűlésben száznál több „csizma egyszerre pattant fel”, ha védeni kellett a közös érdekeket. *Irinyi Károly* szerint, az a fennhéjázó társadalmi felfogás válik úrrá, amely szerint „*becsületes magyar pógárnak*” csak az tekinthető, aki saját birtokán gazdálkodik, akinek háza, szőleje és jószágtartásra berendezett saját tanyája van. Az ilyen polgár derogálónak vélte az ipari munkát, a kereskedelmet és kiváltképpen a tudományt. Ahogy *Ady* egyik kortársa írta: „*az önös szeretetnél csak tudatlanságuk (volt) nagyobb*”. E parasztcívvis mentalitás azonban nemcsak a vasutak, a gyáripar, a tőke a bankok ellensége volt, de megakadályozott minden modernizációt a mezőgazdasági termelésben is. A hortobágyi pusztai állattartás, az állatok teletetése az erdős pusztákon évszázadok óta változatlan volt s e hangadó társadalmi csoport nem is kívánt ezen változtatni.

Ez a világ az I. világháborúval szűnt meg. Befejezésül legyen szabad Balogh Istvánt idéznem, akinél alaposabban senki nem ismerte e társadalmat és magatartásformát. „A 18. század óta meg nem szűnő készenléti állapot növelte a (debreceni társadalom teste köré a páncélt, amely úgy övezte, mint rákot a burka. Ezt a páncélt sem levetni, sem kinőni nem tudta, a továbbélő társadalom testét-lelkét el is deformálta. Egykori sokféle erényéből sokféle kuriozitás vált. Saját maga által kialakított célszerű gazdálkodási rendje a 19. század elején már azt a hitet keltette, mintha ezer év előtt forma utolsó maradványa élne itten, a polgári öntudat mosolyt és bosszankodást keltő göggé alakult, az egykor országhatárokon messze túl tájékozódó szelleme megrekedt a város határárkánál, testi táplálékul megelégedett a mindennapi apró pecsenyével, szellemi eledelként a kalendáriummal, világnézete a 18. századvég racionalizmusának konzerválódott formája”. Ez a múlt, már csak a levéltár aktáiban s a temető sírkövein él.

Debrecen irodalmi hagyományai és az európai értékek

Imre László

akadémikus

Debreceni Egyetem

Hogy a reformáció egyetemes európai érték, azt talán már a Vatikánban sem tagadják. Látnivaló ugyanis, hogy a katolicizmus modernizációja sok vonatkozásban azt az utat járta be (a nemzeti nyelv bevonása, a liturgia szabadabb, racionálisabb kezelése, öngyilkosok eltemetése stb.), amit annak idején kárhoztatott. (Nem egyszeri jelenség ez: a – mi így tanultuk nevezni – kapitalista vilárendszer egy darabig üldözte a kommunizmust, az 1960–70-es évekre viszont sok elvét átvette, és fejlettebb államaiban olyan formában valósította meg, amiről az ún. szocialista országok nem is álmodhattak gazdasági elmaradottságuk folytán: a finn iskolákban például nemcsak az oktatás ingyenes, hanem a tankönyvek és az étkeztetés is.) Nos, nehezen vonható kétségbe, hogy a modern, polgárinak mondott Európa legfőbb műhelyei a protestantizmus által megérintett régiók, Anglia, Hollandia, Németország, Svájc, a skandináv országok.

Hogy azután a protestantizmus nemzeti értékekben manifesztálódik, az is nyilvánvaló volt kezdettől. Hogy ti. Luther nyomán a bibliafordítások milyen élénkítőleg hatottak a nemzeti irodalmakra, s általában is milyen sokkal járultak hozzá az egyes nemzeti kultúrák speciális, egyedi növéstervéhez. Például: hogy az inkább az Új Szövetségre koncentrááló római kereszténységhez, s pláne az egészen sajátos krisztológiát kifejlő keleti kereszténységhez, a pravoszláviához képest megnő az Ószövetség szerepe a magyar kálvinizmusban, azt már régen észrevették. Még olyan feltételezés is van, hogy a hosszan, egészen a XIII.–XIV. századig továbbélő ősi pogány tradíció is szerepet játszott az óhitű zsidó szövegek kultuszában.

Európai és nemzeti egyedítő érték tehát a reformáció, sőt sajátos debreceni érték, hiszen a XVI. századtól Debrecen kultúrája elválaszthatatlan a kálvinizmustól, a Kollégiumtól. Ugyanakkor a debreceni irodalom, a debreceniség, melynek számontartását nagyjából a XVI. századig szokás visszavezetni, nagyon is ellentmondó módon ítéltetett meg a különböző korokban. És nemcsak arról van szó, hogy vannak a debreceni kultúrának viszonylag unalmas, színvonalatlan korszakai, például a XIX. század második fele. Hanem egyazon korszakban tartatnak a debreceni írók élcsapatnak (a Rousseaut olvasó, követő Csokonai, a Kanttal levelező professzorok) és elmaradottnak is vélik őket: a híres nyelvvitában Kazinczy provinciálisnak,

pallérozatlannak, parlaginak, magyarosan bezárkózónak mondotta Debreceni Grammatiká-t.

Könnyű lenne az ellentmondást azzal oldani fel, hogy de hiszen éppen a debreceni túlóvatos konzervativizmus volt az, amelynek jegyében Csokonait is eltávolították a Kollégiumból. Csakhogy Kazinczy Csokonai verseiben is sokallotta a durva (ma inkább népiesnek mondott) elemeket. Tény, hogy Csokonainak nemcsak republikánus, felvilágosult vagy szabadosan erotikus versei voltak, hanem a nemesi nacionalizmus dicsőítését, s a francia forradalom elítélését is vállalta olykor. (Hozzá kell tennünk, hogy a középiskolai irodalomoktatás nem hangsúlyozza kellő mértékben: általában nem egy költőnek, hanem egy-egy versnek van világnézete, azaz egy költő időnként egymással homlokegyenest ellenkező világnézeti álláspontokkal azonosulhat anélkül, hogy elvtelenséggel volna vádolható, hiszen életpályája egy-egy szakaszának, hangulatának, aktuális élményének szülte az adott vers.) Természetesen ha Európában a korabeli és korábbi európai kultúra ismeretét, költő esetében kreatív asszimilálását értjük, akkor Csokonai az egyik leginkább naprakész európeér a magyar irodalom egészében.

Debrecen egyedisége európai érték, éppen mint unikális jelenség. Ilyen színmagyar etnikuma, amit a németes Pest és Pozsony után Jókai, vagy a szlovákos vidékről származó Kossuth nem győzött csodálni. (Ez végül egyik oka a debreceniek nyelvújításellenességének is: ők ugyanis a maguk idegen hatástól mentes nyelvérzékét fölébe emelték Kazinczy meglátásainak.) Ugyanakkor daltalan vidéknek is nevezték sokan a „Hortobágy mellyéké”-t, s érvek éppen emellett is hozhatók fel. Zsigmond Ferenc debreceni professzor, akinek A debreceni kollégium és a magyar irodalom című könyvéből sok adatot merítettem, például egy ilyen fejezettel indítja művét: Két kopár század (1549–1773). Ez a protestáns kezdetektől a Csokonai születéséig eltelő bő két évszázad.

Külön fájlatlan a dráma hiánya, mely az epikus és lírai műfajokban gazdagodó literatúránknak hosszan visszamaradó ága. Ezt szokás – országos szinten – a városias kultúra hiányára vezetni vissza. Gazdag, fejlett városok – természetesen – Magyarországon is épültek, csakhogy ezek németes kultúrájuk voltak, s ez áll nemcsak az erdélyi és felvidéki szász városokra, hanem Pestre, Sopronra is. Magyar etnikumú és fejlett polgárságú város Debrecen volt, színházi kultúrája azonban nem fejlődhetett a szigorú kálvinista etika miatt, mely a teátrumot világi, bűnre csábító szórakozásnak vélte. Itt is egy európai műfaj segített, az iskoladráma, melyben ugyan fiúk játszották a női szerepeket is, mégis Plautustól, Moliere-től magyarított remekművek készítették elő, például Csokonai vígjátékait.

A XVIII. század egyébként is fenekestül felforgatja a világot. A felvilágosodás még a bécsi udvart is eléri (II. József szembefordul a szerzetes rendekkel), s mindenféle tiltás és üldözés ellenére eljut Debrecenbe is, még hozzá összhangba olvadva olykor a református ortodoxiával. A katolicizmus miszticizmusával provokatívan szembenálló, a fehérre meszelt templomfalak révén is puritánságával tüntető kálvinizmus racionalizmusa, mely csodahit helyett olykor erkölcsi alapelvekre redukálta a vallást, szükségképpen könnyen hangolódott rá a felvilágosodásra, még ha kárhoztatta is annak ateizmusát. A természettudományok fejlődésének, új eredményeinek elfogadása a legkisebb mértékben sem került ellentmondásba a professzorok vallásos meggyőződésével. Nemcsak a XX. század természettudományossága, egy Pavlov, egy Einstein tudta összeegyeztetni a vallást a természettudományos világgal, hanem Hatvani professzor is, aki hívő reformátusként és lelkipásztorként a tudományos vizsgálódás felvilágosult stúdiumait honosította meg, olykor személyesen hozva külföldről tiltott könyveket.

Persze, ennek a nagy korszaknak is voltak árnyoldalai. A bécsi titkosrendőrség meg volt győződve, hogy Domokos főbíró a protestáns poroszokkal szövetkezik a Habsburg-ház ellen, s az udvar megnehezítette, szinte lehetetlenné tette a külföldre járást. Így aztán Csokonai úgy lett a legnagyobb magyar rokokó költő, hogy sosem látta Versailles-t, úgy olvasta Voltaire-t és Bürgert, Rousseau-t és Kleistot, hogy sosem járt külföldön. Pedig ami szűkebben magyarnak vélhető nála, például a kollégiumi vaskos diákhumor, annak is megvolt az európai háttere, a manapság főképpen a Carmina Burana-ból ismert középkori vágáns költészet. Fazekas Mihály európaisága egészen más. Ő hosszú katonáskodása során jól megismerte Nyugat-Európát, annak irodalmát, de visszatérve szülővárosába inkább tudományos, gazdasági europaizálódást képzelt sürgetőnek.

Kölcsey, aki tizenhárom évet töltött Debrecenben, nem tudta megszeretni se a rideg tanárokat, se a rakoncátlan, durva diákokat, egyénisége és életműve mégis szoros kapcsolatot tart az itt tanultakkal, ahogy a Himnusz is a reformációkori bűnbánó, önsírató nemzetszemlélettel. A sértődékeny, túlérzékeny kamasz Arany János sem érzete magát jól Debrecenben, mint erről bámulatos őszinteséggel beszámol a Bolond Istók II. énekében. Életvitelében és vállalásaiban azonban szorosan kötődött a református egyházhoz (presbiter volt, lányát református paphoz adta), ahogy a kor irodalmát is dominálják ekkor a kálvinisták: Jókai, Gyulai, Kemény Zsigmond, Szász Károly, Csengery stb. E korban e felekezet emancipálódásának kivételes bizonyítéka, hogy Ferenc József kénytelen elfogadni miniszterelnöknek a református Tisza

Kálmánt. A lényegét tekintve azonban – sajnálatos módon – nem jelentett áttörést az Arany-féle morális képlet. Aranyt hidegen hagyták a külső rangok, címek, miközben német és zsidó eredetű polgárok egy része nagy lendülettel vett célba nemesi címet és bárói rangot. (Lukács György apja, mint főbankár magyar nemesi címért folyamodott, melyet még fia is büszkén viselt, szegedi előnévvel, Georg von Lukácsnak nevezvén magát.) Arany lehetett volna a magyar öntudatú, rendi hierarchiától független, takarékos, nemesi dicsekvéstől, magyarkodástól mentes, citoyen, kálvinista módon munkacentrikus polgári réteg eszményképe, s e réteg megerősödve sok XX. századi katasztrófától óvhatta volna meg az országot.

A XIX. század második felére, végére a *népnemzeti epigonizmus* lesz jellemző, így hiába fordul itt meg *Ady*, *Móricz*, a város nem tudja megtartani őket, bár írói életművükön életre szóló nyomot hagy a kálvinizmus. Igazi nagyszabású vállalkozás majd az 1930-as években a Németh Lászlóé lesz, aki európai látókörű programot ad a Debreceni Káté-ban. Mintha megisméltődne a felvilágosodás kori paradoxon: az európai irodalom és gondolat legfrissebb nagyságait olvassa, Proustot, Ortegát, Joyce-ot, Spenglert, még a marxizmust és Sztálint is, de úgy véli, a Trianon után szorult helyzetbe került magyarságot se a szovjet, se a nyugat-európai-amerikai modell nem mentheti meg. A baj ugyanis akkora, hogy csak valami Gandhi-féle erkölcsi géniusz originalitása segíthet. Németh László kétségbeesett vállalkozása kicsit a régi Debrecen magára maradottságára emlékeztet. *Hol a szultán, hol Bécs, de leginkább mindkettő szorításában (nem lévén se kő, se vár, se hadsereg) tudásból, erkölcsből, hitből meríteni erőt a megmaradásra.* Mintha valami valóban megindulna az 1930-as években. Sok-sok, főleg alulról, szegény sorból érkező fiatal értelmiségi áll *Németh László, Karácsony Sándor* (a debreceni pedagógia professzor) mellé, mindennek költői megfelelője *Gulyás Pál*. De ahogy Csokonai korában közbeszól a nagypolitika, s a francia forradalom és a napóleoni háborúk kora megszigorít mindent, ugyanígy dül fel mindent Hitler, majd Sztálin hadserege és államkolosszusa. *A legnemesebb európai hagyománnyal érintkező magyar modellt megint elsöprik, s Debrecen majd az 1960-as évekre tér magához, egy szabadabb légkörű szocializmus jóvoltából.* A 80-as, 90-es évekre jelentős szépírója (Tar Sándor) és költője (Borbély Szilárd) is akad, az Alföld szerkesztősége, az egyetem professzorai, Bán Imre, Julow Viktor, Kovács Kálmán, *s a ma élők közül is többen szeretnének továbbvinni valamit a kálvinista múltból.* Abban a meggyőződésben, hogy ha kiútra van szükség a közelmúlt és a jelen válságából, ez aligha lehet meg a tradíció lelki és szellemi, meg erkölcsi értékei, európai nivójú oktatás és tudomány nélkül.

A debreceni tehetségműhely, mint európai perspektíva

Balogh László
tanszékvezető
Debreceni Egyetem

1. A „*debreceni tehetségműhely*” – Debreceni Egyetem, BTK, Pedagógiai-Pszichológiai Tanszék – kialakulása.

Az előzményekről, a változásokról és az európai tehetségműhelyekről szólnék előljáróban.

1.1. Előzmények: Kelemen László és tanítványinak kutatásai a képességstruktúrákról (60-as - 70-es évek)

Kelemen László professzor 1966-82-ig dolgozott a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Debreceni munkássága során két fő területen alapított "iskolát": egyrészt a tanárképzés megreformálásához kapcsolódó kutatásai során jött létre egy kutatócsoport, amelynek nagy hatása volt országszerte; másrészt a gondolkodásfejlesztést szolgáló kutatásai alapján alakult ki egy "követő" csoport. Jelen előadásban ez utóbbi munkásságát mutatjuk be.

A gondolkodásfejlesztés kutatásai Kelemen László munkásságában már a pécsi évek alatt elindultak, s igazán ezek sikerei eredményeként hívták meg tanszékvezetőnek a KLTE-re. Itt ki kellett alakítania azt a gárdát, amelyik csapatmunkában végzi e nagy és a pedagógiai gyakorlat szempontjából is jelentős témakör kutatását. Két vonalon toborzott szakembereket, és teremtette meg a személyi feltételeit a nagyívű kutatásoknak. Az egyik terület a doktori program volt. A Bölcsészettudományi Kar Doktori Programjában a gondolkodáskutatások a középpontba kerültek Kelemen László debreceni megjelenésével. Több forrásból is bekapcsolódtak ebbe a munkába a kollegák: mindenekelőtt az 1970-ben megalapított Pszichológiai Tanszék új munkatársai működtek közre ezen munkálatokban, ennek eredményeként több doktori disszertáció készült el. Másrészt a KLTE egyéb tanszékeiről is többen készítettek *Kelemen László* irányításával doktori értekezést a gondolkodásfejlesztés témakörében, elsősorban a szakmódszertanos kollegák. Harmadrészt más főiskolákról, egyetemekről is részt vettek szakemberek ezen kutatásokban, így nyugodtan mondhatjuk, hogy *országos íve volt a Kelemen professzor által irányított kutatócsoportnak*. A másik vonalat az iskolateremtésben az iskolai kísérletek keretei jelentették. Meggyőződése volt Kelemen Lászlónak, hogy a gyakorló pedagógusok nélkül nem lehet érdemi kutatásokat végezni a

gondolkodásfejlesztésben, ezért indított egy nyolc éven át tartó (1972-80) longitudinális kísérletet, amelyben közel harminc kiváló gyakorlati szakember működött közre.

Ezen munkálatokban kiemelten került terítékre a tanulók képességeinek iskolai fejlesztése. A képességek pedig meghatározó szerepet játszanak a tehetség kibontakozásában is, így nem voltak messze Kelemen László és munkatársainak kutatásai a tehetség-témakörtől. A rendszerváltás előszele aztán lendületet adott a tanszék ilyen irányú tevékenységének. Pillantsunk bele a közelmúltba!

1.2. A magyar közoktatás helyzetének megváltozása a nyolcvanas évek második felében

A tehetséggondozás Magyarországon is a szakmai érdeklődés középpontjába került a rendszerváltás előtti és körüli években. Ennek több oka is volt: a társadalmi változások felerősítették a teljesítményorientáltságot az élet minden területén. Az iskolarendszer változásai, az iskolai autonómia erősödése is növelték a tehetséggondozás iránti érdeklődést. A Nemzeti Alaptanterv az iskoláktól kívánta meg az általuk használt tanterv elkészítését, s ez is újabb lehetőségeket kínált a tehetségfejlesztő programok beépítéséhez. A társadalmunkban tapasztalható gazdasági megosztottság, pontosabban a szegényebb rétegek létszámának növekedése az eddiginél is nagyobb felelősséget rótt az iskolákra, a szakemberekre a tehetségfejlesztés terén. Mindezen hazai változások mellett megindult egy európai pezsdülés is a tehetségkutatásban, ez is segítette a tehetségműhely kialakulását.

1.3. Európai pezsdülés a tehetségkutatásban

A tehetséggondozás a nyolcvanas évek második felében világszerte az érdeklődés középpontjába került. A Tehetség Világtanács (World Council for Gifted and Talented, WCGT) hamburgi kongresszusa (1985), valamint az Európai Tehetségtanács (European Council for High Ability, ECHA) 1987-es megalakulása óta vesznek részt a magyar tehetségszakemberek intenzíven a nemzetközi együttműködés különböző formáiban. A magyarországi tehetségkutatás és fejlesztés eredményeinek elismerését jelenti, hogy kezdettől fogva van magyar vezetőségi tagja az ECHA-nak: előbb Gefferth Éva, később Herskovits Mária, majd pedig Balogh László képviselte a vezetőségben Magyarországot, aki ezen túl a High Ability Studies Szerkesztő Bizottságának is tagja jelenleg is.

2. A „debreceni tehetségműhely” értékei, európai kötődések

2.1. Pedagógus-továbbképzések

Magyarországon az előző kihívásokkal nem volt összhangban a rendszerváltás körül a pedagógusok felkészítése: az alapképzésben egyetlen szinten sem kaptak megfelelő ismereteket a tehetségek felismeréséhez és intenzív fejlesztéséhez. Természetesen sok iskolában volt hagyománya a tehetségfejlesztő programoknak, s igen szép teljesítményt is produkáltak, azonban e munka során csak részben használták fel a külföldi és hazai kutatásokból levont eredményeket. A pedagógusok körében nagy volt az igény évek óta az új ismeretekre. Ezen igények kielégítésére azonban korábban csak rész megoldás született: a KLTE Pszichológiai Intézetének Pedagógiai-Pszichológiai Tanszéke az MTA Pszichológiai Intézetével közösen – ámban egyedülálló kezdeményezésként – MKM szervezésében 120 órás intenzív továbbképző tanfolyamot tartott a 90-es évek első felében. Ez a képzési forma azonban csak részben felelt meg a korszerű követelményeknek: sem elméleti, sem gyakorlati szempontból nem adott elegendő fogódzót az e területen dolgozó pedagógusoknak – a képzési idő rövideje miatt.

Szerencsésen alakultak azonban a körülmények: több képzési forma is létrejött a posztgraduális képzésben a '90-es években.

- 1997 szeptemberében megjelent a művelődési és közoktatási miniszter 29./1997. MKM-rendelete „tehetségfejlesztési szakértő” szakirányú továbbképzési szak képesítési követelményeiről. A képzést a KLTE Pedagógiai-Pszichológiai Tanszéke alapította és indította el elsőként Magyarországon.
- Újabb előrelépést jelentett, hogy 1999-ben megalapítottuk a pedagógus szakvizsga-programot, s 2000 szeptemberében el is indította a Debreceni Egyetem a képzést "tehetség és fejlesztése" elnevezéssel /41./1999./X.13. OM Rendelet/.

E képzések alapja: 1994-ben a hollandiai Nijmegeni Egyetemen megalapított ECHA-diploma. (Ezt a Debreceni Egyetemen végzetek is megkapták.) Az ECHA olyan nemzetközi hálózat, amely a tehetséggel kapcsolatos kutatások, tanárképzés, posztgraduális képzések, fejlesztő programok, tanácsadás és egyéb szolgáltatások információcseréjét segíti elő. Az ECHA a fejlesztő munka színvonalának emelése érdekében kidolgozott egy posztgraduális képzési programot a pedagógusok számára. 1994-ben alapították meg az ECHA-diplomát a hollandiai Nijmegeni Egyetemen. Ott működik egy Tehetségkutató Intézet, s a képzést ők vezetik. Az Intézet igazgatója F. J. Mönks professzor, aki e posztgraduális képzési program magyarországi felhasználásához hozzájárult, s felajánlotta a közvetlen segítséget is az itteni képzés megvalósításához. F. J. Mönks az ECHA-nak 12 éven át volt az elnöke - jelenleg is az, s

jelentős szerepet játszott abban, hogy a Debreceni Egyetemen a „tehetségfejlesztési szakértő” szakirányú képzésben résztvevő pedagógusok az Európa-szerte érvényes ECHA-diplomát is megkapják végzéskor. Ez nagy elismerése a képzési programnak.

Az alábbiakban bemutatjuk a tantárgyi hálót, amely bizonyítja, hogy korszerű tartalommal folyik tanszékünkön a képzés már egy évtizede, nem véletlen, hogy külföldről is sokan járnak ide ennek tanulmányozására.

„Tehetségfejlesztési szakértő” (tantárgyi háló)

Tantárgy	1.fé. ea. szem.	2.fé. ea. szem.	3.fé. ea. szem.	4.fé. ea. szem.	Számonkérés koll. gyj. sz. zv.
I. Elméleti alapok					
1. A tehetségkutatás és gondozás története	20 -				1.
2. A tehetség definíciói, fajtái	20 -				1. 2.
3. A tehetség komponensei	20 -	20 -			1. 2.
4. Tehetség és társadalom	20 -				1.
5. Tehetség és szocio- emocionális fejlődés		20 -			2.
6. Kreativitás, pedagógiai implikációk		10 20*			2.
II. Metodika és fejlesztés					
1. Tehetségszűrés		10 10	10 10		2.3. 4.
2. Tehetségfejlesztő programok			10 10	10	3.4. 4.
3. Gazdagító programok metodikája				10 10	4. 4.
4. Alulteljesítés, tanulási zavarok			10 10		3. 4.
5. Tanácsadás, egyéni fejlesztés			10 10	10 10	3.4. 4.
6. Pedagógusszerep a tehetségfejlesztésben	- 20*			10 20*	4.
7. Záródolgozati szeminárium			- 10	- 10	3.4.
III. Speciális tárgykörök (választhatók, 90 óra, egy választása kötelező)					
1. Iskolai mentálhigiéne					
2. Szervezetfejlesztés					
3. Oktatásfejlesztés					
(A tantárgyak felsorolása a következő táblázatban)					
Kötelező óra: (előadás 210, szem. 160)	80 20	60 30	40 50	30 60	4 10 2 1
Választandó (90 óra) (minimum)	(A speciális tárgykör választásától függ a 90 óra félévenkénti eloszlása és vizsgakövetelménye)				
Külső szakmai gyakorlatok: 165 óra (A megjelölt tárgyakhoz egyenként 15 óra)	-	30 (I/6. II.1.)	75 (II/1.2.4.5.7.)	60 (III/3.5.6.7.)	

Képzési óraszám: 625. Megjegyzés: a *-gal megjelölt tárgyak tréningek, ezért csak aláírással zárulnak.

(A "tehetségfejlesztési szakértő" szakirányú képzés második oldala)

Speciális tárgykörök

Tantárgy	1.fé. ea. szem.	2.fé. ea. szem.	3.fé. ea. szem.	4.fé. ea. szem.	Számonkérés koll. gyj. szí. zv.
A. Iskolai mentálhigiéné					
1. Szocializáció			15 -		3.
2. Szocializációs zavarok			20 -		3.
3. Deviáns személyiség fejlődés			10 -		3.
4. Mentálhigiéné			10 -	- 15	3. 4.
5. A segítő kapcsolat alapjai				20 -	4.
B. Szervezetfejlesztés					
1. Leíró szervezetelemzés			10 10		3.
2. Bevezetés a döntésméletbe				20 -	4.
3. Iskolai vezetéstechnika			10 -	10 -	3.4.
4. Vezetéslélektan				10 10	4.
5. Konfliktuselemzés			- 10		3.
C. Oktatásügyi rendszerelemzés					
1. Általános nevelésszociológia			10 10		3.
2. Oktatási rendszerek az ezredfordulón			10 10		3.
3. A pedagóguspálya szociológiája				10 10	4.
4. Az iskola szervezete, működése			- 10	10 -	4. 3.
5. A közoktatás gazdasági, politikai tényezői				10 -	4.

A képzésben – amely kereteiben eddig közel 800 tanár szerzett posztgraduális tehetség-diplomát – nemcsak a Kossuth Egyetem /2000-től Debreceni Egyetem/ oktatói működtek és működnek közre, mellettük az ország legjelesebb szakemberei tartanak órákat több híres intézményből. Az MTA Pszichológiai Intézetéből: Koncz István ügyvezető igazgató, jelenleg intézetigazgató, egyetemi tanár, Herskovits Mária, Gyarmathy Éva tudományos főmunkatársak. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemről: Ritoók Pálné és Kalmár Magda docensek. Foglalkozásokat vezet Czeizel Endre orvosgenetikus professzor, a Magyar Tehetséggondozó Társaság volt elnöke. Külföldi szakemberek is tartottak konzultációt az elmúlt években: F.J.Mönks professzor, a Nijmegeni Egyetem Tehetségkutató Központjának vezetője, Willy Petters, ugyanezen intézmény vezető kutatója, Paul Roeders és Gefferth Éva, akik korábban az ECHA vezetőségének is tagjai voltak.

2.2. Tehetségkutatások

A KLTE Pszichológiai Intézetében ma már jelentős hagyománya van a tehetségkutatásnak. Nem véletlen, hogy az Intézet PhD képzési programjában az egyik altéma a tehetség témaköre, 1993 óta közel húsz disszertáció készült el, illetve készül a témakörben. A tehetségkutatás és fejlesztés gyorsuló nemzetközi vérkeringésébe a KLTE Pedagógiai-Pszichológiai Tanszéke kezdettől fogva bekapcsolódott: a kétévenként megrendezésre kerülő nemzetközi konferenciákon rendszeresen tartottak előadásokat az oktatók. E konferenciákon túl is lehetőség adódott a közvetlen tapasztalatszerzésre. A szakemberek többször voltak külföldön a tehetségkutatások tanulmányozása céljából: Angliában, Németországban, Ausztriában, Hollandiában és az USA-ban tettek látogatást, vizsgálva az aktuális problémákat a tehetség-témakörben. Külföldi konferenciákon előadások: a nyolcvanas évek végétől a tanszék munkatársai több mint negyven előadást tartottak a nemzetközi konferenciákon (Zürich, München, Nijmegen, Columbus-Ohio, Bécs, Braga, Oxford, Münster, Virginia stb.).

A következőkben áttekintést adunk vázlatosan a megvédett vagy készülő PhD-disszertációk kutatási irányairól. A megvédett doktori értekezések témavezetője - egy kivételével - Balogh László tanszékvezető volt. Jelentős segítséget kaptak a jelöltek Mönks Professzortól azzal, hogy a tanszéki munkatársak részére biztosította a több hetes kutatói ösztöndíjat a hollandiai Nijmegeni Egyetemen, s ezzel lehetővé tette a tehetségkutatás nemzetközi vérkeringésébe történő közvetlen bekapcsolódásunkat.

2.2.1. A tehetség-témakör általános kérdéseit vizsgáló kutatások

1. Gyarmathy Éva: Tanulási zavarokkal küzdő tehetségesek azonosítása, fejlesztése

Gyarmathy Éva volt az első, aki tudományos fokozatot szerzett a Debreceni Egyetem PhD-programjában a tehetség-témakörben. A kutató széles ívben tekintette át a tanulási zavarok okait a tehetséges tanulók körében, valamint a fejlesztés lehetséges módszereit. Kutatási eredményei már széles körben ismertek (vö: Gyarmathy, 1995; 1998; 2001), így itt most részletesen nem ismertetem azokat, a megjelölt publikációkban tájékozódni tud az érdeklődő.

2. Bóta Margit: Tehetséges tanulók énképének vizsgálata a családi háttér függvényében

A szerző a tehetség kibontakozásában fontos témakör kutatásával szerezte tudományos fokozatát. Mindannyiunk számára közismert, hogy a családi háttér alapvetően befolyásolja az énkép alakulását, az önmagunkról

kialakított kép függ a család szerkezetétől, az érzelmi légkörtől, a családon belüli interakciós mintázatoktól, a család tárgyi környezetétől, anyagi helyzetétől. Sok kutatás tűzte már ezt a kérdéskört napirendre általános szinten, azonban a tehetséges gyerekek összefüggéseiben, komplex közelítésben még nem foglalkoztak itthon e problémakörrel. Bóta Margit kutatásai tehát hiánypótlóak, s mind a pedagógusok, mind a szülők számára kínálnak kapaszkodókat a gyakorlati fejlesztő munkához.

3. Dávid Imre: A tehetségazonosítás eszközeinek összehasonlító vizsgálata az intellektuális szférában

A tehetség-kutatás egyik központi témája évtizedek óta: hogyan tudjuk felfedezni, azonosítani a tehetséges gyerekeket? Gyakran ez nagyobb problémát jelent, mint a fejlesztő munka, ha már megtaláltuk a tehetséget, bőséges az eszköztár, amelyből válogatunk a kibontakozást elősegítendő. Dávid Imre olyan vizsgálatok elvégzését tűzte ki célul, amelyek során tehetséges és átlagos képességűnek tartott általános iskolás diákokat hasonlított össze az intelligencia, a speciális kognitív képességek, a kreativitás, a motiváció klasszikusnak számító tehetségdiagnosztikai aspektusaiban. Új elemként a tehetségazonosítás nemzetközi gyakorlatában alkalmazott, jól bevált eszközök egyikét (Cognitive Abilities Test – CAT) magyar viszonyokra adaptálta, és az ebben kapott eredményeket a fenti paraméterekkel, valamint az iskolai tanulmányi eredményekkel vetette egybe. Kiegészítő vizsgálatokkal a pedagógusok tehetségazonosításával, a tehetséges diákokkal kapcsolatos véleményeit, tapasztalatait, élményeit tárta fel.

A Dávid Imre által készített disszertáció (vö: Dávid, 2000) eredményei az intellektuális tehetség azonosításához nyújtanak segítséget – elsősorban pszichológusok számára, de a gyakorló pedagógusok is kaphatnak támpontokat a hétköznapi megfigyeléseik alapján történő tehetség-identifikációhoz (vö: Dávid, Bóta és Páskuné, 2002).

4. Páskuné Kiss Judit: A másodoktatás szerepe a képességek fejlesztésében – különös tekintettel a tehetséggondozásra

A kötelező iskolai foglalkozásokon túli szabadidő felhasználása mindig is fontos szerepet játszott a tehetségek kibontakozásában. A szerző az iskolarendszerű iskolán kívüli oktatás és az iskolai, tanórán kívüli oktatás jelentőségét vizsgálta: mennyire hatékonyak ezek, mire jók és mire nem, mi motiválja a gyerekeket arra, hogy igénybe vegyék ezeket a szolgáltatásokat.

Ismét egész sor olyan problémafelvetés (vö: Páskuné, 2000), amely kidolgozásában mind a kutatók, mind a gyakorló szakemberek számára

sok hasznos információt tartalmaz a fejlesztő munkához (vö: Dávid, Bóta és Páskuné, 2002).

5. Mező Ferenc: A vélemények révén történő tehetségazonosítás vizsgálata

A tehetség-identifikációs metódusok egyik típusa a társas környezet, a család, a kortársak, a pedagógusok vagy éppen az adott személy tehetséggel kapcsolatos véleményére támaszkodik. A kutató több szempontot tűzött ki vizsgálatának alapjaként, ezek közül a fontosabbak a következők. Alapvető kérdés: mennyire pontosak, megbízhatók, valóságnak megfelelőek ezen vélemények? Milyen hatása van a véleményalkotó tulajdonságainak a véleményre? Milyen a célszemély tulajdonságainak hatása a véleményre? A különféle tulajdonságok (intelligencia, kreativitás, személyiségjegyek stb.) megítélhetősége. Vélemények a véleményekről: helyesen észleli-e a tanuló, hogy milyennek tartja őt a tanár, szülő, osztálytársak? A kérdések megválaszolása a gyakorlati pedagógiai munkában sok segítséget nyújt.

6. Kerekes Noémi: A tehetséges tanulók szociometriai jellemzőinek vizsgálata

A tehetséges tanulók fejlődésében a szociális szférának meghatározó szerepe van, azonban a társas jellemzőkről eddig kevés kutatás folyt. A szerző vizsgálatai így hiánypótlóak – hazai viszonyok között különösképpen. A következő szempontok fogalmazódtak meg a kutatás alapjaként. Az intellektuálisan és nem intellektuálisan tehetséges, illetve nem tehetséges tanulók szociometriai szempontból történő összehasonlítása, elsősorban a különböző funkcióválasztásokra épülő szerepek mentén. A különböző életkorú tanulók szociometriai jellemzőinek összehasonlítása. A tehetségesek tisztában vannak-e a nekik tulajdonított szerepekkel, illetve, hogy a tehetségesek – szemben kevésbé tehetséges osztálytársaikkal – jobban felismerik-e szociometriai szerepüket?

Miként alakulnak a szociometriai szerepek a tehetséggondozó osztályokban, ahol – elvileg – mindenki tehetséges (válogatott osztályok), illetve ennek összehasonlítása a nem válogatott osztályok szociometriai jellemzőivel.

Értékorientáció vizsgálat annak feltérképezésére, hogyan befolyásolja az adott osztályközösség értékrendszere a szociometriai sajátosságokat.

Az alulteljesítő tehetségesek szociometriai helye és szerepei az osztályban. Ismét sok olyan vizsgálati szempont, amelyek kutatása, a kérdések megválaszolása a tehetséges diákok fejlesztését teheti tudatosabbá és

hatékonyabbá az iskolai tehetséggondozásban. Jelenleg a vizsgálatok előkészítése folyik.

7. Vizi Tímea: Az iskolai alulteljesítés összefüggéseinek vizsgálata 13-14 éves korban

Szociológiai vizsgálatok bizonyítják, hogy komoly összefüggés van az iskolai kudarcok és a társadalmi részvétel gyakorlásából való kiszorulás között. Ennek a problémának jövőnk szempontjából is nagy jelentősége van, ugyanakkor a felvetődő kérdésekre, gyakorlati problémákra eddig nem sikerült érdemi válaszokat, megoldásokat adni. A jelenség megértéséhez és kezeléséhez fontos tudni, hogy az érintettek hogyan látják önmagukat, miként vélekednek személyes jövőbeli lehetőségeikről és esetleges nehézségeikről. Mennyire reális, illetve irreális vágyak, célok vezérlik viselkedésüket, az önmagukról megfogalmazott vélekedések hogyan viszonyulnak a jövőképhez, énképük milyen jellegzetességeket mutat? Fontos kérdés az is, hogy milyen összefüggések vannak a szülők és pedagógusok vélekedései között.

11-12 éves kor fölött a tanulók elég pontosan és viszonylag árnyaltan értékeli a tanulmányi előmenetelüket és tulajdonságaikat. A serdülőkor ráirányítja a figyelmet a személyes tulajdonságokra. Központi kérdéssé válik: „milyen is vagyok én?”, s felmerülnek a jövővel kapcsolatos tervek, fantáziák. A továbbtanulás aktuálisává válik ebben az időben, és ezen keresztül az iskolai teljesítmény még jobban felértékelődik. Ezek alapján került ez a korcsoport kiválasztásra. A vizsgálatok előkészületben vannak, a kapott eredmények az alulteljesítő tehetséges tanulók „mentéséhez” is jelentős segítséget fognak nyújtani.

8. Gömörly Kornélia: Tehetséges tanulók fejlesztése integrált és válogatott osztályok keretében

Komoly elméleti és gyakorlati probléma, hogy a tehetséges tanulók részére mely oktatási szervezeti formák jelentenek hatékony keretet a fejlődéshez. Ma különösen jelentős ez a kérdés, amikor az integráció elvét is egyre inkább konzekvensen kell alkalmaznunk az iskolai fejlesztő munkában. A jelölt azt kutatja pszichológiai hatásvizsgálati módszerekkel, hogy a tehetség fejlődésében fontos háttértényezők (általános intellektuális képességek, tanulási stratégiák, motiváció, szorongás és más személyiségtényezők) hogyan fejlődnek az integrált, illetve differenciált fejlesztés dominanciáját hangsúlyozó szervezeti keretekben.

2.2.2. A speciális tehetség kibontakozását vizsgáló kutatások

1. Táncczos Judit: Az idegen nyelv elsajátításában szerepet játszó tényezők vizsgálata

A nyelvi tehetség feltérképezéséhez és fejlesztéséhez nyújtanak segítséget Táncczos Judit kutatásai. Ezek két tudomány – a pszichológiai és a nyelvészet – határán helyezkednek el. A kiinduló probléma az, hogyan jelennek meg a nyelvi jelek és szabályok az emberi pszichikumban, és hogyan sajátítjuk el, valamint használjuk a nyelvet. A szerző kutatásait a következő hipotézisek köré csoportosította. Táncczos Judit hipotéziseinek igazolására az idegen nyelvi képességeket összevetette a tanulási stílussal, a teljesítményhez kapcsolódó sikerelvárással/kudarcfélelemmel, valamint a verbális memóriával.

2. Orosz Róbert: Sporttehetség kibontakozását elősegítő nem specifikus fejlesztő program kidolgozása és vizsgálata

A téma lényege egy olyan nem specifikus készség- és képességfejlesztő program kidolgozása és vizsgálata, amely közvetve, nem specifikusan a sportágakhoz kapcsolódó képességek fejlesztésén keresztül segíti a sporttehetség minél teljesebb kibontakozását a 14-18 éves korosztályban. Közismert ugyanis, hogy a tehetség realizálásában a tevékenység-specifikus tényezőkön kívül túl egyéb, nem specifikus tényezők is szerepet játszanak, például a kreativitás vagy a szociális kapcsolatok. A modern gyakorlati sportpszichológiában egyre inkább előtérbe kerülnek azon affektív és kognitív tényezők, amelyek a sportteljesítményre hatással vannak.

A kutató vizsgálati programjában a következő nem specifikus sportági tényezők vizsgálata áll a középpontban:

önbizalom, pozitív énkép,

asszertivitás,

koncentráció és mentális készenlét,

szociális készségek (edzhetőség, együttműködő készség, empátia)

kudarctolerancia

szorongás,

kreativitás.

A vizsgálati eredmények várhatóan jelentős kapaszkodókat nyújtanak a szakemberek számára a sporttehetség hatékony kibontakoztatásához. A fejlesztő és vizsgálati program előkészítése folyik.

3. Péter-Szarka Szilvia: Idegen nyelv kisgyermekkorban: játék vagy tanulás

Az idegen nyelv tanulásának, tanításának kérdése napjaink aktuális problémája. Nagyon sok szülő már gyermekkorban szeretné biztosítani gyermekének a nyelvtanulás lehetőségét. Ugyanakkor sok bizonytalanság övezi a gyermekkori idegennyelv-tanulás kérdéskörét. A leggyakrabban felvetődő kérdésekre kíván a szerző válaszolni kutatásaival:

az anyanyelv és idegen nyelv tanulásának összefüggései;

idegen nyelv és egyéb képességek,

a gyermekhez igazodó oktatási formák,

;az anyanyelv használata a tanítási órán,

hogyan illeszkedik mindebbe a játék?

A vizsgálatok előkészítése folyamatban van.

4. Rózsa Lászlóné Szabó Dóra: A versenyek szerepe a zenei tehetség fejlődésében

A szerző a tehetséggondozásban kiemelkedő szerepet játszó versenyek hatását vizsgálja a zenei tehetség kibontakozásában. A vizsgálatok folynak, s az eredmények várhatóan sok kérdésre választ adnak a versenyek jelentőségével, felhasználásával kapcsolatban.

5. Riesz Mária: Fogyatékos gyerekek tehetség-vizsgálata

A fogyatékosok világában is egyre több bizonyíték van arra, hogy köztük is lehet tehetséget találni. Ugyanakkor nincsenek kidolgozva azok a módszerek, amelyekkel azonosítani lehetne őket. A szerző azon fáradozik, hogy a fogyatékosok bizonyos körére dolgozzon ki a gyakorlatban jól használható identifikációs módszer-együttest.

6. Kondé Zoltán: Központi végrehajtó működés, figyelmi szelekció és matematikai tehetség

A kognitív pszichológiai alprogram keretében folyt a kutatás, témavezető: Czigler István. Alapvizsgálatként matematikában kiváló és jó képességű 13-14 éves gyerekeket hasonlított össze a szerző figyelmi szelekciót és központi végrehajtó működést vizsgáló feladatváltási eljárásban. A kutatás a kísérleti pszichológia módszereit felhasználva kínál eredményeket a hatékony fejlesztő munkához a matematikai tehetséggondozásban.

7. Turmezeyné Heller Erika: Zenei képességek fejlődése 6-10 éves korban

A zenei tehetségről sokat tudunk már, azonban hiányoznak azok a kutatások, amelyek e speciális képességek fejlődését követik nyomon longitudinális vizsgálattal. A disszerens vizsgálódása ilymódon hiánypótló mind itthon, mind külföldön, s külön értéke a munkának, hogy új rendszer

kialakítására is törekszik a zenei képességek világában. A következő főbb kérdéskörök szerepelnek a disszertációban, amely közelesen megjelenik az Apáczai Tankönyvkiadónál. A vizsgálat kiterjed:

- A zenei tehetség és képességek fejlődését befolyásoló tényezők;
- A zenei tehetség és képességek fejlesztésének alapjául szolgáló elméleti modellek;
- A zenei tehetség és képességek fejlesztésének aspektusai;
- Az egyes zenei képességek fejlődése és kapcsolatuk a tehetség képességstruktúrájában.

A fent vázlatosan bemutatott doktori témákon túl továbbiak is foglalkozunk a tehetség-témakör egy-egy részterületével, ezek a kutatások azonban dominánsan más pedagógiai-pszichológiai kérdésköröket állítanak a középpontba, így most itt nem került sor ismertetésükre. A jelzett kutatási témák sokszínűsége, sokasága egyrészt mutatja, hogy jelentős feltáratlan területei vannak az iskolai tehetséggondozásnak. Másrészt azonban már az eddig megszületett kutatási eredmények is bizonyítják, hogy hatékony kutató munkával jelentősen lehet segíteni az iskolai gyakorlati fejlesztő munkát. Ez egyik garanciája annak, hogy az Európa élvonalában levő magyar iskolai tehetséggondozás lendületét megtartja a következő években, s egyre kevesebb tanuló szunnyadó tehetsége marad feltáratlan iskoláinkban.

2.3. Kiadványok, külföldi és hazai publikáció

A kutatásoknak kézzelfogható eredményei is vannak, jelentős számban kerültek publikálásra az eredmények, ezek közül itt most csak a legjelentősebb itthon és külföldön megjelent könyvek, tanulmányok adatait adjuk meg az érdeklődők számára. Ezek is értékmérői tanszékünknek, a Debreceni Tehetségműhelynek.

Balogh László (1987): Feladatrendszerek és gondolkodásfejlesztés. Tankönyvkiadó, Budapest,

Balogh László (1992): Képességfejlesztés és iskolai tanulás. In: A sikeres Én (Szerk.: Koncz István). MTA Pszichológiai Intézet, 3-33. p.

Balogh László (2000): Tanulási stratégiák és stílusok, a fejlesztés pszichológiai alapjai. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Balogh László (2003): Az iskolai tehetségnevelés helyzete hazánkban - európai kitekintéssel. Alkalmazott Pszichológia, 2, 89-102. p.

Balogh László (2004): Iskolai tehetséggondozás, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

- Balogh László (2005): Iskolai tehetséggondozó programok hatásvizsgálata, In: Tanulmányok a neveléstudomány köréből, Műszaki Kiadó, Budapest, 303-322.p.
- Balogh László (2006): A tehetséggondozás pszichológiája, In: Bagdy Emőke - Klein Sándor (szerk.): Alkalmazott pszichológia, EDGE 2000 kiadó, Budapest, 33-49.p.
- Balogh László (2006): Pedagógiai pszichológia az iskolai gyakorlatban, URBIS Kiadó, Budapest
- Balogh, L. - Nagy, K. (1991): The Development of Personality, Abilities and Social Relations in a Special Class, European Journal for High Ability 2., 134-138.p.
- Balogh, L. - Nagy, K. (1995): A follow up study of pupils having taken part in a complex talent development program, In: Katzko, M.,W. - Mönks, F. J. /eds/: Nurturing Talent - Individual Needs and Social Ability, Van Gorcum, Assen, The Netherlands, 210-216.p.
- Balogh, L. - Nagy, K. (1996): Developing Talented Children, In: Croypley,A.,J. - Dehn, D. /eds/: Fostering the Growth of High Ability: European Perspectives, Ablex Publishing Corporation, Norwood-New Jersey, 65-74.p.
- Balogh, L. - Dávid, I. - Nagy, K. - Tóth, L. (1997): Learning Techniques and Self-knowledge with Talented School Children, Acta Psychologica Debrecina 20. 183-187.p.
- Balogh László - Koncz István - Tóth László (szerk.) (2002): Pedagógiai pszichológia a tanárképzésben, FITT-IMAGE, Budapest
- Balogh László – Tóth László (szerk.) (1999): Európai perspektívák a tehetségnevelésben. KLTE, Pedagógiai-Pszichológiai Tanszék, Debrecen
- Balogh László - Herskovits Mária - Tóth László (szerk.): A tehetségfejlesztés pszichológiája. Debrecen, 2000, Kossuth Egyetemi Kiadó
- Balogh, L - Persson, R. - Joswig, H. (2000).: Gifted Education in Europe: Programs, Practices and Current Research. In Heller - Mönks - Sternberg - Subotnik /eds./: International Handbook of Giftedness and Talent, Amsterdam, 2000, Pergamon, 735-742.p.
- Balogh László - Bóta Margit - Dávid Imre - Páskuné Kiss Judit (2004): Pszichológiai módszerek a tehetséges tanulók nyomon követéses vizsgálatához, Arany János tehetséggondozó Program Intézményeinek Egyesülete és az Arany János Programiroda, Budapest
- Dávid Imre, Bóta Margit és Páskuné Kiss Judit (2002): Tehetségkutatás. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Koncz István (1999): A pedagógus szerepe a tehetségfejlesztésben, KLTE, Debrecen

Mező Ferenc (2002): A tanulás stratégiája. Pedellus Novitas Kiadó, Debrecen

Mező Ferenc - Mező Katalin: Kreatív és iskolába jár. Debrecen, 2003, Kocka Kör Tehetséggondozó Kulturális Egyesület

Mező Ferenc (2004): A tehetség tanácsadás kézikönyve, Kocka Kör Tehetséggondozó Kulturális Egyesület, Debrecen

Tóth László (szerk.): Tehetség-kalauz. Debrecen, 1996, Kossuth Egyetemi Kiadó

Tóth László (szerk.): A tehetségek tanítása. Debrecen, 1998, Kossuth Egyetemi Kiadó

Tóth László: A tehetségfejlesztés kisenciklopédiája. Debrecen, 2003, Pedellus Tan-könyvkiadó

Balogh László – Koncz István: Kiterjesztett tehetséggondozás, PEME

2.4. Együttműködés nemzetközi programokban

1998-2001-ig a SOCRATES–COMENIUS-HOBE-program keretében 3 éves fejlesztési együttműködés, amelyben négy egyetem (Birmingham, Nijmegen, Düsseldorf, KLTE) vett részt. A cél elsősorban az volt, hogy a négy országban lendületet adjunk a tehetség-programoknak az iskolákban. Többnyelvű szöveggyűjtemények, CD-k készültek, fejlesztő programok kerültek az Internetre, s konferenciákat, közvetlen tapasztalatcseréket szerveztünk pedagógusok részére. Ez a munka folytatódott egy újabb nemzetközi programban 2002 szeptemberétől, további országok (Románia, Spanyolország) és iskolák bevonásával: SOCRATES-COMENIUS-BEGA-Program.

2.5. Európát átívelő nemzetközi konferenciák a Tanszék szervezésében

- Az ECHA hetedik konferenciáját Debrecenben rendeztük meg 2000 augusztusában. Ezen a rendezvényen közel ötszáz szakember vett részt a világ minden tájáról, ennek fele hazai intézményekből. Közel kétszáz előadás hangzott el angol és magyar nyelven a tehetséggondozás és kutatás legaktuálisabb témáiról.
- „Tehetségnevelés Európában” című nemzetközi konferencia 2006. április; közreműködő szervezetek intézmények: Európai Tehetségtanács (ECHA), Oktatási Minisztérium, Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület, Magyar Tehetséggondozó Társaság, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei

Önkormányzat. A Konferencia témája a civil szervezetek és az állami szervek együttműködésének áttekintése, lehetőségeinek bővítése. Harminc országból voltak jelen szakemberek, több száz résztvevővel.

Befejezés

Reméljük, hogy a fenti áttekintés hiteles és meggyőző képet adott arról, hogyan vált az elmúlt két évtizedben a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Pedagógiai-Pszichológiai Tanszéke itthon és Európában is a tehetséggondozás egyik meghatározó műhelyévé. Ez a munka folytatódik, olyan biztos alapokat sikerült lerakni, amelyek a jövőben is kiindulási pontokat jelenthetnek, és egyben garanciát is adnak a korszerű, sikeres kutatásokhoz és gyakorlati tehetségfejlesztő munkához az egységes Európa minden tagországában.

Debrecen szellemisége a város latin nyelvű feliratainak tükrében

Gesztelyi Tamás

tanszékvezető

Debreceni Egyetem

Debrecen *sok olyan kincset rejteget* magában, melyekről *többnyire nincs is tudomásunk*. Ezek közé tartoznak a *latin nyelvű feliratok*. Mily kevesen ismerik ezeket! Még a legtájékozottabb emberek sem tudnának egy-kettőnél többet felsorolni. Valaki megkérdezhetné, miért éppen latin nyelvűek ezek? Hisz számos más nyelv van, ami sokkal ismertebb, elterjedtebb. Egyszerű a felelet. Magyarországra az európai kultúrát a kereszténység hozta be. Ennek pedig a hivatalos nyelve a latin volt, miként a tudománynak és az irodalomnak is. A latin nyelvnek volt még egy másik fontos szerepe is a magyar nép történetében. A Habsburg *beolvasztó politikai törekvésekkel szemben a köznemesség ellenállási mozgalmának kifejezője lett*. Így szinte *második anyanyelvvé* vált, és ennek tudható be, hogy hegemoniája oly sokáig megmaradt hazánkban. Jó képet ad a különböző nyelvek küzdelméről pl. a Debreceni Kollégium tananyaga. Itt a latin nyelv a XVIII. századig szinte egyeduralkodónak volt tekinthető. *A német nyelv oktatása csak 1769-ben indul meg*, de ekkor is nehezen. *A magyar nyelv térhódítása még ennél is később kezdődött*. *A főnévkönyveket csak 1844-1845-től vezették magyarul*. Majd 1871-ben jogerőre emelték, hogy a főiskolai tisztviselők beiktatás kori tudományos értekezésüket latin helyett magyarul mondják el. A magyar tannyelv behozataláról 1795. április 24-én történt végzés. Fő szorgalmazója Domokos Lajos volt. A következőket írta erről: "...sok olyan nemzetek példájára, melyek az oskolában már született nyelvökön tanítanak és írják a szükséges könyveket... hazánk világos törvénye által is rendelés tevődött a magyar nyelv taníttatásáról és ennél fogva annak mind bővítéséről, mind kicsinosításáról: ezeknek és egyéb hasznos céloknak elérésére végeztetett, hogy tiszteletes professor uraimék a közelebbi május egy napján kezdődő oskolai esztendőtol fogva általjában mindenféle tudományokat magyar nyelven tanítsanak." A záradékban azonban még mindig utasítás szólt arról, hogy a latin nyelv hanyatlásának megkerülésére milyen eljárást kövessenek.

A még máig is szép számban fellelhető latin nyelvű feliratok túlnyomórészt sírköveken, templomok falain, középületeken, emlékműveken fordulnak elő, és a XVII-XX. század folyamán keletkeztek. Ezen régiségek egy része a Czegléd utcai temetőből került elő, ez volt ugyanis Debrecen református polgárainak a temetője, s itt voltak találhatóak Debrecen legjelentősebb egyéniségeinek síremlékei.

Ezek közül elsőként említhetjük Komáromi Csipkés György kőszarkofágját. Széles gömbölyű betűkből álló feliratának némely részei még kibetűzhetőek. Zoltai Lajos szerint egyik oldalán: C. COM, a másikon pedig: Q AI OMI CYO elolvasható. Az előbbin latinul, az utóbbin magyarul vésték be a bibliafordító nevét, míg közvetlenül a magyar felirat előtt a latin Q(uiescit) rövidítés áll. A teljes felirat tehát:

GEORGIVS C. COM /ti. Comarius/
Q. COMAROMI C. GYÖ /RGY

E három utolsó betű csak a szarkofág végén fért el. A sírfeliratnak ilyen szövege megfelel Komáromi Csipkés György végrendeleti kívánságának, amelyben meghagyta feleségének (Balogh Katának), hogy “Epitáphiumot...ne csináltasson, hanem egy nagy követ hozasson reá,... arra is bár ha nevetem fel is, de egyéb titulusomat fel ne metszesse.” Zoltai állításával Révész Imre nem egészen ért egyet. Ez utóbbi szintén Comaromi György nevét betűzte ki a kőkoporsóról. Az egyik oldalon... S C. COMA..., a másikon pedig QI....OMI...betűket olvasta el. Szerinte tehát a felirat így hangozhatott:

GEORGIVS C. COMARIVS
QIES /CIT HIC IN DOMINO...

Egyébként Komáromi Csipkés György életéről megjegyezhetjük a következőket: 1628-ban született Komáromban, tanulmányait Sárospatakon végezte. 1650-ben külföldi útra ment, és Utrechtben telepedett le. Több keleti nyelvet megtanult, és 1653-ban a teológia doktora lett. Ezután Debrecenbe tért vissza, ahol a keleti nyelvek és a bölcsészet tanára lett. 1657-ben lelkésszé választották, mely hivatást 1678-ban bekövetkezett haláláig viselt. Munkái közé tartozik a Magyar Biblia vagy a Komáromi Biblia. Ezt héber és görög nyelvből fordította. Munkáin nevét Comaromi C. Györgynek, majd Comaromi Csipkés Györgynek írta. Pecsétjének körirata: Georgius C. Comarius.

Ugyanezen kő közelében egymás mellett két megcsonkított, ugyancsak koporsó alakú sírkő feküdt, szabályos négyszögű sírdombon. A kisebbik kövön ez a felirat betűzhető ki:

...rillris ac GenerosVs DNs Mi...
...Varad Inclyti Comtus Bihor Vi...
...que Cittis Debrec...
...t Ao Aetatis 48...

A nagyobbikon, amely valamivel jobb állapotban van, ez olvasható: a gerincén: ...MONVME... Ao 17...

jobbfelől: ...ILLVSTRIS AC GENEROSI DOMINI ... ANI DOBOZI
FILIA PRIMOGENITA ELISABETHA CHARA

balfelől: ...GROSI D. MICHAELIS BARANYI IVN...

...TISSA. OBYT ANO AETATIS SVAE XXIV 6 F ...

E síremlék teljes szövege megtalálható Váradi Baranyi László debreceni szenátornak a Heverés párnája című családtörténeti verses munkájában.

Az első sírkő felirata ez:

TRISTE MONVMENTVM

Spect. PerillVstris ac GenerosVs DominVs Michael
Baranyi de Varad Inclyti Comitatus Bihor Vice comes
Lib. Regiaeque Civitatis Debreczen IVdex PrimariVs.
Obiit Anno Aetatis 48. 13. AVgVsti 1692.

Magyarul:

Síremlék

Tekintetes, nagyságos és nemes Váradi Baranyi Mihály úr, Bihar megye dicsőséges alispánja, Debrecen szabad királyi város első bírása.
48 éves korában halt meg, 1692. augusztus 13-án.

A második sírkőé a következő:

TRISTE MONVMENTVM Anno 1701 erectVm

PerillVstriS ac Generosi Domini
Stephani Dobozi Filia primogenita Elisabetha Chara
ConiVx Grosi Domini Michaelis Baranyi IVnioris
Gratisima. Obiit Anno Aetatis sVae XXIV. 6. FebrVarii

Magyarul:

Síremlék, mely 1701-ben emeltetett.

Nagyságos és nemes Dobozi István úr elsőszülött lánya, Erzsébet Sára, ifjabb Baranyi Mihály úr igen kedves felesége. Meghalt 24. életében, február 6-án.

Debrecen nagy bírákat szülő polgári családjainak egyikét említi ez a sírkő. Baranyi Mihály, az idősebbik, még a török uralom idejében viselt hosszú ideig szenátorságot, két ízben főbíró is volt, utoljára abban az évben, amikor a debreceniek szabad királyi városi kiváltságukért esedeztek a királynál (1692.). Fia, az ifjabbik Mihály, a kuruc korszaktól fogva 1735-ig szolgálta szülővárosát, előbb mint szenátor, majd hat ízben mint főbíró. Maradandó érdemeket szerzett a Kistemplom kétszeri felépítése, a Komáromi Csipkés-féle Biblia nyomtatása és Csipkés fogságból való kiszabadítása körül. Az egész reformátusság előtt nagy tekintélynek örvendett. Első felesége a kuruc korszakbeli kiváló diplomata főbíró, Dobozi István lánya, és Komáromi Cs. György, a bibliafordító pap unokája volt.

A következő felirat ismét Debrecen egyik nagyon híres családjának, a Doboziak egyikének sírkövén található. Különösen az 1600-as években jutott nekik jelentős szerep. A város krónikájában legtöbbször Dobozi István névvel találkozunk. Hárman is viselték ezt a nevet. Az első kettő

egymás után következett, mint a város kiváló főbírája. Harmadikuk korán meghalt. A család egyik őse, a Fejér megyei Mihály a török elleni harc legendás alakja lett. Megénekelte Kisfaludy Sándor és Kölcsey Ferenc is, midőn nejevel menekült egy lovon nagyobb török csapat elől. Mikor a ló összerogyott, neje kérésére őt megölte, maga pedig hősiecs harc közepette esett el. Ennek testvére, Sebestyén felesége kérésére költözött Debrecenbe. Fia, István (I.) 1605-ben született, kiváló szeretett főbíró. Unokája, István (II.) 1657-ben született. Városi tanácsnok lett 1684-ben, később pedig több ízben főbíró. Feleségül a Debrecenben előbb tanár, majd prédikátor Komáromi György lányát vette. Éberrel örökölt a város fennmaradásán a német és a török vezérek haragja ellen. Az 1710-es pestisjárvány áldozataként halt meg. Termésköböl lévő sírkövére ma már nagy részben szétmállott feliratból még kihámozható a következő:

St. D. Vixit annos coniVgii XXIV vidVitatís X.
Obiit anno incarnationis Domini 1710 die 20 iVnii.

(Dobozi István élt házasságban 24, özvegyiségben 10 évet, meghalt 1710. június 20-án.)

13 gyermeke közül való volt István (III.), aki röviddel apja halála után szintén a járvány áldozata lett. Termésköböl lévő koporsó alakú sírkövének egyik végén a család címere (súlyom madár zöld dombon, mely három búzakalászt tart fel egyik lábával) és D. I. 1710. 29. aVgVst., másik végén pedig: Anno aetatis 27. olvasható. A kőkoporsó tetején: ColossVs IVgens anno 1710. creatVs (1710. évben állított gyászravatal) betűzhető ki. A kőkoporsó jobb oldalán a következő vers olvasható:

Dobozý illVstris StephanVs reqViescit in Vmbra
TertiVs, hoc Patriae spes sepVltVs hVmo;

Anglia vidit eVm, miratque Belgica tellVs

Bis, sed lethali vVlnere pestis abít.

Magyarul:

Harmadik jeles Dobozi István nyugszik az árnyékban,
a haza reménye e földbe temetve.

Látta őt Anglia, s két ízben csodálta őt Belgium földje,
de a pestis halálos sebétől elenyészett.

A kőkoporsó balfelén e vers olvasható:

MagnaninVm seqVitur generosa propago parentem,
Nomen iVra gerens Patris et omen habens,
Vt virtVte Patrem, sic fatis aeqVat eVndem
SorsqVe manet iVvenem, qVem miseranda senem.

Magyarul:

A lelkes apát követi nemes sarjadéka,
joggal viselvén atyja nevét és bírván jelentőségét.

Miként erényével, úgy halálával is egyenlővé válik atyjával,
s az ifjú éppoly szánandó sorsban részesül, mint az öreg.

A feliratok másik csoportja a város nagyfontosságú középületein volt elhelyezve. Ezek közül a legrégebbi, az eredetileg Szent Andrásról elnevezett templom volt. A 13. századból származó épületet 1564-ben tűzvész rongálta meg, de 1628-ban késő gótikus stílusban helyreállították. Ez az értékes műemlék 1802-ben a hasznavehetetlenségig leégett. Ezután építették alapjaira a mai Nagytemplomot. A lebontás előtti rajzból megállapítható, hogy 6-6 faragott kőpillérrel 3 hajóra tagolt csúcsíves templom volt. Az 1628-as újjáépítést Rákóczi György komoly segítséggel segítette. Egyik ajtó felett, melyet ő készíttetett, volt egy tojásdad márványlapon a következő felirat:

Spectabilis ac MagnificVs
DnVs Dn Georgi Rákóczy de
Felső Vadász sVpre Coes Comitt
Borsod, has Antas in gloriam Dei et
OrnamentVm Templi Debrecinensis
renovati, anno 1628 fieri fecit.
Rom IX, W 16: Non est volentis
NeqVe cVrrentis sed miserentis Dei.

(Tekintetes, nagyságos felső-vadászi Rákóczi György borsod-megyei főispán úr készíttette ezen ajtófeleket Isten dicsőségére, és az 1628. évben megújított debreceni templom ékesítésére. Pál apostol Rómabeliekhez küldött levelének IX. része 16. verse: Nem azé /a kegyelem/, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.)

E mondat volt jellegű Rákóczi Györgynek. A kis márványtábla még ma is megtalálható a Református Kollégium könyvtárában.

A Szent András templomtól nyugatra egy különálló torony állt. Vakolatlanul hagyott veres téglái miatt Verestoronynak hívták. Ebben volt az ugyancsak Rákóczi György által ajándékozott harang egészen 1802-ig. E tornyot különben elsősorban a harang elhelyezése céljából építették fel 1642-ben. E harangnak külső oldalain latin feliratok olvashatók.

Legalul a kerületén:

In VsVm Ecclesiae Debrecinensis ex liberalitate
illVstrissimi Domini Georgi Rakoczy Principis Transsilvaniae,
PartiVm regni HVngariae Domini et SicVlorum Comitibus Albae
IVliae anno Domini 1636 haec campana fVsa est.

(A debreceni egyház használatára méltóságos Rákóczi György úr erdélyi fejedelem, Magyarország részeinek ura, és székelyek grófja bőkezűségéből öntetett ezen harang Gyulafehérváron az 1636. esztendőben.)

Legfelül:

Hodie si vocem eiVs aVdiveritis,

Ne obdVretis cor vestrVm. Psalm. XCV.

(Ma, ha az ő szavát halljátok, meg ne keményítsétek szíveteket. Zsolt. XCV.)

A harang külső közepén ábrázolva van tojásdad kerek alakban a Rákóczi család címere, mégpedig: hármás halom felett egy kerék, s a felett szárnyát szétterjesztő, s jobb lábával kardot szorító sas, e körirattal:

Georgi Rakoczy D. G. Princeps Transsilvaniae, Part. regn. HVng. DnVs et SicVI Com.

Magyar jelentése hasonló az előzőhöz.

A címer alatt négyszögbe foglalva Rákóczi György jelmondata olvasható:

Non est cVrrentis neqVe volentis, sed mIserentis Dei.

(Nem azé a szerencse, aki azután fut, sem azé, aki azt óhajtja, hanem azé, akinek a könyörülő Isten adja.)

A harang külső közepén a következő felirat olvasható még:

LVcae XI. Beati qVi aVdiVnt verbVm Dei, et cVstodiVnt illVd.

Rom. X. Fides ex aVditV, aVditVs aVtem per verbVm Dei.

(Lukács evangéliuma XI. rész: Boldogok, kik hallgatják Isten igéjét, és megtartják azt.)

Pál apostol Rómabeliekhez küldött levele X. rész: A hit a hallásból van, a hallás pedig Isten igéjéből.)

A harangnak külső közepén a déli oldalon ez olvasható:

Psalm. 122. laetatVs sVm cVm dicerEtVr mihi: In domVm Domini ibimVs.

(Zsoltárok 122. Örvezdem midőn azt mondják nekem: Gyertek menjünk az úr házába.)

Majd: Habak. II. Rom. I. IVstVs ex Fide sVa vivit.

(Habakuk II. Rom. lev. I.: Az igaz ember hitéből él.)

A harang külső közepén a keleti oldalon, éppen ahová a felírás esik, van a Pozdech által ejtett lyuk. Ezen a hézagot pótló három bronzdarab egyikéből öntötték 1863-ban a helybeli ref. főtanoda részére a tanórákat jelző nagy csengettyűt. A másik két darab ércanyag pedig, a harmadikból megmaradt két kisebb darabbal a helybeli református egyház tanácsháza helyiségében van letéve, és rajta négyszögben a következő felírás olvasható:

Johann Regner Tewtopronens me fVdit 1636.

(A német születésű Regner János öntött engem 1636-ban.)

Továbbá ugyanazon négyszögben olvasható ez a felirat:

De sVis Vsibus (az ő használatáról).

Itt elől is, hátul is hiányzik valami, nem lévén meg a darab, melyen a pótló betűk voltak.

Azon túl a következő hexameterek olvashatók:

Pensile pistillVm plectrVm mihi, mox ego pVlsa,
Aera complebo, inqVe aVres resonabo patentes,
Noctes atqVe dies properantes metior horas,
Cogo hominVm coetVs, signVm do, fVnera prodo.

(A függő harangütő az én hangverőm, ha engem az megüt,
betöltöm a leget, és behangzom a nyílt fűlekbe.

Éjjel és nappal mérem a gyorsan tűnő órákat,
egybegyűjtöm a gyülekezetet, jelt adok /ti. tűzvészkor/, és tudtul adom a
halálozásokat.)

Ez a harang ma is megtalálható a Nagytemplom keleti tornyában.

A debreceni polgárok közéleti tevékenységében nagy szerepe volt a városházának. Először 1560-ban került sor a megépítésére, amit 1839-1840-ben lebontottak, és utána építették a jelenlegit. Az eredeti épületben több latin felirat volt található. Az egyik földszinti ajtó szemöldök gerendáján ez állt:

1582. DeVs sVperbis resistit, hVmilibVs dat gratiam.

(1582. Az Isten a kevélyeknek ellenáll, az alázatosaknak megkegyelmez.)
Az emeleten egy ablak felső párkányzatán a következő disztichon volt olvasható:

Vive diV, sed vive Deo, nam vivere mVndo
Mortis opVs, vera est vivere vita Deo.

(Élj soká, de élj Istennek, mert a világnak élni halál műve, az igaz élet Istennek élni.)

Egy másik ablak felső párkányzatán e sorok voltak:

Nihil veritate firmiVs, nihil mendacio vaniVs.

TS VerbVm Domini manet in aeternVm 1582. Amen.

(Az igazságnál semmi sem tartósabb, a hazugságnál semmi sem hiábavalóbb. Isten ígéje megmarad örökké. 1582. Amen.)

A latin szöveg második sorában levő TS Török István nevét jelenti. Ez a nemes lelkű ember a híres Enyingi Török Bálint családjába tartozott, amely hosszú ideig a város kegyura volt. *Török Bálint mint sokoldalú egyéniség* megállta a helyét kiváló harcosként, földesúrként, a reformáció nagy terjesztője, a művészetek támogatója volt. A város új hitét mindenkor megvédte. Unokája, *István királyi tanácsos* és pápai várkapitány volt. Bocskai István 1605-ben a szerencsi országgyűlésen hűtlenséggel vádolta. Elvették tőle Debrecent, de Bethlen Gábor kegyelmet adott neki, sőt vitézségéért ki is tüntette. Emlékét őrzi az előbb említett latin felirat. Török Istvánról, mint jótevőjéről, Szenczi Molnár Albert emlékszik meg nagy kegyelettel.

A város legrégebb épületeinek egyike a Református Kollégium. A helyén már 1312-ben letelepedett egy Ferenc-rendi iskola. Az intézményt a mai

funkciójában 1550 körül alapították meg, a város birtokába pedig 1556-ban ment át. A debreceni nagy tűzvészek ezt az épületét sem kímélték, s a mai alakja már a XIX. században jött létre. Ebben is előfordulnak latin nyelvű feliratok. A belső udvarban, az épület homlokzatán ez áll:

Orando et laborando

A közismert mondás (imádkozva és dolgozva) a diákságot hitbuzgalomra és munkára szólítja.

Az épület második emeletre vivő folyosójának falán egy hatalmas freskón ez olvasható:

Debrecinensis sigillVm Collegii ReformatoVm
(A reformátusok debreceni kollégiumának jelvénye)

Ezen köriratban olvasható még az Orando et laborando, és ezen kívül néhány héber betű.

A Kollégiumban van elhelyezve egyik leghíresebb tanárának, *Hatvani Istvánnak a sírköve*. A nagynevű professzor 1718-ban született Rimaszombatban. Előbb Debrecenben, majd Baselben tanult, ahol orvosi ismereteket szerzett. 1749-től 1786-ig a mértan és a filozófia országos, sőt európai hírű tanára Debrecenben. Leydenben jelent meg elsőrangú természettana 1748-ban az Institutionis Physicae. A kollégiumi természettani múzeum számára értékes fizikai eszközöket szerzett be. Felvilágosodott szellemű, a diákságot segítő férfiú. Mint orvos elsőrangú hírben állt. Művei többnyire latinul jelentek meg, s így a tudósvilág előtt könnyen ismertté lett. Komoly munkásságot hagyva maga után, 1786. november 16-án halt meg. Sírkövére a következő feliratot vésték:

α ω

D. O. M. S.

StephanVs Hatvani

Med. doct. phil. et math. in coll. ref.

Debrecinensi professor

I.CottVs. Bihar. tab. jVd. adSessor

hic iacet

NatVs an. 1718. Rimaszombatini

Litteris imbVtVs Lossontzini

ErVditis Debrecini academias

Helvet. et Batav. SalVtavit basileae

Verb. Div. Min. et med. D. crea

tVs RedVx professoris mVnere

Per. an. XXXVII. fVnctVs est feliciter

DenatVs an. MDCCLXXXVI. D. XVI. nov.

Vixit AN. LXVIII.

CVi hoc monVmentVm

Vxor Maria Csatari

Filiae Maria et IVliana
Filii PaVIVs et StephanVs
L L M M Q P P

A felirat elején látható két görög betű (alfa és ómega) az örökkévalóságot jelentik. A következő négy rövidítés Deo Optimo Maximo Sacrum. Majd a név következik. A római sírkövek mintájára Weszprémi István – aki a feliratot megfogalmazta, és orvostörténeti munkájában le is írta – felsorolja a halott nevének nominatívusos alakja után a hivatali tisztségeket és a címeket, melyek után a szokásos befejező formula, a hic iacet következik. Ezután a halott életkorára, a hazai és külföldi iskolákban, egyetemeken folytatott tanulmányaira, tanári működésére, halálának időpontjára vonatkozó adatok következnek, és végül a síremlék felállítóinak nevei, a halotthoz való viszonyuk feltüntetésével. A sírkő alján pedig – az utolsó sorban – a libens laetus, moeste maerensque praepositus rövidítései olvashatók. A betűk gyakorlatlan mesterre vallanak alakjuk szabálytalanságai miatt.

Hatvani sírköve csak alig másfél évtizedig állott sírja felett. Az 1802-es tűzvész alkalmával a temető egy részét házhelyeknek szétosztották, s ennek Hatvani síremléke is áldozatul esett. Így az ott épülő házba – a rézsútosan kettétört követ – beépítették kerékvetőnek. Szerencsére az írásos oldalát befelé helyezték. A házat 1883-ban kőművesek javították, s május 24-én az éppen arra járó Zimmermann Gyula reáliskolai tanárnak megmutatták a két követ. Ő a betűk tisztogatásával kivette, hogy e férfiú egykor a debreceni főiskolán a filozófia és a matematika professzora volt. Zimmermann ezt mindenekelőtt Kovács Jánossal a múzeum szertárnokával közölte. Miután beszállították, Nagy Pál kollégiumi tanár – aki mindig büszke volt, hogy Hatvani tanszékén ül – fáradságos munka után rájött, hogy a sírkő Hatvanié volt. A síremlék elhelyezésére 1887-ben került sor, a Kollégium második emeleti folyosójának az imaterem és a könyvtár közötti részén, a lépcsőház pillérei által alkotott fülkében. Sajnos az eredeti felirat 399 betűjéből 116 teljesen elpusztult. A végleges restaurációt dr. Lósy-Schmidt Ede végezte el 1928-ban.

Debrecen életének egyik jelentős emléke az Arany egyszarvúhoz címzett patika, mely ma a Déri Múzeumban, teljes felszerelésével kiállítva látható. A rekonstruált bejárat alacsony ajtónyílásának kőből faragott szemöldökgerendáján ez olvasható: Benedicat DominVs introitVm et exitVm tVVm 1582. (Áldjon meg az Isten bejöveteledkor és távozásodkor 1582.) Ez a szemöldökkő állítólag a régi városházába volt beépítve, de már ott is másodlagos helyen. Egykor valamelyik gyógyszertár bejáratát díszítette. Fölötte a falban kőbe faragott Z. A. 1773. monogram, mely Zeininger Antal gyógyszerész nevét jelenti. A stílszerűen kiképzett intim

kis helyiségben látható az Arany egyszarvú gyógyszerár 1772-ből való egykori felszerelése, és berendezése. Az első gyógyszerárat maga a város alapította a 17. sz. végén. A második gyógyszerár volt az Arany egyszarvú, a régi Cegléd utca 3., ma Kossuth utca 6. alatti öreg sarokházban.

A mai református Kistemplom helyén a 17. század közepén már állott egy egyszerű, valószínűleg fából épült, "szín"-nek nevezett imaház, amelyet az 1670-es években kőbe építettek át. Ez a régiebb épület 1719 nyarán leégett, azonban *Báthori Szabó András áldozatkészsége és önzetlen adakozása* segítségével 1720-ban sikerült újjáépíteni. Róla alig tudunk többet annál, mint amit végrendeletéből kiolvashatunk. Bár jómódú, vagyonos polgár volt, a közhivataloktól távol tartotta magát. Végrendeletében azonban megható szeretettel és bölcs körültekintéssel gondoskodott egyházának és városának különböző intézményeiről. Őelőtte nem találunk a város évkönyveiben megközelítőleg sem hasonló nagyságú adományt. Báthori Szabó András 1716-ban, özvegye Mészáros Anna pedig 1720-ban halt meg. Mészáros Anna is példás buzgósággal emlékezett meg végrendeletében mind a Kistemplomról, mind a Kollégiumról. Sírfelirata őt is kegyes, áldozatkész, adakozó, bőkezű úrnőnek mondja. Koporsó alakú kettős sírkövük gondatlanul, elfeledve, összetörve hevert a Kossuth utcai temető hátsó részén. Ma mindkettő a református Kistemplom előcsarnokában található. Töredező sírkövükön Zoltai Lajos megállapítása szerint a következő sorok olvashatók:

LVgVbre MonVmentVm

Generosa, pia, devota, liberalis, mVnifica Domina Anna Mészáros

Andrae Szabó Báthori civis liberae regiae qVe civitatis

Debrecen conSors...? ars obiit anno aetatis sve LX

Anno MDCCXX.

(Gyászos emlékmű. Nemes, kegyes, áldozatkész, adakozó, bőkezű Mészáros Anna úrnő Báthori Szabó András Debrecen szabad királyi város polgárának felesége...? Meghalt életének 60. évében, 1720-ban.)

A másik sírkőn ez olvasható:

GenerosVs ac circVmspectVs DominVs Andreas Szabo Báthori civis liberae regiae qVe civitatis Debrecen devotVs indVstriVs...? ZelosVs, ad commotionem popVli pVblici.

Obiit anno aetatis 74. anno MDCCXVI.

(Nemes és nagytekintetű Báthori Szabó András úr, Debrecen szabad királyi város polgára áldozatkész, serény...? a nép általános részvéte mellett meghalt életének 74. évében, 1716-ban.)

Az eddig megismert emlékek a XVI-XVIII. század közötti időszakból mind a református egyházhoz kapcsolódtak. A katolicizmus beáramlását

azonban még a nyakas debreceni polgárok sem tudták megakadályozni, legfeljebb késleltetni. Csáky Imre gróf, váradi püspök és bíboros a maga költségén kezdte meg egy katolikus templom építtetését. Az impozáns barokk épület kapuját korinthuszi félpillérektől szegélyezett oszlopok keretezik, felette gróf Csáky Imre bíborosi kalaptól koronázott színes címere. A kapu fölötti gerendázaton a következő felirat olvasható:

Centeni sexaginta octo annis orthodoxae catholicae religionis
Pietate Debreczino rei Ectā nVnc vero exigente indVstria
Emerici cardinalis Csaky rVrsVs redVcta sanctiVsqVe in clarescente
Pla eiVsdem liberalitate
extrVcta fVit haec eminens ecclesia religionis
regVlaribus a scholis piis nVncVpatis.

(Az 168. éven át Debrecenből száműzött igaz hitű katolikus vallás most Csáky Imre bíboros sikeres törekvése révén visszatér és még szentebbül ragyog fel, az ő kegyes adakozásából épült ez a kitűnő egyház, a kegyes tanító-rendi szerzetesek számára.)

A templom magában foglalja Debrecen reformáció utáni katolikus múltját. Ezt hirdeti az a néhány sírkő, amely benne található. A templom hajójában két sírtábla van, mégpedig az első mellékhajók pillérein jobbról, illetve balról. A baloldali Sándor Zsuzsannáé, Baranyi Miklós feleségéé. Ez a Baranyi Miklós beletartozott a híres Baranyi (váradi és micskei) családba. Miklós, aki 1717-től 1725-ig bihari alispán, katolizált, és 1756-ban katolikusként halt meg. Második felesége volt Sándor Zsuzsanna, akinek vöröses márvány sírtábláján legfelül a nemesi címer látható, alatta pedig a következő latin felirat:

Sta viator
Lachrymas contine
Non pianctV siqVidem sed plaVsV proseqVenda est
qVae saxo hoc tegitVr
Genere et genio pernob. D. SVsanna Sandor
Spectab. Ac generosi D. Nikolai Baranyi
Excelsae tabVlae VII viralis, assessor et locVly
ComitatVs Bihariens vice comitis emeriti
Per XXVI an. VtriVsque fortVnae socia
qVae illi bEata fidelitate erga virVm
Pietate in paVperes prVdentia et pVdicitia in omne
XLV annos in extempVm nata
Postea qVae diVtVrna phisia aliqVid sVi in morte praemisissae
Ante fatalem horam rectVm Dei cVltus ponte professa
Et sacramentorVm virtVte robore ita
Alios etiam in ipso agone ad XII fidem serio hortata
StVpendo hoc ostento sibi aliis viam

Ad patriam commVnivit III IdVs Mart MDCCXXXIII
cViVs memoria in benedictione sit.

(Állj meg utas! Tartsd vissza könnyeidet. Valóban nem megsiratni, hanem megtapsolni kell azt, akit ez a kő takar nemzetségre és jellemére nézve nagyon kiváló Sándor Zsuzsanna úrnőt. Nemes és nemzetes Baranyi Miklós úr a hétszemélyes tábla helyettesének és vádlójának, Bihar vármegye kiszolgált alispánjának 26 éven keresztül jó és balsorsban társa, aki mély hűséggel férje iránt, jósággal a szegények iránt, okossággal és szemérmetességgel minden dologban, 45 évvel ezelőtt született, aztán valamilyen ismeretlen, hosszantartó betegségtől halálba küldetve a végzetes óra előtt Isten igazságát önként belátva meggyónva és a szentségek erejével megerősítve másokat haldoklásban is a 12 hűségre buzdítva bámulatra méltóan megmutatván mind magának, mind másoknak az utat, 1733. március 13-án meghalt. Áldott legyen az emlékezete!)

A jobboldali hajó pillérén szép, barokkdíszítésű márványlap emlékezik meg báró Boseori Ferenc altábornagyról. A tábla legnagyobb részét a díszítés foglalja el. A dísz középpontját egy viszonylag egyszerű pajzs alakú címer alkotja, ezen korona. A korona jobbszélén egy oroszlán ágaskodik, balszélén egy ember áll feltartott karddal. A címer mindkét oldalán sűrűn elhelyezett fegyverek láthatók. Ágyúcső, ágyúgolyók, lándzsa, kard, zászlók, trombita. A címer alatt egy dob, egy zászló és középen egy vaskereszt látható. Legalul pedig karéj alakban a következő latin felirat olvasható:

D. O. M. S.

Hic iacet E. I. D. FranciscVs L. baro de Boseori

I. O. militaris M. Theresiae AVgVstae eqVes

S. C. R. A. M. campi MareschallVs LocVmtenens et

Maioris divisionis eqVitVm magister vixit

Annos LX obiit VIII. martii MDCCLXXV

(A D. O. M. S. a már előzőekben említett Deo Optimo Maximo Sacrum rövidítése. Itt nyugszik nagyságos és méltóságos báró Boseori Ferenc úr, a felséges Mária Terézia rend első osztályú lovagja, helyettes tábornagya és lovashadosztály parancsnoka. Élt 60 évet. Meghalt 1775. március 8-án.)

A Szent Anna templom kriptájában ugyancsak több latin feliratú sírkő található. Ezek közé tartozik Szentiványi Józsefé. Ő 1819. év szeptember 22. napjától az 1820. év június 19-ig mint kiküldött királyi biztos tevékenykedett a táblabírószékhelyen. Szentiványi Józsefnek a működéséhez tartozott a Rozgonyi-féle Szent Anna utcai ház telkének a város költségén megveendő szomszédos telekkel való bővítésének, ugyancsak a város költségén. Szentiványi megkopott sírkövére a következő latin szöveget lehet leolvasni:

IllVstrissimVs DominVs
JosephVs Szentiványi de kadem

.....
.....aVlicVs.....

.....

obiit anno aetatis 60

Anno Domini 1822 die 22 martii

(Nagyságos Kágyai Szentiványi József úr... – A következő 3 sor valószínűleg Szentiványi rangjait sorolja fel. A sírkő kopott állapota miatt csak tüzetesebb munkával lehetne elolvasni –...meghalt 60 éves korában, az úrnak 1822. évében március 22. napján.)

További két síremlék a templom két prépost plébánosáé a XIX. sz. harmincas éveiből. Egyikük Kricsfalusy Ferenc, akinek a nevét két tiszteletreméltó tevékenység tette ismertté. Ő volt az, aki a dísztelen fatornyok helyébe 1834-ben felépítette a mai tornyokat. Mivel a főoltár is igen rongált állapotban volt, Kricsfalusy új díszes főoltárt csináltatott egri mesterekkel és egy pesti művésszel, aki megfestette a Szent Annát ábrázoló oltárképet, aminek összes költségét ugyancsak ő adta.

Sírfeliratán ez olvasható:

Hic sitVs est

RdssimVs

D. Franz KritsfalVsy

De eadem

PraepositVs minor

Cath. Eccliae

M. varadinensis L. R.

canonicVs

Et parochVs Debrecinensis

NatVs XXVII. Febr. MDCCLXXVII

DenatVs XXVIII IVnii MDCCCXXXVI.

(Itt nyugszik tisztelendő Kricsfalusy Ferenc úr, a nagyváradai egyházkerület érseki helynöke, kanonoka, és debreceni plébános. Született 1777. február 27-én, meghalt 1836. június 28-án.)

A másik prépost plébános Siposs József volt. Róla csupán annyit tudunk, amennyi sírkövének feliratából kiderül. Ez a következő:

Hic reqVescit

RdssimVs

D. IosephVs Siposs

PraepositVs minor

Cath. Eccliae

M. varadinesis L. R.

CanonicVs

S. S. theologiae doctor

Natus III. novembr.

MDCCXCIV.

obiit V. iVnii

MDCCCXXXVII.

(Itt nyugszik tisztelendő Siposs József úr, a katolikus egyház érseki helynöke, a nagyváradai egyházkerület kanonoka, a sanctus spiritus teológiai doktora. Született 1794. nov. 3-án, meghalt 1837. jún. 5-én.)

A XIX. század közepétől már csak szórványosan találkozunk latin feliratokkal. Ezek főleg olyan emlékművek, melyek valamilyen jelentősebb történelmi eseményt örökítenek meg. Elsőként – mint legrégebbit – *I. Ferenc József emléktábláját említhetjük. 1852. június 17-én országos körútja alkalmával a császár Debrecen is meglátogatta.* Megszemlélte a református főtanodát, a könyvtárat és az ifjúságot. Ennek az emléket őrzi a Kollégium udvarában az épület homlokzatára erősített tábla. A fehérmárvány lapon arany betűkkel latin szöveg olvasható. A feliratot hosszúsága miatt nem idézem.

Városunk református emlékei közül az egyik legkülönlegesebb a *gályarabok emlékműve*. A megörökített esemény 1676-ban történt, a megörökítés pedig 1895-ben. Az emlékművet De Ruyter admirális tiszteletére állították, aki 26 magyar protestáns prédikátort szabadított ki a rettenetes gályarabságból, illetve várfogságból. 1675-ben Hollandia a Földközi-tengerre küldte De Ruytert, aki 1676. február 11-én Nápolyba érkezett. Itt értesült arról, hogy a pozsonyi vértörvényszék áldozatai közül még 24-en életben vannak, és a nápolyi gályákon raboskodnak. Ezek a szerencsétlenek az ellenreformáció áldozatai voltak, mely során ország minden részéből összegyűjtötték a reformáció vezető alakjait, és Pozsonyban vértörvényszék elé állították őket. Az ítélet kegyetlen volt: 30 gályarabságra, 2 pedig börtönbe került. De Ruyter megérkezésekor rögtön érdeklődött utánuk, s határozott fellépésekor a nápolyi alkirály jónak látta, ha a rab prédikátorokat azonnal szabadon bocsátja. A kiszabadultak hálálkodását De Ruyter a tőle megszokott szerénységgel visszautasította, s magát csak Isten eszközének nevezte.

Emlékműve a Nagytemplom mögötti parkban található, rajta e latin felirat áll:

MonVmentVm ministrorVm verbi divini qVi pro fide ac libertate
evangelica e HVngaria ad triremes neapolitanas deportati sVnt.

(Az isteni ige szolgáinak emlékműve, akik a hűségért és az evangélium szabadságáért Magyarországról egy nápolyi három evezősoros hajóra lettek száműzve.)

Az obeliszkszerű emlékmű mind a négy oldalán feliratok olvashatók. Egyrészt fel vannak sorolva a kiszabadítottak nevei, az emelés időpontja,

valamint a megtörtént esemény pontos dátuma. Másrészt megtudjuk állítójának nevét is, aki özv. Hegyi Mihályné volt.

Szintén a református emlékek közé tartozik a Kollégium külső falán látható emléklapettek egyike. Rajta magyarul olvasható, hogy minek az emlékét őrzi: “A helvétiai reformátorok emlékezetére emelte Zwingli halálának 400. éves évfordulóján hitvalláshoz ragaszkodó magyarok nevében az országos református presbiteri szövetség.” A plaketten Zwingli arcképének reliefje, valamint a következő latin felírás látható: *Post tenebras lux.* Jelentése: Az árnyék után a fény. Ez szimbolikusan arra utal, hogy a katolicizmus sötétsége után a református vallás világossága következik. Ez a reformáció elterjedése idején jelmondatná lett. A genfi reformátorok emlékművén szintén ez olvasható. Zwingli a reformáció kiemelkedő alakja volt. Ezméi a Lutherrel is folytatott vitát során formálódtak ki. Az ő elvei voltak a legnagyobb hatással magyar, s így a debreceni reformátusokra is, még ha a magyar reformátusokat kálvinistáknak nevezik is.

Végül a Déri Múzeum épületéről kell még szót ejtenünk. Felépítésére csak az 1920-as évek végén került sor, amikor Déri Frigyes, gazdag bécsi selyemgyáros, magyar állampolgár nagy értékű gyűjteményt ajándékozott a magyar államnak azzal a kikötéssel, hogy azt Debrecenben helyezik el. Ennek oka az lehetett, hogy Debrecen a legmagyarabb város hírében állott, másrészt pedig múzeuma még nem volt, míg egyeteme igen. Az épület 1928 tavaszára lett kész, rendeltetésének pedig 1930-ban adták át ünnepélyes keretek között. Homlokzatán latinul a következő jelmondatok vannak felírva:

Historia est magistra vitae. (A történelem az élet tanítómestere.)

Ars longa, vita brevis est. (A tudomány hosszú, az élet rövid.)

Az előző a történelmi ismeretek mindenkori jelentőségére figyelmeztet, az utóbbi pedig az élet bölcs kihasználására.

Megismerkedtünk tehát latin nyelvű feliratainkkal, s közben városunk múltjával is. Ezek az emlékek felidéztek előttünk Debrecen virágzó múltját, bemutatták legfontosabb épületeit és fejlődésének előmozdítóit, s egyben megismertük a latin nyelv szerepét városunk, valamint hazánk történelmében is. Az egyház, a felsőbb oktatás és a hivatalos közélet sokáig szinte kizárólag ezt a nyelvet használta. A latin ma sem tűnt el, hisz a tudományokba, a művészetekbe, vagyis a kultúrába beépült, összeforrt vele, s mint ilyen él tovább.

Felhasznált irodalom:

Antal G.: De Ruyter Mihály emlékezete. Pápa 1926.

- Balogh F.: A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben. Debrecen 1904.
- Balogh I.: Debrecen. Budapest 1958.
- Debrecen története öt kötetben. 1. Debrecen története 1693-ig. Szerk. Szendrey I. Debrecen 1984.
- Debrecen története öt kötetben. 2. Debrecen története 1693–1849. Szerk. Rác I. Debrecen 1981.
- Debrecen története öt kötetben. 4. Debrecen története 1919–1944. Szerk. Tokody Gy. Debrecen 1986.
- Debreceni Képes Kalendárium 1901–1948.
- A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza J. Budapest 1988.
- Herpay G.: Nemes családok Debrecenben. Debrecen 1904.
- Liszt N. – Sümeghy J.: Debrecen katolikus múltja és jelene. Debrecen 1930.
- Lósy-Schmidt E.: Hatvani István élete és művei 1718–1786. Debrecen 1931.
- Módy Gy.: A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. Debrecen 1290–1390 között. Debrecen 1984.
- Sőregi J.: Vezető a debreceni Déri Múzeumban. Debrecen 1930.
- Szűcs I.: Debrecen szabad királyi város történelme. 1–3. Debrecen 1871.
- Zoltai L.: Jelentés Méliusz Péter sírjának kereséséről. Debrecen 1908.

A felekezeti kizárólagosságtól a vallási tolerancián át a testvéri közösségig

Fürj Zoltán

főiskolai tanár

Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

Előadásom címének azt is adhattam volna: A kálvinista Rómától II. János Pál pápa látogatásáig. A témakör több mint 400 évet ölel át, az 1500-as évek közepétől kezdődően egészen a 20. század végéig kellene nyomon követni a folyamatokat. Ez lehetetlen vállalkozás volna, így a jelentősebb szakaszokat, a fontosabb fordulópontokat tudom jelezni, illetve csak az események néhány elemét ragadom ki, de így sem marad teljesen érintetlenül a mindennapok élete.

Sokan idézik Hegeltől, hogy: „A történelem arra tanít minket, hogy az emberek sohasem tanultak belőle semmit.” Szeretném jelezni, hogy én úgy látom, gondolom, hogy a debreceniek és a debreceni református közösség a történelemből, az átélt eseményekből, elszenvedett sérelmekből nagyon sokat tanult. Ez a tanulás a kihívásokra adott válaszaikban, alkalmazkodó képességükben, s legfőképpen abban nyilvánult meg, hogy túléltek a minden korban – különösen a 18. század elejéig – rájuk leselkedő veszélyeket. A változó kor, változó kihívásaira érdekeikkel egyeztetett módon adtak válaszokat.

Mitől lett Debrecen, Debrecen? – a kálvinista Róma oly visszavonhatatlanul nemzeti, egyetemes és európai érték, a magyar reformátusság szimbóluma. Mindenképpen az egyház, a kollégium, a város- és egyházvezetés szoros kapcsolata, a vallási szigorban kitartóan, hivatásból végzett munka teszi valójában azzá Debrecent, amivé lett. Tegyük hozzá, hogy szilárd elkötelezettsége, kitartása, bátor magatartása mellett, a politikai alkalmazkodó képessége, megalkuvása, vagy ha árnyaltabban fogalmazunk, akkor politikai rugalmassága is erre a szerepre rendelte. A 16. századtól vallási kizárólagosságra való törekvés figyelhető meg a városban, ahogyan írják: „a 18. század elejéig még csak szolgának sem tűrt meg a maga kebelében más vallásút, mint reformátust”.¹ Ez az egyik fontos eleme az úgynevezett debreceniségnek; a másik, a reformátusság szellemi kultúrája, a Kollégium, illetve a reformáció hitvallási tételeinek értelmezései, gyakorlati megvalósulásai teszik azzá, amivé lett, amely Méliusz óta itt világít Magyarországnak és egész Európának. Méliusz a kiindulópont, aki a vallásban, az egyházban nem

¹ *Herpay Gábor*: A debreceni református ispotály története 1529-1929. Debrecen, 1929. 26.

egyszerűen csak a lelki élet megnyilvánulását látta, hanem a kultúrát, a műveltséget hordozó, gazdálkodást, emberi viselkedést meghatározó tényezőt is felfedezte. Irodalmi munkássága, gyakorlati prédikátori tevékenysége bizonyítéka ennek. Méliuszt nem egyszerűen az egyéni épülés, hanem tudatosan a gyülekezetépítés szándéka vezérelte, minderről átgondolt biblikus elképzelése volt. „*Minden gyülekezetet – tekintettel a török hódoltságra is –, sőt a református egyház minden családját mintegy saját lábára akarta állítani, szükség esetén a lelki irányításban önállóvá akarta tenni.*” – írja róla Bucsay Mihály. Ezért rendelkezésükre óhajtotta bocsátani a nép nyelvén a kátét, az egyházi és istentiszteleti rendtartást, főképpen pedig a Szentírást, a Bibliát nagyrészt lefordította, korszerű magyarázatokkal látta el. „Szeme előtt egy olyan típusú gyülekezet felépítése lebegett, amely nem annyira külső szervezési eszközök, hanem sokkal inkább a személyesen és közösen értelmezett isteni ige útján és kötelékében tevékenykedik.” Válogatott prédikációinak címlapján hirdette: „Mindnyájan prófétálhattok és taníthattok, hogy mindnyájan tanuljanak és épüljenek”. Hitvallási iratai között a legértelmesebbnek tartott Confessio Catholika, „nemcsak a gyülekezeti élet hittani, hanem erkölcsi, jogi, sőt természettudományi és orvosi kérdéseire is választ ad.”² Bucsay Mihály szerint: „Méliusz abban is követte a helvét reformációt, hogy a közrend, a társadalmi élet, az iskola- és jogrendszer, sőt a nép testi és lelki egészsége iránt is nagy érdeklődést és segítőkészséget tanúsított. Irodalmi téren is hasznosítani tudta e célból szerzett szakképzettségét és tapasztalatait. A közrend és közboldogság érdekében, hite parancsát követve, volt benne bátorság, hogy a hatalmasokat figyelmeztesse kötelességükre, hogy bátran kritikát gyakoroljon, sőt prófétai ítéletet mondjon.”³

Méliusz utáni időben a lelkész nemcsak igehirdető, a „szószék” nemcsak a prédikáció színtere, hanem annak a felekezeti és nemzeti hivatás- és küldetésstudatnak a megvallási helye, amely a református egyházban kialakult. A központ Debrecen, alapja az oktatás. *Id. Révész Imre debreceni lelkész írja: „Nincs a világon egyetlen felekezet sem, amelynek fennállása és virágzása annyira volna feltételezve a népneveléstől, mint a kálvinista felekezeté ... A kormány nevelni fog csak osztrák polgárt, nem pedig kálvinista hazafit, mi pedig azt akarnánk ... A hiányt és a mulasztást a lelkipásztoroknak kell pótolni és ébreszteni őket felső szellemi öntudatra, s buzgóságra ébresztésére nézve egyik fő eszközünk a szószék; innen kell a dicső példákat emlegetnünk a nép előtt, s*

² Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Bp. 1985. 62-63.

³ Uo 69.

különösen az evagyéliomokat népszerűen és lelkesen magyaráznunk...”⁴ 1866-ban azt szorgalmazza, hogy: „*oda működjünk, miszerint e név kimondására: Debreczen, a magyar és református műveltség dicső pontja ragyogjon fel az említőben és a hallóban.*”⁵ Így lett Dobos János szerint Debrecen az a város, amely városnak „*topicus hatalmától, ... akaratlanul hódol minden magyar ember.*” Máskor úgy említi Debrecent, hogy látogatást tett „*a helvét hitvallás magyar Genevájában.*”⁶

Tény: az alapítástól kezdve a 19. század közepére közel húszezer diák tanult ebben a Kollégiumban, ebben a városban, és ahogy püspök úr utalt rá, ezek a diákok mentek a partikulákba, és a partikulák száma pedig több száz, mindebből láthatjuk, hogy mi az a szellemi kisugárzás, amit ez az intézmény, s vele együtt a város jelentett.

Debrecen szellemissége természetesen sokak szemében kritika tárgyát is képezte, és ez nemcsak a világiak, hanem az egyháziak vonatkozásában is így volt, de azok, akik valamilyen formában mélyebb kapcsolatba kerültek Debrecennel és a Kollégiummal, azok nemcsak kritizálták, hanem elismeréssel is szóltak róla. Nagy íróink, költőinket említhetnénk itt, én azonban hadd hivatkozzam a már említett Dobos Jánosra, aki nem volt vádolható azzal, hogy elfogult lenne Debrecennel szemben, sok esetben bírálta az egyház Kálvinról vallott felfogását. Ennek ellenére így írt: „*Tisztelettel hajtom meg magamat vén Debrecen, ha emlékezetem visszaszáll a küzdelem nehéz korára, mikor nemzeti nyelvünk és vallásunk kondenzátora te voltál és európai hírű iskolád növendékei nem tudományért mentek, hanem tudományt vittek a sógor egyetemekbe.*”⁷

A nemzeti és vallási szabadság gondolatának Bocskai által történt megfogalmazása, majd a nemzeti eszme kibontakozása, a református egyház tagságának és Debrecennek szinte teljes egészében magyar etnikai volta, egyre erősíti az egyházban a nemzeti tudatot. Így válik Debrecen – különösen az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után – a nemzeti függetlenség, szabadság megtestesítőjévé. A város és egyház a 19. és a 20. században meghatározó szerepet játszik a magyar történelemben, a Kollégiumban tanul a magyar szellemi élet kiválóságainak egy jelentős része, a város kétszer is az ország fővárosává válik. Itt fogadják el a Függetlenségi Nyilatkozatot, majd közel száz év múlva a földreformról szóló rendeletet. A szabadság, a függetlenség, az ellenállás, a rebellió

⁴ Ladányi Sándor: Száz éve halt meg id. Révész Imre. Theologiai Szemle, 1981. 4. sz. 243.

⁵ Révész Imre élete (1826-1881) Debrecen, 1926. 55.

⁶ Uo. 62

⁷ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1859

fészke, de ugyanakkor a konzervativizmus, a maradandóság letéteményese is. Ez a város a kálvinista Róma.

A kálvinista Róma

A kálvinista Róma kétszeres csúfolódás. Csúfnév maga a kálvinista, még nagyobb csúfondárosság Debrecent kálvinista Rómának nevezni. Azt hirdetni, hogy nem Krisztus alapította az egyházat, hanem Kálvin – ez eretnokség. „... a 'kálvinista Róma' Debrecenre alkalmazva, unitárius ötlet volt, s a Méliusz ('Péter pápa') városának egyéb vallási irányokkal, de kivált a szentháromság tagadással szemben tanúsított türelmetlen kizárolagosságát pellengérezte ki.”⁸ — írja Révész Imre debreceni püspök. Komáromi Csipkés Györgyöt idézte, aki 1671-ben írta: „Szüntelenül azt üvöltik, hogy Cálvinus János csinálta hitünket s tudományunkat, és ő előtte nem volt... az honnan ragasztották reánk a Cálvinista nevet többi között, csúfolásképpen, noha mi azt reánk nem vesszük, ahhoz tartván magunkat a mit szent Pál I. Corint. 1. rész 11., 13. és 3.r. 4. 5. ír.”⁹ A csúfolódó élt a 18. század koptatta le végképpen. A 16-17. századi előzmény után a 19. században fordul élő újra, s nagy népszerűsége tett szert. Debrecent, a széphalmi mester, *Kazinczy Ferenc* nevezte az irodalmi forma szerint „*kálvinista Rómának*”. Az unitárius csúfolódás óta nem találkozunk Révész püspök ezzel a megfogalmazással, ami ebben a formában még nem is tartalmazza, „noha lényegileg meg van vetve az alap hozzá” – írja a püspök. *Kazinczy*, épp oly maró gúnnyal bélyegzi Debrecent, mint a korábbi irat. Megfogalmazása nyilvánosan is elhangzik, de főleg levelezésében minősíti: „a türelmetlenség és a csalatkozhatatlansági igény vádjával ... igyekszik nevetségessé tenni tökéletes magahittségét és inkvizíciós buzgalmát.”¹⁰ *Kazinczy* 1808. április 30-ai levelében „az az igazi kálvinista infallibilis Róma” minősítéssel írt a városról, majd 1808. október 29-én a következőket veti papírra: Debrecen, „mint valamely második hibázhatatlan Róma, azt tartják, hogy övék a mennyeket nyitó és záró hatalom a magyar Philológia dolgában.”¹¹

⁸ Révész Imre: *Kazinczy és a „kálvinista Róma”*. A Debreceni Tisza István Tudományegyetem 1938. június hó 9-iki tanévzáró ünnepélyén elmondott értekezés. Különlenyomat a M. Királyi Tisza István Tudományegyetem 1937-38. tanévi évkönyvéből. 3. p.

⁹ uo.

¹⁰ uo. 4.

¹¹ uo. 5.

Tehát *Kazinczy Ferenc*, a nyelvújító nevezi újólag Debrecent kálvinista Rómának, neki „nem a híres nagy magyar város vallási kizárólagossága fáj, mint az unitáriusoknak”, „öt az bántotta, hogy korának Debrecene a magyarságban, a magyar nyelvtudásban és nyelvérzékben érezte magát csalatkozhatatlan és megfellebbezhetetlen bírónak, s hideg bizalmatlansággal merev, sőt durva visszautasítással kezelte őt”. Őt, aki a legművészbibb magyar nyelv „önzetlen, nagytekintélyű és híveitől szinte rajongva ünnepest vezérharcosát” látták. Emiatti ingerültségében nevezte az arkádia per után Debrecent kálvinista Rómának.¹² Révész Imre szerint a kálvinista Róma, mint vallási karikatúra, a 16. századbeli nagy szentháromság vita terméke. Maradandó felújítása, ugyancsak vallási célzattal, a 19. század '60-as éveire esik. A kettő közötti hiányzó láncszem, „a Kazinczynál való előfordulása, ahol azonban csak a kép vallási vonatkozású, az értelem nem az...”, hanem nyelvi, irodalmi. Kazinczynak semmi köze az unitárius előforduláshoz, nála „az ötlet minden jel szerint egészen önállóan keletkezett,”¹³ viszont az 1860-as években csúfolódók már minden bizonnal ismerték Kazinczyt.

Révész püspök előadásában Zsigmond Ferenc, A debreceni református Kollégium története c. könyvben megjelent tanulmányát idézi.¹⁴ Ebben a szerző mind Kazinczy, mind Debrecen szerepét kiemeli a nyelvújítás folyamatában. „Hogy a magyar irodalmi nyelv művészi hajlékonyságúvá válhassék, s mégis megőrizze acélos erejét, ahhoz két eszköz kellett: kalapács és üllő, Kazinczy kezében volt a kalapács, Debrecennek, pedig vállalnia kellett a hálátlan üllő szerepét.” Révész Imre továbbgondolja a Zsigmond Ferenc által leírtakat. „Debrecenben – írja a püspök –, amióta a magyar történetnek kiemelkedően nevezetes városa lett, tehát a 16. század óta, csakugyan kellett valami érdekes és kivételes vaskeménységnek lennie, amely kiválóan alkalmassá tette az üllő szerepére. *'Kálvinista Róma'*-ként emlegetése nem más, mint ennek az üllőszerepnek szemléletes képpé sűrítése, s egyben ... ennek a szerepnek meggyőző magyarázata is. Debrecent a maga, az újkori Magyarországbán egyedülálló történeti helyzete és sorsa tette reformátusságában egyformán engesztelhetetlenné és egyformán viharállóvá. Nem tudott volna olyan kemény, alku nem ismerő magyarnak maradni, ha nem lett volna olyan nyakas kizárólagossággal református harmadfél századon keresztül. Viszont reformátusságát „kálvinistasággá” vulgarizálódni éppen az ő megvesztegethetetlen magyarsága, utóbb már a vallási sajátosságot is

¹² uo. 5.

¹³ uo. 14.

¹⁴ uo. 14.

elsősorban nacionalista értékjelzőnek felfogó nemzeti érzülete segítette. Végül: sem a református keresztyénségnek, sem a gyökeres tiszta magyarságnak és Bécs ellenes nemzeti érzületnek kiváltképpen rábizott értékeit nem tudta Debrecen – puszta létét is annyiszor veszélyeztető viharos századokban – oly híven és oly töretlenül megőrizni, ha az egyiknek a védelmére nem aknázza volna ki a legbőségesebben a másokban rejlő erőket is, és viszont, és ha mindkettőnek a védelmében nem lett volna a végletekig elszánt, ridegségig egyoldalú és az elfogultságig következetes.”¹⁵

Révész Imre okfejtéséből egyértelműen kiviláglik, hogy azok a történelmi események, amelyek a 16. századtól lejátszódtak tették kizárólagossá a református vallást Debrecenben. A vallási és nemzeti önvédelem formálta a város arculatát. A három részre szakított ország mezsgyéjén a megmaradás útjának ez látszott. Ne feledjük, hogy a vallási türelmet ekkor még csak Erdélyben gyakorolják. Erdély kettős szorításban élt, a törökök és a Habsburgok nyomásából, az életben maradás ösztönéből, a vallási türelem, a vallásbéke, s az ebből adódó megosztottság megszüntetése következett. Ezzel szemben a toleráns Erdély, a rekatolizációs hajlamú Habsburgok uralta királyi Magyarország és a vallásilag indifferens Török Birodalom találkozási pontján levő Debrecen számára a református vallás kizárólagossága jelentette a megmaradást.

Szabad királyi város – vallási sokszínűség

1693. április 11. nevezetes dátum Debrecen történetében, ekkor I. Lipót szabad királyi városi rangot adott a városnak. A város ekkor teljes mértékben református, komoly vita alakult ki róla, hogy a katolikusokat egyáltalán beengedjék-e a városba, hiszen a szabad királyi városok többségükben katolikus vallásúak. Természetes volt, hogy a klérus és az uralkodó ragaszkodott a református vallás kizárólagosságának megszűnéséhez. Az uralkodó 1693-ban adományozta a kiváltságlevelet, de a becikkelyezett törvény csak 1715. évi 108. artikuluszámot viseli, tehát több mint két évtized telt el a kiváltság adományozása és a tény realizálódása között. A város utolsó kísérletként kérte, hogy függesszék fel a végrehajtást. Indok: „Arra hivatkoztak, hogy a katolikus vallás szertartásait nem ismerő és mindenféle változástól féltő nép közt zavar keletkezik. Elhagyják a várost a nemesek is, és visszavonulnak jószágaikra. A környék lakói tisztán helvét hitvallásúak, a lelkek egységét

¹⁵ uo. 15.

és békességét a törvény végrehajtása megzavarja.”¹⁶ Nyomatékosan kéri a királytól, hogy: „a várost tartsa meg jelen állapotában, és védelmezze meg mindenki ellen, aki szabadságában megrövidíteni akarja.”¹⁷ Ennek természetes következménye, hogy az 1715. évi 108. tc. elfogadása után kérte a város vezetése a záradék felfüggesztést, illetve annak bevezetésének elhalasztását. Azonban III. Károly 1716. március 2-án parancsban rendeli el, hogy „a katolikus egyház parochiája és járulékai, tehát plébános, az iskolamester szállása számára és a ferencesek kolostora építésére elegendő és alkalmas hely” kijelölését és átadását.¹⁸ A város kénytelen befogadni a katolikusokat, a számuk azonban egyelőre nem nő nagy számban, hiszen a lakosok száma 1780-ban 27001 fő, ebből csak 681 fő a katolikus vallás híve, ami az összlakosság 2,5 %-a.¹⁹

A városban a politikai közösség és az egyházközség, a gyülekezet szerves egységet alkotott, de ez az állapot a város szabad királyi rangra emelésével, a katolikusok városban való újratelepülésével automatikusan nem szűnt meg, mindaddig fennállott, amíg ezt Mária Terézia meg nem tiltja.

A katolikusok megjelenését követték az evangélikusok. A 18. században újra felbukkanó evangélikus egyház – írja Szabó Gyula esperes – „nem idegen testként cseppent bele a debreceni protestantizmusba, hanem egy kényszerből bűvópatakká lett ’ér’ bukkant elő ismét, és kért helyet az e tájon nagyobbá lett testvér háza táján”. A gyülekezetnek ekkor még állandó lelkésze nem lévén, „a kereszteleseket, a konfirmációt, az esketéseket, temetéseket a református lelkészek végezték és anyakönyvezték.”²⁰

A két felekezet Debrecenben való megjelenését fokozatosan követte a többi vallási csoport is. A zsidóság, amíg nem telepedhetett le, s nem vásárolhatott ingatlant a város határán belül, addig Boldogfalva területén élt. A város vezetése csak 1841-ben engedte meg egy, a zsidó hitfelekezetekhez tartozó egyén Debrecenbe költözését.²¹ A baptisták a 19.

¹⁶ Debrecen története 1693-1848. 2. k. Szerkesztette: Ráczy István. Debrecen, 1981. 141-142.

¹⁷ uo. 142.

¹⁸ uo. 143.

¹⁹ uo. 146.

²⁰ Szabó Gyula: A debreceni evangélikus templom története. 1889. szeptember 1. – 1989. szeptember 1. Kézirat, Debreceni evangélikus gyülekezeti irattár

²¹ Gergely Judit. Adatok Debrecen zsidóságának történetéhez. Csokonai kalendárium. Debrecen, 1993. 219. A debreceni zsidóság történetét lásd részletesen: Zoltai Lajos: A zsidók letelepülése Debrecenben. Magyar Zsidó Szemle, 1934. 51. évf. 17-32; Múlt és Jövő, Gonda Moshe Élijáhu: A debreceni zsidók száz éve. A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága kiadása. Tel-Aviv. é. n.

század végén, 1892-ben eresztettek gyökeret a városban.²² Református lelkeszi és esperesi jelentések tanúskodnak róla, hogy a baptisták mellett egyre több, akkor szektának nevezett vallási csoportosulás is működött a városban.²³

Az 1944-45-ös fordulat előtt a város vallási megoszlását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a 125 933 lakosból a legtöbb tagot tömörítő egyház továbbra is a református, mellette nagyságrendben nőtt meg a katolikus egyházhoz és az izraelita hitfelekezethez tartozók száma.²⁴

Egyház	létszám	%
Református	82.580	66,00
Római katolikus	25.491	20,20
Izraelita hitfelekezet	9.142	7,25
Magyar szertartású görög katolikus	6.404	5,00
Evangélikus	1.798	1,42
Görögkeleti	194	
Baptista	167	
Unitárius	135	
Felekezeten kívüli és ismeretlen	22	
Összesen:	125.933	

Forrás: Történeti statisztikai kötetek. Az 1941. évi népszámlálás. 4. k. Demográfiai és foglalkozási adatok. Bp. 1979. 40-41.

Az előzőekből, úgy vélem, kitűnik, hogy egyre sokszínűbb lett városunk vallási képe. Valójában ez a kép még színesebb. Hiszen a statisztikák csak az elismert és bevett felekezetű, illetve felekezeten kívüli lakosokat regisztrálták.

Város – egyházi közösség – politikai szerepvállalás

A város felekezeti statisztikai képének változása természetesen formálta az egyes közösségek egymáshoz fűződő kapcsolatát, s ebben jelentős szerepet játszott az ország társadalmi, politikai életének alakulása is. A török kiűzéséig a három részre szakadt ország határán a mintegy

²² „Tudja meg a jövő nemzedék”. A Debreceni Baptista Gyülekezet 100 éve. (Szerk.: Kovács Géza és Dobos Péter). Debrecen, 1992. 5.

²³ Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Studia et acta ecclesiastica V. k. (Főszerkesztő: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László). Bp. 1983. 486.

²⁴ A statisztikai adatok fontosságát mutatja, hogy a Szent Anna főplébánia História domusában a népszámlálás idején rögzítették.

„szigetként” élő Debrecen az ország integráns része lett. A *III. Károlytól* kezdődő valláspolitikai, amely a protestánsok visszaszorítását szorgalmazta, *Mária Terézia* idején csendes ellenreformációba ment át, hogy *II. József és II. Lipót* idején átadja helyét a felvilágosult gondolkodásnak. Mindez segítette a felekezetek közti hatalmi viszonyok átalakulását is. Természetes, ez nem ment zökkenők nélkül, átalakul nemcsak Debrecen vallási képe, hanem a város politikai vezetési struktúrája is. A reformkor majd a forradalom és szabadságharc, a törvényi szabályozás (1848. évi XX. tc.) új irányt szabott. A szabadságharc azonban elbukott, a nevezett törvénycikk nem valósulhatott meg. A képet színesíti, a hatalom és az egyház kapcsolatát feszélyezi, hogy a református egyház mindvégig a szabadságharc mellett állt, intézményei fontos helyszínei a Habsburgokkal való ellenállás kinyilvánításának. A Kollégium Oratóriuma, a Nagytemplom az ellenállás, a függetlenség kinyilvánításának helyszínei. A felekezetek együvé tartozását erősíti az a tény, ha elenyésző számarányban is, de két katolikus püspök követi a kormányt Debrecenben.

A vereség után a megtorlás általános, nemcsak Debrecen és nemcsak a protestánsokat érinti, a forradalom idején kinevezett katolikus főpapok kinevezését visszavonják. A hatalom számára azonban az egyik legfontosabb feladat, hogy a protestánsok totális állami ellenőrzését megteremtsék. Amikor ez tárgyalások útján, állami támogatás ígéretével nem sikerül, ekkor kiadja Ferenc József a *Protestáns pátens*t. Erre valamennyi érintett felekezet megdöbbenéssel reagál. A pátens elleni küzdelem szellemi, politikai központja Debrecen lett, aminek eredményeként az uralkodó visszavonta a pátens

A kiegyezés után kibontakozó politikai-szellemi élet, a jelentős gazdasági fejlődés lényeges változásokat idéz elő, de a felekezeti kapcsolatokat továbbra is terhelik az egyházi ellentétek, a keresztelések körüli bonyodalmak, az izraeliták helyzetének rendezetlensége stb. A felekezetek polgárjogi rendezését az 1894-1895. évi vallásügyi törvények voltak hivatva megoldani. A folyamat betetőzését jelentette a millenniumi ünneppsorozat. Debrecen városa is hódoló nyilatkozatot küldött Ferenc Józsefnek, amelyben a legjelentősebb uralkodóként üdvözölték. A város ünnepi díszközgyűlést tart, melyen gróf Dégenfeld József főispán (1896. május 6.) a következő szavakkal méltatja Ferenc Józsefet: *„Különös, de szerencsés összetalálkozása a körülményeknek, hogy hazánk fennállásának ezredik évfordulóját éppen egy oly király uralkodása alatt ünnepelheti, kihez hasonlóan szeretett, népszerű, bölcs és alkotmányos királya a magyarnak évszázadok óta nem volt, s kinek csak néhány évtizedre terjedő uralkodása alatt a magyar haza és nemzet minden irányban sokkal több haladást tett, mint máskor századok alatt. Igazán*

méltán a legnagyobb hálával viseltetik a magyar kiváló és bölcs uralkodója iránt. S midőn mindnyájan egy szívvel, egy lélekkel kívánjuk, hogy sokáig éljen a magyar király” – igazán hazánk és nemzetünk valódi javát és érdekét képviselő kívánságnak adunk kifejezést... s iránta való ragaszkodásunknak, szeretetünknek egy hozzá intézendő hódoló feliratban adjunk kifejezést:

Éljen a magyar Király!

Éljen a magyar Haza!

Éljen a magyar Nemzet!”²⁵

A 20. század, az első világháború, a Tanácsköztársaság, majd a békeszerződés következtében előállt helyzet új dimenzióba helyezte az egyházak kapcsolatát, az összefogás szükségességét csak erősítette a kommunista mozgalom mellett megjelenő fasizmus. Debrecenben erre az időszakra a jogilag egyenrangú egyházak között igen jó együttműködés alakult ki. *Pannonhalma és Debrecen közötti szivárványhídról*, a jó kapcsolatok ápolásáról beszélnek. Ennek szembevető megnyilvánulása látható a nagyváradi Bánáss László prépost-plébános Debrecenbe kerülésekor, aki 1942-ben beiktatásakor tartott beszédében kijelentette: „személyemmel garantálom a felekezeti békét”. A beiktatás országos visszhangra talált. A szentmisén a református egyház népes küldöttségét Révész Imre tiszántúli püspök vezette, az ünneplők között elsőként köszöntötte a plébánost. Fő mondanivalója: „Miért ne lehetne az összefogásnak és szolidaritásnak ilyen világló példáit adnunk itt is?” – mondta a püspök, utalva a plébános erdélyi szerepvállalására. A krisztusi szeretet jegyében: „Imádságba fogódzunk. TE a tiédbe, én a mienkbe!” Az új plébános meghatottan válaszolt, s „jelentőségében szimbolikus jelenet következett: a református püspök és a katolikus plébános megölelték és megcsókolták egymást.” — tudósít a korabeli sajtó. Legendák és valós tényeken alapuló leírások szólnak arról, hogy Révész Imre és Bánáss László mennyire szerették, tisztelték egymást, illetve milyen jól együtt tudtak működni a városban élő híveik és más vallású polgárok érdekében. A keresztyén szolidaritás, szeretet, a mások iránt érzett felelősség megnyilvánulására nagy szükség volt a háború végkifejlete idején. Révész Imre többször leírta, Bánáss László is megörökítette tevékenységük egy körét. „A veszett háború szelét elterelendő – írja a plébános – előrangatták a zsidókérdést. Az addig csak csillagviselésre kényszerített zsidókat

²⁵ HBML IV.B. 1403/a 17. Debrecen város közgyűlési jegyzőkönyv 1896. május 6.

gettóba tömörítették... Révész püspökkel felmentünk...(a) főispánhoz... és tiltakoztunk az eljárás ellen..., követeltük, hogy emberséges bánásmódban részesüljenek és ennek ellenőrzésére szabad bejárást követeltünk a gettó területére.”²⁶

Az 1944-45 fordulóján az országrészt fővárosává váló Debrecenben az egyházak vezetői között igen jó a személyes kapcsolat. A két nagy felekezet – a református és a katolikus – helyi vezetői, de lelkészei is kölcsönösen tisztelték egymást, s együttműködtek az előttük álló feladatok megoldásában. 1945. február 8-án és 9-én a két egyház képviselői testvéri találkozót tartottak, s megvitatták a legsürgősebb feladatokat. A másfélnapos konferenciát egy közös nyilatkozat megfogalmazása zárta. A résztvevők hitet tettek amellett, hogy támogatják Magyarország demokratikus felemelkedését. A deklaráció egyértelműen bizonyítja, hogy az általuk képviselt egyházak nemcsak támogatták, hanem ki is akarták venni részüket a demokrácia építésének nagy munkájából. Fontosnak tartották, hogy – nyilvánosan tisztázva kapcsolatuk jellegét és összefogásuk célját – elejét vegyék az esetleges félremagyarázásoknak, politikai manipulációknak. A debreceniek kezdeményezésének országos terjesztését egy világi katolikus férfi vállalta magára, aki: „*Fogjon össze Debrecen és Pannonhalma!*” címen közölt cikket. A cikk szerzője végzetes eltévelyedésnek tartaná, „ha Debrecen és Pannonhalma nem járna kéz a kézben a magyarság erkölcsi, szociális, értelmi s gazdasági megújítása érdekében. Ez a történelem parancsa, erre int bennünket a múlt, de még inkább erre serkent a jövő képének kialakuló vonása” – írta. 1946 elején ezek a találkozások azonban fokozatosan elmaradtak. Az egyházak eltérő érdekei, szerepvállalásai akkor megakadályozták a közös gondolkodás, az együttműködés folytatását, elmélyülését.²⁷

Az 1941-es állapotokhoz képest mintegy tíz új vallási közösség, gyülekezet jelent meg a városban, amelyek a szabadegyházak közé tartoztak, 1945 utáni szabadabb szervezkedési lehetőség tette ezt lehetővé. Az ötvenes évekre, az 1949-es népszámlálási adatok alapján, a város felekezeti térképe ennek ellenére lényegesen nem változott, szembeűnő változás csak az izraelitáknál tapasztalható, a deportálások következtében kétharmaduk elpusztult, illetve nem jött vissza a városba. Mind a reformátusoknál, mind a katolikusoknál kétszázaléknyi növekedés figyelhető meg. A lakosság szám több mint 7300 fővel csökkent.

Az 1948-tól kibontakozó diktatúra hatalmi eszközeivel térdre kényszerítette az egyházakat, majd az Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül, direkt és indirekt módszerekkel a párt szorításában tartotta a

²⁶ Lásd részletesebben tőlem: Egyházak Debrecenben. In. Debrecen története 5. k. Főszerk.: Orosz István, szerk. Veress Géza. Debrecen, 1997. 295-317. p.

²⁷ Uo.

gyülekezeteket. Az ellenőrzés érdekében átszervezték az egyházi testületeket. *„Az esperesi kerületeket (egyházmegyék) az állami közigazgatási határok szerint reformáltuk meg – írja a debreceni egyháziügyi előadó –, és úgy az egyházközségek, mint a különböző parókiák élére állami szempontból többé-kevésbé megfelelő személyeket választattunk”.* Az ötvenes évek az általános elnyomatás éve, ahol mindenki sérült, nem volt kedvezményezett egyház, a hatalom előtt egyetlen cél lebegett: a felszámolásuk. Ehhez társult még az egymás elleni kijátszásuk, az oszd meg, és uralkodj elvének érvényesítése. Az engedetlen egyházi személyiségeket pedig eltávolították, kizárták a lelkészi karból, vagy áthelyezték más településre, ez Debrecenben szinte minden felekezetenél előfordult.

A szolgáló egyház teológiai alapvetése, a keresztény-marxista dialógus

A forradalom után a megtorlás következett. Az egyháznak küldetése szerint abban a világban is el kellett végeznie feladatát, szolgálatát – a szolgálat: a kialakult politikai rendszerbe, a társadalomba való beilleszkedést követelte meg. Ez kimondva, kimondatlanul a rendszer „elfogadását”, tudomásul vételét jelentette. A korábban megfogalmazott keskeny út teológiai gondolkodását felváltotta a szolgáló egyház teológiája – az állammal való együttműködés teológiai megalapozása. A református egyház vezetői a helyzet vállalásától eljutnak a szocializmus igenléséig, ami végül is azt eredményezi, hogy mindazokat a társadalmi változásokat, amiket a szocializmus véghezvitt, azt azonosították a szociális igazságosság érvényesülésével. 1967 májusában, a Debreceni Zsinat 400. évfordulóján, Debrecenben elfogadják: Örökségünk és feladatunk: a reformáció című zsinati tanítást. Az új teológiai tanítás, új társadalmi szerepvállalással járt együtt. De ez nem, vagy nemcsak az Állami Egyházügyi Hivatal által közvetített pártutasítások kora, mint az ötvenes években volt, amikor a cél, hogy az egyházakat rövid időn belül – maximum 20 év, ennyire kötötték az egyezményeket 1948-ban, tehát a végső időpont 1968 – likvidálni kell. Lényegesen megváltoztak mind a belső, mind a külső politikai feltételek. Az 1958-as párthatározatok, bármennyire is az ötvenes évek szellemét tükrözik, de realitásként veszik számba, hogy a társadalom életében hosszú időn keresztül az egyházak és híveik a magyar valóság számon tartott közösségei lesznek; tudomásul vették: a társadalom jelentős része hívő marad. A magyar politikai vezetés jól felfogott érdeke azt követelte: ahol nem feltétlenül látja szükségesnek a konfrontációt, ott kerülje azt. Lassan jelszóvá válik: „Aki nincs ellenünk, az, velünk van!” Mindez a gyakorlatban természetesen lassabban

realizálódik, de nap, mint nap enyhült a szorítás, az elnyomás. Nem feledhető, illetve külpolitikai változások sorában fontos kiemelni, hogy Magyarország megítélése, el- illetve befogadása, az '56-os forradalom után, nagyrészt egy volt debreceni református püspöknek, Péter János külügyminiszternek köszönhető. Az ő utóda az a Bartha Tibor, akinek elméleti vezetésével kidolgozzák az akkori teológiai professzorok a szolgáló egyház teológiáját. Az a tény, hogy a Szentszék és a Magyar Népköztársaság 1964-ben megállapodást kötött, 1965-ben felállítja a Vatikán a Nemhívók Társaságát, 1977-ben Kádár János látogatást tesz a pápánál, elindul a katolikus egyházon belül is egy új teológiai gondolkodás, amely a dialógusra teszi a hangsúlyt, s nem a konfrontációra stb. Erre a történelmi és világpolitikai szituációra adott válasz az egyház részéről a szolgálattelógia elmélete és gyakorlata. Tény, hogy a marxista vallásfilozófus, Lukács József is úgy értékeli: „*a szolgálattelógia sajátosan paradox problematikájának mutatkozik a politikai praxishoz való viszonylagos közelsége.*”²⁸

Társadalom pszichológiai hatása van annak a ténynek, amit Poór József debreceni professzor kiemel: dialógus esetén „*gyakran... csak a marxizmus és a katolicizmus közötti párbeszédéről van szó.*” Nem a kereszténység egészéről. Ezt mintegy pótolandó az első közös elméleti tanácskozásra Debrecenben, 1981-ben került sor, amely keretében protestáns teológusok és marxista filozófusok cseréltek eszmét, később csatlakoztak a többi felekezetek is.²⁹

Az út helyességét bizonyította a korban élő és döntéseket hozó egyházi vezetők számára, az a politikai, gazdasági, társadalmi változás, ami az országban bekövetkezett, hogy az egyház számára élhetőbb lett az élet a mindennapok nehézsége ellenére is. De a kihívásra adott válasz teológiai helyességét látszott igazolni a Latin-Amerikában és Afrikában kibontakozó katolikus teológiai gondolkodás is. A II. Vatikáni Zsinatnak szállóigévé lett vezérfonala, amire II. János Pál pápa a Nagytemplomban hivatkozott is: „*Figyelnünk kell az idők jeleit*”³⁰

II. János Pál pápa látogatása Debrecenben

II. János Pál pápa, pápává választása előtt, érsekként járt a városunkban, a kabai cukorgyár építését lengyel munkások végezték, akiket meglátogatott, s eljött Debrecenbe is. II. János Pál pápa debreceni látogatása, 1991. augusztus 18-án a katolikus és a protestáns felekezetek

²⁸ Lukács József: Vallás és vallásosság a mai Magyarországon. Budapest, 1987. 79.p.

²⁹ Poór József: Századunk és a protestantizmus. Budapest, 1981. 116. p.

³⁰ Kocsis Elemér: Emlékeim a pápáról. www.reformatus.hu/toll/index21.htm

kapcsolatának kulminációs pontja. Az ökumenikus alkalmon elmondott gondolatai arról tettek tanúbizonyságot, hogy amit tett – a debreceni Nagytemplomban találkozási a protestáns egyházak vezetőivel – az nem egyszerű udvariassági gesztus. A Nagytemplomban elmondott gondolatai: *„Köszönetet mondok Istennek, a mi urunk Jézus Krisztus atyjának azért, hogy lehetővé tette számomra, hogy eljőjsek Debrecenbe, és találkozzam a reformáció hagyományainak képviselőivel.”* Mindez annak kinyilvánítása volt, hogy: *„A katolikus egyház visszavonhatatlan döntéssel elkötelezte magát az ökumenikus mozgalomban, és azt minden lehetséges módon szeretné elősegíteni”*.³¹ A debreceni találkozó a múltban nem jöhetett volna létre: a pápa nem jött volna el Debrecenbe, a debreceniek pedig nem látták volna szívesen a Nagytemplomban. S katolikus részről nem történhetett volna meg a Gályarabok Emlékművének pápai megkoszorúzása. A protokoll szerint nem is Ő, hanem a Katolikus Püspöki Kar és az Ökumenikus Tanács helyezte volna el az általa megáldott koszorút. *„II. János Pál emberi nagyságát, hitének empatikus képességét és szuverén bátorságát ismertük fel abban a döntésben, hogy maga helyezi el a koszorút a Gályarabok Emlékművén. A kiengesztelés apostoli szolgálatával tette fel a koronát nemcsak a debreceni látogatására, hanem az első magyarországi útjára. Ezzel a tétével lefegyverzett minden gondolatot, amely ellene volt ennek az ökumenikus találkozásnak. Nekünk magyar reformátusoknak – írja Kocsis Elemér akkori tiszántúli püspök – nem volt kapcsolatunk más pápával. Ezért ő marad számunkra az Úr szolgájának szolgája, a Pápa.”*³²

Kocsis Elemér püspök szerint közelebb kerültek egymáshoz a katolikus és a protestáns egyházak, mint eddig bármikor. *„hálát adunk Istennek ezért a napért, amely nyilvánvaló jele az Úr minden gyűlölséget és meghasonlást legyőző szeretetének, mert ő vezetett el bennünket a hitvért és vallásháborúk századai után, hogy újra felfedezzük egymásban a testvért, akiknek Istentől közös elhívásuk és küldetésük van.”* – írja Kocsis Elemér püspök.³³

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Uo.

Debrecen képzőművészeti értékei – „a reformáció, mint európai debreceni nemzeti érték” gondolatának jegyében

Vitéz Ferenc

főiskolai docens, esztéta

Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

Debrecen képzőművészeti értékeinek számba vételéhez – jelezve a vállalkozás nagyságát – könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. A konferencia szervező gondolata tematikájában és szemléletében is szűkíti a vizsgálandó területet. *Olyan műalkotásokra koncentrálunk, melyek egyszerre képviselnek debreceni, nemzeti és európai értékeket, és kapcsolatban állnak a reformáció szellemiségével. Az esztétikai és közösségi szempontokat tehát egyaránt számításba kell venni, a szellemi környezet egy fajta képzőművészeti tárgyiasulásáról kell beszélni.*

Meg lehet alapozni e mustrát történeti szempontokat figyelembe véve, a XVI-XVII. századtól vizsgálva Debrecen művészeti életének alakulását,³⁴ azokat az időszakokat, illetve intézményeket vagy személyiségeket állítva középpontba, melyek és akik a kálvinista Debrecen nemzeti sajátosságainkat élő európai örökséggel ötvöző karakterét, formálták és fejezték ki a képzőművészeti ábrázolásokban, de közelíthetünk afelől is: a város és a reformáció viszonya milyen nyomot hagyott a művészi programokban.

Képzőművészetről lévén szó, természetesen a szobrászatot, festészetet (illetve ezen belül a grafikát) kell áttekintenünk, habár számos műalkotás megszületése elválaszthatatlan a református intézményektől (mint építészeti műtárgytól), de az iparművészet szerepéről sem szabad megfeledkezni. A szűkebben értelmezett tematikánál maradva, s időben a jelenhez közelítve, gondoljunk csak *Gáborjáni Szabó Kálmán freskóira, melyek a Református Kollégium fennállásának 400 éves évfordulójára készültek*, a Kollégium falaira és árkádsorában installált *Medgyessy Ferenc* és mások (például Nagy Sándor János, Pásztor János, Pátzay Pál, Beck Ö. Fülöp, Borberek Kovács Zoltán) által készített reliefekre. Tekintsünk az épület és köztér esztétikai és funkcionális együtt hatásának elvét is figyelembe vevő köztéri szobrokra, az autonóm képzőművészeti értékeket

³⁴ A feladatot nehezíti, hogy a 18. századig kevés építészeti emlék maradt fenn, keveset tudunk még a 17. századi debreceni építészetről is, a várost számos tűzvész pusztította, megsemmisültek a képzőművészeti díszítések, s mint kálvinista művészeti központban, leginkább a könyvkötészeti és iparművészeti – kiemelten az ötvösség, illetve a textilművészet és a debreceni kerámia – tevékenység hagyott máig maradandó nyomot. Vö.: Kádár Zoltán: Debrecen művészete a feudalizmus idején (1800-ig). In: Bögel József (szerk.): A képzőművészetek Debrecenben. Db., 1961. 11–26.

is felmutató iparművészeti munkákra, az üvegfestészetre, a debreceni könyvművészet és egyházművészeti ötvösség, mint *autentikusan debreceni, nemzeti, és európai reformációs remekeire* vagy az alkalmazott grafikákra.

Önálló nagytanulmányt igényel Debrecen száznál is több köztéri szobrának és épületdíszítő alkotásának bemutatása. Ugyancsak külön feldolgozásba kívánkozik a Református Kollégiumban és a hozzá kapcsolódó intézményekben látható képzőművészeti munkák értékelése. Sajátos keresztmetszetet ad a képzőművészeti értékszemlélet továbbadását középpontba állítva a művésztanárok tevékenységének ismertetése.³⁵ Szintén az egyedi feldolgozás mellett szól a múzeumokban fellelhető, a tematikához kapcsolódó műalkotások széles köre és összetett jellege. Önálló monográfiákban lehet csak egy-egy debreceni képzőművészeti életművet értékelni. Több oldalról is meg lehet közelíteni a képzőművészeti oeuvre-öket, csupán azt figyelembe véve is, hogy az alkotói teljesítmények megfeleljenek a reformációs szellem, a nemzeti jelleg, a debreceniség és európaiság ismérveinek. Hogy néhány példával illusztráljuk az életművek alkotó és környezet kapcsolata szerint rajzolható karakterét: Debrecenből elszármazott művész hoz létre európai szinten mérhető értéket (például Medgyessy Ferenc). Debrecenbe kerülve, a várost második hazájaként választva hagy ránk hasonló életművet az alkotó (például Holló László). Debrecen csupán egyik állomása művészi tevékenységének, de az állomás egész művészetét jellemzi (például Izsó Miklós). Végül debreceniként, reformátusként, magyarságát valló

³⁵ Az 1750-es évektől tudunk rézbemetszett könyvcímlapokról, céhlevelekről, térképekről. Karacs Ferenc rajzai 1788-ból maradtak fenn, itt dolgozott az első rézmetsző diákok közül kiemelkedett Kabai Mihály, aki az 1780-as évek végén metszette a debreceni asztalosok céhlevelét. Az 1792. évi kollégiumi törvény a rajzolást és a festést is ajánlotta a diákoknak tanítandó tárgyak között. A Református Kollégiumban Sárvány Pál kezdte el a rajzot tanítani, mely 1801-től lett hivatalos tantárgy. Ő emelte ki később a rézmetsző diákok közül Kiss Sámuelet, aki a „Rajzskola” első tanára lett. Kiss Sámuelet 1819-től Beregszászi Pál követte a katedrán, Sárványhoz hasonlóan több rajztankönyvet írt diákjai számára. A grafikai művészet fejlődéséhez a kezdetektől fogva hozzájárult a tudatos rajzpedagógiai tevékenység. A Kollégium keretén belül 1869-ben megalakult tanítóképző intézetben mások mellett Kallós Kálmán, Krisztiáni Alajos és Bosznay István tanította a rajzot. 1894 őszén Bakoss Tibor került a tanítóképezdébe, aki később Tanítóképző Ifjúsági Festőkört is működtetett. Gáborjáni Szabó Kálmán Ifjúsági Bakoss Festőkört hozott létre. Gáborjáni mellett – akit a római ösztöndíjak alatt Nagy Ferenc és Diószegi Balázs helyettesített – Dobi Oláh Istvánt említjük, aki rézkarcnyomót működtetett Debrecenben. A körülötte kialakuló társaság – Bánszki Tamás, Nagy Ferenc, Vadász Endre, Menyhárt József – készítette az első kollektív, sokszorosító grafikai albumot, amely a műhellyel és a géppel együtt elpusztult az 1944-es debreceni bombázás során.

művészként, Debrecenbe hozva az európai rangot, itt is teljesíti ki művészetét (például Gáborjáni Szabó Kálmán).

Alkalmasnak mutatkozna ehhez a mostani szemléhez három kerek évforduló is: 2007-ben ünnepeltük Félegyházi László születésének 100., Gáborjáni Szabó Kálmán 110. évfordulóját, illetve Holló László-emlékévként is tekinthetjük az ideit, hiszen 120 éve született a Munkácsy- és Kossuth-díjas Kiváló és Erdemes Művészünk. Hármójuk életművén keresztül tulajdonképpen már lehetne egy, a konferencia középponti gondolatához illeszkedő, szűkebb keresztmetszetet adni Debrecen képzőművészeti értékeiről. Továbbá ha a klasszikus képzőművészeti értékek debreceni megjelenéséről beszélünk, s immár a jelenről, az évfordulósok között kell említeni Bíró Lajost, aki 2007-ben ünnepelte 80. születésnapját. És nemcsak az ugyancsak az idén 60 éves Medgyessy Képzőművészeti Körben végzett, több mint negyedszázados művészetpedagógiai tevékenységéről kellene megemlékezni, de a Református Kollégiumba készített portrészorozatról is.³⁶

Úgy vélem azonban, hogy célszerű előadásomban azokra a figurális műalkotásokra fókuszálni, melyek az emlékezés és emlékéállítás jegyében születtek. Azok közül a portré- és alak- vagy jelenetábrázolások közül válogatok tehát – az említett szempontok szerinti feldolgozáshoz még eme aránylag nagyobb terjedelem is kevésnek mutatkozik –, melyek a debreceni (tágabban értelmezett) reformátusság olyan szereplőit állítják elénk példaként, akik európai szellemiséget képviseltek, sokat adva nemcsak a magyar kultúrának és művelődésnek, hanem hozzájárultak az egyetemes európai kultúra gazdagításához is.

A művészi emlékezés néhány sajátossága

Amennyiben azonban valamely példaként állított alak művészi eszközökkel történő megelevenítéséről van szó, egyúttal művészi emlékezésről is beszélünk. Sajátos formában van jelen az emlékezés a művészetben. Amikor az „emlékkép” láthatóvá válik, a képet a művész nem megnevezi, hanem úgy (re)konstruálja, hogy gyakran nem a lineáris

³⁶ Bíró Lajos a Református Kollégium dísztermébe Félegyházi Lászlóval együtt festette meg a magyar reformáció kiemelkedő személyiségeinek, erdélyi fejedelmeknek, prédikátoroknak életnagyságú, egész- vagy háromnegyed alakos portréit. Követelmény volt itt a történelmi hitelesség. Bíró Lajos készítette el Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Bocskai István, Apafi Mihály, Méliusz Juhász Péter, Szenci Molnár Albert és Szegedi Kis István portréját. A sikert újabb arckép-megrendelések jelezték: Veres Pétert festette meg Balmazújvárosnak, Bocskai egészalakos portréját a Vármegeyházára és félalakos képét egy általános iskolába, Thököly arcképét Hajdúszoboszlóra, Fehér Lajos portréját Szeghalomra.

logika szerint következnek egymás után az érzékeléstől a fogalomalkotásig vezető fázisok, hanem logikai ugrások, szubjektív, asszociatív kapcsolódások határozzák meg a(z) elsősorban képi) fogalomalkotást, hiszen a művészi emlékezés folyamatában az emlékmagy maga is változik.

A művészi emlékezés egyben alkotó is, produktív tudatműködés. Itt az emlékezés gyakran nem a múlthoz kötődik, hanem közvetlen, intenzív jelenlét a jelen időben, a bergsoni „végtelen tartam” aktiválása – nem passzív megjelenés, hanem tevékeny részvétel, alakítás.³⁷ Kérdésünk lehet az, hogy a múltörökség felé való tudatos visszafordulás, a ráemlékezés folyamatában miként változhatnak meg, illetve öltethetnek új formát a jelentések. Hiszen a képzőművészeti (és a benne foglalt szellemi) hagyomány megidézése egyben hagyományalkotás, a hagyományba való behelyezkedés pedig retrospektív konstruálás: egy diszkurzív folyamat során születik meg az új narratíva.

A jelen művésze párhuzamos párbeszédet folytat, világképek, szellemi tartalmak tárgyasulnak, a mű kihelyeződik a valóságba. „Ám mivel az emlékezés képtárgyi produktuma nem izoláltan, hanem egy fajta intertextuális valóságban szólítja meg a nézőt (...), az esztétikai tárgyiasságot egyszerre két fizikai tárgyiasság hordozza: a [műalkotásban] testet öltött szellemi tartalom és a befogadás pillanatában is folyton alakuló örökségkép (...) Kettős játék ez: a művész először befogadó, amikor a mű vagy -kép kihelyezett tárgyiasságában azt saját szubjektumán keresztül értelmezi, majd alkotó, amikor e hozzáadott értelmezéssel, más fizikai megjelenéssel, új esztétikai tárgyiasságot helyez ki a többi befogadó elé.”³⁸ Az emlékező alkotás alapjául szolgáló életmű ugyanis egyszer már stabilizálta a szellemi alakzatot, egy új műalkotás továbbgondolásával azonban felszakadnak ezek a stabil formák, a műtárgy újra kihelyeződik a valóságba, és az általános kommunikációs információcsere része lesz.

Keserü Katalin az emlékezés kortárs művészetben érzékelhető megnyilvánulási formáit csoportosítva, megismerő (érzékeny), autonóm művészi, mágikus és meditatív emlékezésről beszél, kiegészítve a sort az emlékezetet őrző, emlékezést serkentő kép funkciójának értelmezésével.³⁹ Ezt a modellt tovább árnyalhatjuk a Pernecky Géza által elkülönített

³⁷ A művészi emlékezés modelljeit, külön tanulmányban vizsgáltam a *Mediárium* 2007/tavaszi számában „*Ars memoriae*” – *Az emlékezés grafikai építményei* címmel –, koncentrálva az „*in memoriam*” típusú alkotásokra, a debreceni Grafikuművészek Ajtósi Dürer Egyesülete 2006 őszi az emlékévek – Rembrandt, Mozart, Bartók és 1956 – jegyében rendezett csoportkiállításának anyagát szemlélve. 121–132.

³⁸ Uo.

³⁹ Keserü Katalin: *Emlékezés a kortárs művészetben*. Budapest, 1998. 31–82.

kulturális reflexek rendszerével, melyek rányomják bélyegüket a művészetekre is.⁴⁰ A multistiláris, stílustalan, nosztalgikus, marginális, apokaliptikus, hedonisztikus, apolitikus, vallásosan transzcendens, hermetikus és net-work jellegű kulturális viselkedésformák szinte mindegyike időbeli és térbeli tranzitivitást, át- és bejárhatóságot teremt, így a művészi emlékezés formája lesz a tranzitív emlékezet is.

A szobor vagy az arcképkötő kép lehet a megismerő emlékezés formája – az alkotással teret is képez a művész. A mágikus emlékezés a tapasztalást és visszaemlékezést nem kognitív folyamatként éli meg, inkább rituális tereket konstruál. A meditatív emlékezés felbontja a stabil tér- és időviszonyokat, az emlékezet fokozatosan feloldódik egy spirituális folyamatban. A művészi emlékezet ugyanakkor pontosan az ellentéte az úgynevezett archiváló emlékezetnek. Az emlékezés nem azonos az emlékek, tények, adatok rendszeres gyűjtésével, tárolásával és elemző feldolgozásával, rendszerbe foglalt történelemrekonstrukcióval vagy/és reprezentációval. Az archiváló emlékezet inkább megsemmisíti az emléket abban az értelemben, hogy megfosztja életszerű valóságától. Így az emlékezet helyei sem feltétlenül esnek egybe a történelmi helyekkel.

„Az emlékezet helye az, ahol a történelmi folyamatosság érzése fennáll. Az emlékezet a kultúra és az ember fennmaradásának kulcsfogalma.”⁴¹ Az emlékezet helye lehet fizikai (anyagban jelenik meg), de lehet szimbolikus tartalmú és jelentőségű is, akár a szakrális helyek, ahol folyton átjátszanak egymásba az időbeli és az egyetemes, a kollektív és az individuális, a szent és a profán tartalmak. Nem feltétlenül kerül minden történelmi helyre mű, ám ahová egy emlékművet állítanak, a tárgyiasult szellemi alakzat odaidézi magát a történelmet is. S amennyiben emlékező megismerésről beszélünk, ennek utolsó megtestesülése az emlékezet helye.⁴²

Egy köztéri szobor, dombormű, épületdíszítő alkotás vagy egy köz(össégi) térbe kiállított kép az identitás megtalálásának sajátos, ha tetszik: allegorikus eszköze. Valamilyen intellektuális történelemreprezentáció abban az értelemben, hogy múltszeletet mutat be, illetve választ művészi analízisének tárgyává, az átfogalmazásban nemcsak továbbgondolás, hanem elemző kritika is megfogalmazódhat, s maga a műalkotás egy fajta narratív kerete lesz annak a történetmesélésnek, amelyben tisztázzuk a magunk és közösségünk időbeli, térbeli, szellemi és értékorientációs helyét. S mivel nem hermetikusan különválasztott művekről, hanem közszemlére bocsátott

⁴⁰ Perneczky Géza: *Művészet az ezredfordulón*. Budapest, 2006. 46–47.

⁴¹ Keserű, im, 85.

⁴² Vö: im, 86.

alkotásokról van szó, a kollektív történelmi (irodalmi, filozófiai) emlékezetet szintén formálja.

Külön vizsgálódást igényel az a kérdés, hogy vajon a köztéri műnek ebben az emlékezetformáló szerepében esztétikai hatást kell-e keltenie, vagy más funkció betöltésére hivatott. Most csupán az összegző megállapítást idézem. A funkcionális emlékművek esztétikai hatás nélkül csak a jelen közösségének szólnak, s ezzel azt az alapvető célt nem teljesítik, hogy az időben és térben stabilizált szellemi alakzat szerves része legyen a folyamatos emlékezésnek, hiszen esztétikai hatás nélkül ritkán keltenek a művek érdeklődést a későbbi korokban is. Csupán az archiváló emlékezet részei lesznek, amely (mint mondtuk) az emléket az életszerű valóságától fosztja meg.

A figuralizált emlékállításban a kiemelkedő emberek szakralizálásának igénye is jelen van. A kollektív emlékezet részeként a hagyományalkotásban töltenek be nagy szerepet, az eszmék kiválasztásában, melyek mintákat adhattak/adhatnak, a jövő alakítására ösztönözhetnek/ösztönözhetnek. A hagyományalkotásban tehát az emlékezet helyeinek kijelölése is meghatározó. Nagy alakjaink, illetve személyiségeink örökségének művészi továbbgondolása maga is ritust alkot, így valamilyen formában – legyen az tranzitív vagy meditatív, mágikus vagy autonóm – minden művészi emlékidézés rituális, még ha téralakításában vagy architektúrájában nem is követi a rituális emlékezés modelljét.

A Debrecen szellemi életének meghatározó alakjait megidéző műalkotások Debrecenben szervesen hozzátartoznak nemcsak az adott személyiségről szóló tudásunk alakításához, a róla alkotott kép árnyalásához, gazdagításához, hanem a debreceniség szellemi önmeghatározásához is amellet, hogy ugyancsak részei a nemzeti identitás-értelmezésnek. Tehát az, hogy milyen Kölcseyt, Csokonait, Méliuszt, Huszár Gált, Móriczot, Hatvani Istvánt vagy Szabó Lőrincet stb. rajzolunk vagy faragunk magunknak, nemcsak a róluk bennünk élő képet mutatja meg, hanem azt is, hogyan formáljuk saját jelen- és jövőképpünket a kiválasztott életművek nemzeti, szellemi és erkölcsi üzeneteinek időbeli folyamatában, meditatív alakzatválasztásainkkal hogyan szélesítjük – mintegy rituálisan is – az önmaga forrásaihoz visszatérő egyetemes létezésünk tereit.

S nem feledkezhetünk meg arról, hogy a műalkotásban tárgyiasult autonóm, alkotó emlékezés egyben emlékeztetés is. A kollektívumban örözt kép individuális átformálása visszaülleszkedik a közösségi (fizikai és szellemi) térbe. A látszólag zárt formákba sűrített, mégis tranzitív jellegű esztétikai tárgyiasulás során az előttünk álló szellemi alakzat újabb ablakokat nyit a példaképek alakjára és művére. Az „in memoriam” epikus

imperatívusz, azaz: narratált „memento” lesz. Érdekes tehát példáinkat a fenti alapvetés jegyében megvizsgálni.

Reformátor-szobrok az egyetemi parkban

Kezdjük ezt a sétát a debreceni magyar reformátorok szobraival, melyek a Debreceni Egyetem központi épülete előtti parkban láthatók! Az elsőt – Füredi Richárd Méliusz Juhász Pétert ábrázoló alkotását – 1934-ben állították. Négy évvel később került ugyancsak a nyugati oldalra Ohman Béla Huszár Gál-, szemközt pedig Kisfaludi Strobl Zsigmond Komáromi Csipkés György- és Pásztor János Szenci Molnár Albert-szobra. A négy alkotást – illetve azokat a prédikatori életpizódokat, melyeket a szoborművek alkotói az esztétikai megformálás során is igyekeztek figyelembe venni – két részben mutatom be. Méliusz és Huszár Gál térbeli egymás mellettségét az is indokolja, hogy életük egy bizonyos szakaszában nemcsak erős szellemi rokonságban álltak egymással, hanem hitbéli harcostársakként együtt munkálkodtak a debreceni nyomda megalapításán is.

(Ezt a négyest kiegészíthetem Józsa Lajos Huszár Gálról készített bronz mellszobrával, amelyet 2006 nyarán a nyomda fennállásának 445 éves jubileumán lepleztek le az Alföldi Nyomda előtt; a reformátoroknak való emlékéllátás szelleme kívánja meg, hogy felidézzem a Nagytemplom és a Kollégium között felállított Gályarabok emlékoszlopával, illetve az ugyancsak itt látható Bocskai-szoborral.)

Méliusz Juhász Péter és Huszár Gál

A kiemelkedő magyar reformátorok szobrait számos alkalommal megkoszorúzták – Méliuszt és Huszár Gált a nyomdaalapítás évfordulóin már korábban is többször ünnepelték –, ám 1997-ben rendhagyó kezdeményezés volt e sorban a Szellemi Szabadlegények Társasága reformációnapi megemlékezése.⁴³

Nem véletlenül állítottak elsőként emléket a reformátorok szoborparkjában Méliusz Juhász Péternek – a Magyarországi Református

⁴³ Néző • Pont című irodalmi és művészeti folyóiratom 2007. októberi számában (8. kötet, 566–573.) ismertettem a prédikátor-szobrokkal kapcsolatos tudnivalókat, idézve a tíz évvel azelőtti méltatásokból, megemlékezések szövegeiből is. Ismertetésemben a helyszíni forrásokra és saját kéziratomra támaszkodtam, illetve a beszédek szerkesztett változata megjelent: Emlékezés a reformátorokra. In: Múzeumi Kurír, 1998. 71. szám, 96–103.

Egyház alapjait nagyrészt ő rakta le. A „makacs fanatizmussal” és „konok energiával” hitvitázó, az egyházat az alig megkapaszkodott új hitet és a magyarságot egyaránt védelmező erődnek gondoló Méliusz 1561-ben lett Debrecen és a Tiszántúl református püspöke. A történetírás olyan prédikátorként tartja őt számon, aki nem elsősorban szónoki művekkel állt a debreceni gyülekezet elé, hanem gyakran nyomtatott betűt kívánó értekezésekkel, traktátusokkal, bibliai exegézisekkel, szövegmagyarázatokkal. Népszerűségét jelentősen növelték a pápisták és az antitrinitáriusok elleni kirohanásai, valamint az iskolákat, a könyvkiadást nem támogató urak felé irányuló kemény feddései. Örök hivatása volt a prédikálás, a hitvita, s mintegy szellemi fegyverként becsülte nagyra a nyomtatott betűt. Püspökké választásának évében, 1561-ben ezért emlegethetjük őt is a nyomdászprédikátorral, Huszár Gállal együtt a debreceni nyomda alapítójaként.

A fent említett első rendhagyó koszorúzáson e sorok írója emlékezett Huszár Gálra. Felidézve, hogy a Méliusznál húsz évvel idősebb, a püspököt három évvel túl is élő, 1575-ben elhunyt prédikátor csak rövidebb időt töltött Debrecenben, ahová magyaróvári prédikátorsága után, Kassáról menekülve – feltehetőleg a munkájában a nyomda hiányát erősen érzékelő Méliusz Juhász Péter hívására – érkezett. Énekeskönyvét, isteni dicséreteit és psalmusait is neki ajánlotta. Ennek sokáig nem találták fennmaradt példányát, az 1980-as években mégis előkerült egy darab Németországból, s az egykori Huszár Gál-féle nyomda utódja, az Alföldi Nyomda reprint kiadásban jelentette meg azt. Ismert volt az 1574-ben, egy évvel halála előtt napvilágot látott gyülekezeti énekeinek kiadása. A magyar református gyülekezetek énekeskönyvében Huszár Gáltól összesen tíz fohászkodás, hitvalló dicséret és lelki ének található.

A prédikációk kinyomtatását Huszár Gál kezdettől fogva szorgalmazta. Az első magyar prédikációk csak 1558-ban jelentek meg nyomtatásban. A műfaj irodalmi kezdeményezője szintén ő volt. Beszédeiben és írásaiban óvatosan tartózkodó maradt, ennek ellenére a debreceni másfél éve alatt fokozatosan sakramentárius híre támadt. Prédikációiban törekedett az objektivitásra, de az észérvek számbavétele mellett felismerte az érzelmi érvelés pótolhatatlan szerepét is. A hagyomány szerint a székéren ide menekített nyomdafelszerelései Debrecenben maradtak. 1562-ben hagyta el a várost, Komáromba költözött, mondván: a prédikátornak mindig ott kell lennie, ahol a legnagyobb szükség van rá.

A reformáció történelmi érdeme volt a magyar kultúra alakításában könyvnyomtatás meghonosítása és a nyomtatott betű elterjesztése. A kolozsvári mellett a debreceni számított a kor legtöbbet termelő műhelyének a XVI. századi magyar nyomdák között. A Debrecenben

fennmaradt százötven korabeli termék háromnegyed része magyar nyelvű volt. A műhely a város és az egyház közös felügyelete alatt állt, tehát a kolozsvárral ellentétben nem családi vállalkozásként működött. Mivel a város ekkor jelentős kereskedelmi központnak számított, a nyomda közvetlen kapcsolatot ápolhatott az olvasókkal. (Dankó Imre ismertette Huszár Gál nyomdatörténeti szempontból is meghatározó tevékenységét,⁴⁴ és ő avatta 2006-ban az Alföldi Nyomda Huszár Gál-szobrát. Huszár Gálról semmilyen hiteles kép, rajz vagy metszet nem született. Maradt tehát a XVI. századi nyomdász viseletében és karakterében prédikátori sztereotípiára formált ábrázolása, az ehhez szükséges attribútumokkal, például nyomódúccal az elképzelt alak kezében. Hasonló megoldást választott az egykori pályázat kiírásakor Medgyessy Ferenc is – domborművén a nyomdászt a nyomtatóprés használata közben mutatta be –, aki azért nem kapott végül megbízást, mert konkrét figurális szobortervet vártak volna. Ohman Béla kitalált egy arcot Huszár Gálnak, és ez maradt meg máig tudatunkban. Ez az ábrázolás irányította Józsa Lajos szobrászi képzeletét is, illetve fogta vissza azt. El kellett döntenie, hogy egy topikus változatot készít-e, alkalmazkodva a korábbi mintához, vagy maga is megkísérli egy új arcmás kitalálását. Józsa az előbbi megoldás mellett döntött, mellszobrában az intimitást erősítő formaképzési változtatásokkal együtt megőrizte az Ohman Béla által rögzített képet, úgy a portréjellegzetességekben és testtartásban, mint a kompozícióban felidézett attribútumokban. Jellem és helyzet, karakter és szituáció ugyanaz, mégsem tekinthető egyértelműen az Ohman-mű reprodukálásának Józsa szobra, ráadásul a posztamens díszítése, a nyomóprés domborműves szoborhoz komponálása geometrikus fegyelmezője lett a reformátori hevületnek. A mű kifejező autonómítása mellett szól az a tény, hogy Ohman Béla neoklasszicizáló realizmusa helyett Józsnál a szimbolikus realista megközelítésbe vetített expresszív szándékot érezzük, a zárt intimitás így kifelé ható feszültséget eredményez. Ez pedig nemcsak a művelődéstörténeti szerepre utal, de a személyes sorsra is.)

Komáromi Csipkés György és Szenci Molnár Albert

„Az elmúlt napokban sok diákot – és nem csak diákot – megkérdeztem, tudja-e, ki volt Komáromi Csipkés György, és mit tud róla. Az eredmény lehangoló. Mindössze egy valakinek rémlett, hogy talán itt, az egyetemi parkban van egy őt ábrázoló szobor, de ennél többet nem tudott róla.”

⁴⁴ Dankó Imre: Huszár Gál újabb szobra. Debreceni Disputa, 2007/07–08. 46–48.

Ujváry Zoltán kezdte így visszaemlékezését a fent említett reformációnapi koszorúzáson, 1997. október 31-én, Komáromi Csipkés György Kisfaludy Strobl Zsigmond által készített, 1938-ban felállított szobra előtt. A művésznek mintegy félszáz alkotását helyezték el Magyarország és a nagyvilág közterein (Skóciától Kaliforniáig). Komáromi Csipkés Györgyről már 1926-ban készített vázlatot, miként előtte Pázmányról, Szenciről, Méliuszról és Huszár Gálról, de közülük csak Komáromi Csipkés György-szobra valósult meg.

Az 1628-ban született s mindössze ötven esztendőit élt, 1678-ban Debrecenben elhunyt tudós reformátor, fél életében debreceni teológiai tanárként működő, magyar nyelvtant, héber és angol nyelvtankönyvet is szerkesztő bibliafordító, nyelvész és egyházi író valóban kevésbé van benne a köztudatban. Talán még annyira sincs, mint a nagy reformátor nemzedékek bibliai és tudós munkásságának eredményeit hirdető Méliusz Juhász Péter és Huszár Gál vagy a Komáromi Csipkés György mellett szintén a park keleti oldalán szoborba formált, zsoltárfordító Szenci Molnár Albert. Az utóbbi monumentumot Pásztor János készítette.

A Szenci Molnár-szoborról azt írta Sz. Kürti Katalin, hogy „könyvet tartó baljával, fölemelt jobbjának heves gesztusával, fejtartásával az ihlet pillanatában” látjuk a prédikátort.⁴⁵ Az ég felé nyújtott jobb kar miatt arra is gondolhatunk, hogy éppen egy éneklő kórust vezényel, arcáról pedig elragadtatás és rajongás sugárzik. A többivel való összehasonlításban szokatlanul légies ez a szobor, s közkeletű az a vélekedés, mely szerint a művész mintha azt jelezte volna ezzel, hogy Szenci gyökeredzett legkevésbé Debrecen szellemi talajába.

Az 1574-ben született Szenci Molnár Albert életét gyakran hasonlították a vándormadáréhoz. Hatvan évéből (1634-ben halt meg) harmincnyolcét külföldön töltött, de psalmusaiban az eredeti magyar lélek hangja csendül vissza. Ifjú Fekete Károly Molnár Szabolcsot idézve mondta a fenti alkalmon: „A zsoltárokban benne van a reneszánsz emberi méltóság és a hívő lélek bizalma, hogy Isten meghallgatja a gyötrődők, szenvedők könyörgését, megbocsátja a vétkeit, az üldözöttek felé kinyújtja a karját, népének törvényt ad, mindenütt jelen van, hatalmát kinyilatkoztatja, igazságos és kegyelmes, törvényeinek tisztelőit befogadja országába. Isten bölcs ítéletét pedig az ember hálaadó énekkel köszönti.”

„Iskola és könyv – ez volt az élete” – folytatódott a jellemezés. A kálvini megszállottsággal szinte költői bravúrt is adó Szenci magyar versekbe szedte a genfi zsoltárokat. Valóságos anyanyelvteremtés volt ez, de nemcsak az irodalom köszönhetett sokat a zsoltárköltőnek –

⁴⁵ Sz. Kürti Katalin: Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban. Debrecen, 1977. 107.

megszületett egyúttal a magyar református anyanyelviség is. Egyik életrajzírója, Dézsi Lajos a szellemi kalandozások és nyomorult üzítettetés, a költői ihletettségek és a halálos járvány, a bibliarevizió, könyvírás és könyvkobzás, a zsoltárok és a magyar grammatika, a költemények, a bujdosás és hazatalálás, Szenc, Gönc, Debrecen, Európa és Házsongárd bolygó csillagát, holtig deák vándortudósát így örökítette meg: „Mint bolygó fény, hol itt, hol ott tűnt föl előtte csalókatóan a közjó ideálja, s ő lázas sietséggel futott utána, futás közben nem törődve bajjal, szenvedéssel, nem életével, nem családjával.”

Visszatérve itt Komáromi Csipkés Györgyhez, más tudós munkái mellett lelkészi működésének eredményei között soroljuk hatszáz latin és harmadfélszáz magyar prédikációjának megjelenését, mégis az úgynevezett Debreceni Biblia volt a legfontosabb műve. Ez a munkája csak halála után negyven évvel, 1718-ban jelent meg. A „vértanú bibliának” is nevezett műve „Debrecen életének, nyelvének és kultúrájának a legjelentősebb emléke a XVII. századból”. Ujváry Zoltán e biblia jelentőségeként említette, hogy Komáromi Csipkés György a magyar protestánsok kívánságának akart megfelelni, amikor a lehetőség szerinti leghitelesebb fordításra törekedett.

A „Magyar Biblia Avagy az Ó és Új Testamentum könyveiből álló teljes Szent Írás a Magyar nyelven” című biblia megjelenésének költségeit Apaffy Mihály fejedelem vállalta, ám időközben meghalt, így Debrecen biztosította a megjelentetést. A könyvet háromezer példányban nyomták egy leideni nyomdában, Debrecenbe azonban nem érkezett meg, mert a határon feltartóztatták s mint csempészkönyvet foglalták le. Bár a cenzúrázás után Bécs engedélyt adott a Biblia Debrecenbe szállítására, az egi püspöki palota udvarán mint „az államot, az uralkodót, az uralkodó házat, a római katolikus vallást, közérkölcseket, társadalmi békét felforgató, minden tekintetben veszedelmet jelentő könyvet” égették el – idézte Ujváry Zoltán a kultúra- és vallástörténeti szempontból egyaránt fontos, a korabeli katolikus egyházi önkényről árulkodó indoklást. A Bán Imre szerint „magyarosság és nyelvi-stilisztikai hajlékonyság tekintetében a Károli Gáspárét is felülmúló fordítás külföldön maradt, további példányai egyébként csak 1789-ben érkeztek meg Debrecenbe. Ujváry professzor a november elsejei bibliaégetést kommentáló Hatvani István reagálására is hivatkozott, mely szerint „a minden szentek könyve minden szentek napján égettetett el”.

„Harcoltak s a hitet megtartották.” A vértanú prédikátorok emlékoszlopa A Református Nagytemplom mögötti emlékkertben áll egy öt méter magas, világos mészkő obeliszk, amelyet 1895-ben saját költségén

állítottatott özvegy Hegyi Mihályné a protestantizmusért harcoló, gályarabságban sínylódó prédikátorok és szabadítójuk emlékére. Az oszlop tetején csillagokkal díszített földgömb, az előoldalon egy bronzból készített gálya látható. Felirat emlékezik meg a holland admirálisról és a gályarabok megmentésének dátumáról: „De Ruyter Mihály hollandi tengernagy, a szabadító, 1676. febr. 11.” (A bal oldali feliratról kiderül a kivitelező kiléte is: a budapesti Gerenday A. és fia cége. – Gerenday Antal és fia, Béla akadémiai szobrászművészek voltak.) Összesen 41 prédikátort ítéltek gályarabságra. Nevüket az oszlop négy oldalán olvassuk. A feliratok között Pál apostol Timóteushoz írott második leveléből (IV. 7.) való idézet szerepel: „Ama nemes harczot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam” – utalva arra, hogy hitükért szenvedtek a reformátorok.

A vasvári békekötés utáni erőszakos rekatolizálás 1671–81 közötti tíz évét máig gyászévtizedként emlegeti a protestáns egyháztörténet. Közben a gróf Wesselényi Ferenc által szervezett összeesküvést is elárulták, s a politikai leszámolásba belekeverték a protestáns nemeseket, lelkészeket és tanítókat. Bár valóban rokonszenveztek a magyar állam önállóságának és a protestáns vallásszabadság gondolatával, az összeesküvésben nem vettek részt. A pozsonyi vésztörvényszék elé a Dunántúl és Felső-Magyarország reformátor lelkészei és tanítói közül 1673–74-ben több mint 700-at idéztek. Közülük 300-an megjelentek, s a megfélemlítés egyértelmű szándékával szinte mindegyikük halálos ítéletet kapott. A vád hazaárulás, felségsértés és a törökkel való cimborálás volt. Kétharmaduk áttért a katolikus vallásra, kötelezettséget vállalt hivatala elhagyására. Őket felmentették. Ám 89 protestáns nem tagadta meg hitét. Hat várbörtönben eltöltött tízhónapnyi siralomház után az ítélet gályarabságra változott. A Habsburgok 41 prédikátort hajtottak gyalog Nápolyig, ahol 1675. május 7-én eladták őket a spanyol Szent Januárius nevű gályára. A gályarabok kiváltására közben több svájci város gyűjtést indított, majd amikor Nápoly és Szicília védelmére a spanyol és holland hajóhad együtt lépett fel, s követei útján Hollandia is kiállt a gályarabok szabadon bocsátásáért, a spanyolok engedtek De Ruyter admirális követelésének. A prédikátorok közül már csak 26-an voltak életben. Emléküket az obeliszken kívül utca is őrzi Debrecenben. Tamásy Miklós műve a Református Kollégium kis tanácstermében látható, amint a tengernagy a nápolyi kikötőben átveszi a felszabadított gályarabokat.

A fejedelem méltósága – tisztelet Bocskainak

A Bocskai fejedelmet középpontba helyezve ábrázoló, márvány posztamensre elhelyezett, több alakos bronzszobor 1906-ban, a fejedelem halálának 300. évfordulóján került az Emlékkertbe, a Református Kollégium elé. Holló Barnabás szobrászművész eredeti, mintegy másfélszeres életnagyságú szobrát Budapesten állították fel (ezt I. Ferenc József rendelte meg a művésztől 1898-ban, s a szobrot 1903-ban avatták), a debreceni köztéri mű pedig ennek hű másolata. (A talapzat és az annak kétoldalt dőlt, természetes kőből faragott félalak alkotója Tóth András volt.) A szobor felavatása a Csokonai Kör ünnepségsorozatának része volt. A Bocskai-emlékmű (sokak szerint a legszebb debreceni szobrok közé tartozó alkotás) helye egyébként vitatott köztéri munkák „otthona” volt korábban. Előbb Marschalkó János Haldokló oroszán szobra került ide 1867 augusztusában, de a szobrot 1899-ben a Honvédtemető mauzóleuma elé helyezték át. Ezt követően Tóth András szabadságot ábrázoló allegorikus szobrát állították ide, ám mivel az emlékmű nem nyerte meg a közönség tetszését, úgy döntöttek, hogy ennek helyére kerül a felállítandó Bocskai-szobor. (Öntése 7 ezer koronába került, Tóth András pedig egyfajta jóvátételként kapott – 5 ezer koronáért – megbízást a talapzat elkészítésére.)⁴⁶

Holló Barnabás bokáig érő brokátmintás ruhában és forgós, tollas süvegben jelenítette meg Bocskait. Vállán bő köpeny lóg, jobbában buzogányt tart, a bal keze a kardján nyugszik, benne egy adománylevéllel (minden bizonnyal arra az adománylevélre utalt a művész, amely a hajdúk letelepítéséről, földhöz juttatásáról, a hajdúszabadság megadásáról szól). Holló Barnabás olyan attribútumokat alkalmazott, amelyek a fejedelem méltóságát, nagyságát, harcos karakterét, diplomáciai érzékenységét, szellemi-lelki, földrajzi s hatalmi hovatartozását egyaránt kifejezik. Ehhez a méltósághoz illeszkedett a kőszobrász munkája is, ami ugyan csupán a fővárosi talapzatfigurák másolata, mégis időtálló mestermunka. A homlokseben kötést viselő hajdú vitéz bal kezével a tisztelet kifejezéseként süvegét emeli Bocskai előtt, jobbával hadilobogót szorít a testéhez. A jobb oldalon egy ugyancsak egy méter magas katona áll, aki a vállán egy rövid csövű fegyvert tart.

Az 1917-ben 52 évesen elhunyt Holló Barnabás ebben az időszakban már igen előkelő helyet foglalt el a kor szobrászművészei között. A Magyar Tudományos Akadémia alapítása és a Wesselényi-emléktábla domborműveivel tűnt fel, majd számos történelmi témájú szobrot

⁴⁶ A köztéri szoborállítások hátterével foglalkozik tanulmányában Sz. Kürti Katalin: Szoborsorsok Debrecenben. Debreceni Szemle, 1995/3., 423–430.

mintázott például Kinizsi Pálról, II. Lajosról, Rákócziról és Kossuthról. A realiztikus, mégis kötetlen stílus jól illett a korszak ünnepélyességre törekvő hangulatához. Ugyancsak Holló Barnabás készítette a hajdúböszörményi Bocskai-szobrot is – a két mű között számos párhuzam, hasonlóság fedezhető fel.

Bocskai István (Kolozsvár, 1557. január 1. – Kassa, 1606. december 29.) Erdély és Magyarország fejedelme, az első Habsburg-ellenes felkelés (1604–1606) vezetője volt. A hagyomány szerint a fejedelem Kismarjában a Berettyó szigetén épült „várdombon” született. 1592-ben váradi főkapitány lett, és Bihar vármegye főispánjaként jelentős szerepet játszott a törökkel szembefordulni kész „németes” vagy „háborús” párt 1594-es győzelmében, s abban, hogy Erdély a Királyi Magyarország oldalán bekapcsolódott a tizenöt éves háborúba. Bocskai Rudolf király prágai udvarában élt, majd 1602-től bihari birtokaira vonult vissza. 1604-ben már szervezni kezdte a Habsburg-ellenes függetlenségi harcot, amire a magyarországi és erdélyi lakosság elkeseredettsége is ösztönözte. A háborús pusztítások, hűtlenségi perek, vagyonekbobzások, II. Rudolf erőszakos ellenreformációs politikája – például a protestánsok ellen irányuló 1604. évi XXII. törvénycikk – még erősebbé tette ellenállását. 1604. október elején Belgiojoso csapataival Bocskai ellen indult, megtámadta birtokait (Kerekit, és Szentjóbót). Az alkotmány és a vallásszabadság megvédésére fegyverbe szólította a nemzetet. Egész Erdély és Magyarország támogatta. Az erdélyi vármegyék és a székelyek Bocskait már 1605 februárjában Nyárádszeredán, a magyarországi rendek pedig áprilisban Szerencsen Magyarország és Erdély fejedelmévé kiáltották ki. E méltóságában a török szultán megerősítette, s királyi koronát is ajándékozott számára.

Bocskai a hajdúkkal szövetkezve az álmosd-diószegi ütközetben (október 15-én) vereséget mért az ellenségre. November elején Bocskai mellé álltak a felső-magyarországi városok, s az egyre növekvő hajdúsereg már a Garamig portyázott. Bocskai 1604. november 11-én bevonult Kassára. Serege a 17. század legjobb, jórészt a Habsburg-udvar által felfegyverzett és kiképzett magyar katonasága 1605 elején Érsekújvár–Léva vonaláig sikerrel hódította meg a felvidéki várakat és városokat, s az év nyarára elfoglalta a királyi Magyarország döntő részét, majd – a székelyek csatlakozásával – Erdélyt is.

Az 1606 januárjában meginduló tárgyalások eredményeképpen az év nyarán megkötötte a bécsi békét, amelyet követett a tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki béke (1606. november 11.). Bocskai megkapta Erdélyt a Részekkel (Partium), Ugocsa, Bereg és Szatmár vármegyékkel, valamint Tokaj várával együtt. A fejedelem több mint tízezer hajdút – kiváltságok adományozásával – telepített le Hajdú és Bihar vármegyében. A bécsi

békében Rudolf újra megerősítette az alkotmányt s a protestánsok szabad vallásgyakorlatát; megígérte, hogy a jövő országgyűlésen nádort fog választatni, s hogy Mátyás főherceg magyar tanácsosaival és a nádorral egyetértésben fog helyette kormányozni; a tisztségre csak magyarokat nevez ki. Bocskait elismerte Erdély fejedelmének, s megerősítette az erdélyi rendek fejedelem választási jogát. (Bocskai nem sokáig élvezhette nagy vívmányait, 1606. december 29-én meghalt –állítólag kancellárja, Kátay Mihály mérgezte meg. Bocskai hívei Kátayt ezért a kassai piacon felkoncolták.)

Bocskai kassai udvarában az ország legjelesebb értelmiségi személyiségei éltek: Rimay János (titkár) Káthay Mihály (kancellár), Bocatius János (Bocskai diplomáciai megbízottja), Alvinczi Péter (prédikátor). Stílusa és tartalma alapján ez utóbbi művének tekinthető a Bocskai-apológia, a magyar egyházak küldöttei és szolgái nevében 1606. június 16-án kiadott latin röpirat, mely cáfolja a Bocskai szentháromságtagadásáról, valamint a mohamedán hit magyarországi elterjedtségéről szóló vádakát. Hangoztatja, hogy a többségben lévő reformátusok egyetértésben élnek az evangélikusokkal. 1608-ban közreműködésével három alkalommal is megjelent a Bocskai-apológia.

Bocskai és Debrecen kapcsolatában kiemelkedő volt az 1604. október 15–25. közötti időszak, mikor Debrecen lett az akkor bontakozó Habsburg-ellenes mozgalom központja. Bocskai innen igyekezett megnyerni ügyének a hajdúk mellé az erdélyi bujdosókat, a felső-magyarországi vármegyéket és városokat, a tiszántúli végvárak magyar katonaságát. Egy évvel később Debrecenből intézett levelet Rákóczi Zsigmondhoz, Erdély kormányzójához. Több olyan kiváltságot (tehermentesítések, adományok és adományozások, birtokvisszaadások, kiváltságlevelek stb.) adott a városnak, amelyek Debrecen helyzetét javították, bár a város és a hajdúk közötti viszony nem volt felhőtlen – katonákat kellett küldeni hajdúi megfélemezésére.

A Bocskai-ábrázolások előképének tekinthető egyébként Szüts János képiro 1816-ban készített festménye, valamint Kis András kismarjai piktor 1819 után festett munkája. Kismarja városa külön fizetséget adott a mesternek, hogy valamennyi lakóházba, a tanácsházára, sőt a református templomba is megfesse Bocskai képét – ez arra utal, hogy a Bocskai-kultusz még a református egyház szokásainál is erősebb volt a térségben.

(A közösségi emlékállítás hagyományának továbbélését mutatja, hogy a fiatal szobrászgenerációt képviselve is van olyan debreceni alkotó, aki nagyobb figyelmet szentel a figurális mementóállításnak. Juha

Richárd⁴⁷ szobrászművész 2006 tavaszán a Református Tanáregyesület Bocskai-emléktúrája első állomásaként a debreceni, Füredi úti Református Templom és Gyülekezeti Ház részére készítette el Bocskai István életnagyságú terrakotta mellszobrát. A műalkotás jelenleg a Református Kollégiumban látható. Juha Richárd Erdély és Magyarország fejedelméről készített szobra egyben a legjobb alkotásainak egyike is. Híven tükrözi ezt a nagyságot, az erőt, az eltökélt szándékot, de azt is látjuk, hogy a keménység mögött alázat és érzékenység húzódik. Bocskai alakjának nemes méltóságát éppen az erő és az alázat teremti meg, amely több mint 400 év távolsága ellenére is máig jelenvaló példa.)

A Református Kollégium sugárköreiben

Miként a tanulmány bevezetésében említettem, Debrecen képzőművészeti értékeit a kálvinista Debrecen neves személyiségeinek emlékidézése köré csoportosítom, s mint a szellemi sugárkörök gyújtópontja, a Református Kollégiumban egykor tanító vagy tanuló, szinte jelképivé nőtt alakok képzőművészeti ábrázolásai adhatnak a szemlének rendező keretet. Itt is szűkíteni kell azonban a bemutatott alkotások körét – a professzorok közül Hatvani Istvánt, a diákok sorából pedig Csokonai Vitéz Mihályt, Kölesey Ferencet, Ady Endrét, Szabó Lőrincet és Móricz Zsigmondot, illetve a Kollégiumi embléma-figurák közül is többet megmintázó Medgyessy Ferencet emeltem ki.

Hatvani István – Varga Imre szobra

A professzor bronzkarosszékében ül a Debreceni Egyetem központi épülete mellett, maga elé néz, de ez a meditációs helyzet egyszerre a távolba tekintés szituációja is. A mellette lévő kőasztalon bronzkönyv és (eredetileg) gyertyatartó van – mindkettő fényjelkép: a szellemi és a mesterséges. Az ötnegyedes nagyságú szobor 1974-es elhelyezésekor többen meghökkentek. Ez talán a természetességből adódott: a professzor köztünk jár, mellettünk foglal helyet, a bronztest emberközeli, bárki megérintethető, posztamense alacsony pódiumnyi csupán. A szobrot alkotó Varga Imre nem a fiatal, tervekkel, újító gondolatokkal teli tudóst mutatja be, aki szinte a magát emésztő lelkesedéssel akarja a korszerű tudomány eredményeit a városban meghonosítani, hanem egy olyan embert fogalmaz

⁴⁷ Bocskai István és más művei mellett Juha Richárd 2006–07-ben mintázta meg Kodály Zoltán, Latinovits Zoltán és Szabó Magda alakját – a 90 éves író tiszteletére köztéri munkája is készül –, 2008-ra Bem József-relief készítésére kapott megbízást.

meg a térben, aki másokban már sokat csalódott, mégis a bölcs megértés tükröződik a kompozícióban.

G. Szabó Botond három jellegzetes törekvést különített el a Hatvani-irodalomban.⁴⁸ A kollégium kísérleti fizika tanszékére meghívott, 1718–86 között élt, a legendákban tovább formálódó ördögös professzor képe mellett kialakult egy olyan feltételezés is, hogy a vallásos Hatvani, a felvilágosodás tanaival megismerkedve, meghasonlott hitével, kiábrándult papi hivatásából. Kosáry Domokos modelljében a harmincévesen doktori értekezést készítő Hatvani pontosan kijelölt helyet kapott: a tudás fájának tövében. G. Szabó szerint az 1749-től kollégiumi professzor – latin nyelvű székfoglalójának címe: „A matematika hasznáról a teológiában és szükségességéről a fizikában” – tanári működése, életfelfogása, teológiai nézeteinek rendszere arról szólt: hogyan egyeztette hitét és tudását.

A Hatvanit ábrázoló képi és plasztikus emlékek debreceni sorában további alkotásokat kell megemlítenünk. Medgyessy Ferenc a Református Kollégium részére mintázta meg 1938-ban az „ördöggel cimboráló nagy természettudós orvosdoktor-fizikus”, Hatvani István portré domborművét. Toroczkaikai Oszvald festőművész üvegmozaikot készített a Kollégiumba: Hatvani István professzort tanítványai körében láthatjuk. E. Lakatos Aranka – az 1993-ban alapított, Debrecen Város Hatvani-díjához járó – bronzplakettje az ismert festményportrén látható attribútumokat (koponyát, kelyhet, könyvet) idézi meg.

Hatvani nemcsak tanári működésével, filozófia tankönyvével, elektrica machinájával, polihisztori alkatával érdemelt vitathatatlan helyet kora művelődésében, de ördögös-mágikus hatalmú professzorként, magyar Faustként is él a hagyományban, s e címhez hozzájárultak a halála után nevéhez tapadt legendák. Az említett G. Szabó Botond-tanulmányban olvassuk, hogy ezek a legendák nem a nép ajkán keletkeztek, legrégebb változatuk 1796-ból való. Hatvani valóságos személyével és életművével aligha hozhatók kapcsolatba. A babonás történetek előljáró beszéde ráadásul világosan elárulja a szerző törekvését – maró gúnnyal nevetségessé tenni a babonát: „Az embert az oktan állattól nem egyéb különbözteti meg, hanem a babona... Arra, hogy valaki ember légyen, nem elmúlhatatlanul szükséges az ész.”⁴⁹

Gyarmati Borbála hasznos összeállítást készített Hatvaniról,⁵⁰ ebben utalt Arany János 1855-ben született, „népmonda után” írt versére

⁴⁸ Vö: G. Szabó Botond: Hatvani István európaisága. Adalékok vallás és felvilágosodás kapcsolatához a XVIII. Században. *Confessio*, 1987/1., 35–41.

⁴⁹ Uo.; a tanulmány olvasható: www.atomki.hu/Hatvani/Gszabo.html; 2004. 03. 23.

⁵⁰ Gyarmati Borbála: Hatvani István (1718–1786) a XVIII. századi magyar művelődéstörténet nagy alakja, a debreceni Kollégium híres polihisztor tanára. www.atomki.hu/Hatvani/Gszabo.html; 2004. 03. 23.

Debrecen híres tanáráról. A Hatvani-mondák – a „vénebb diákok” szentvallomásainak – szorgos feldolgozója volt Jókai, aki újabb történetet is kreált, a motívumot felhasználva az És mégis mozog a föld című regényében. A magyar Faust címmel felolvasott humoros elbeszélésében a Hatvani-mondakört „az egyetlen kálvinista ördögge” rangjával ruházta fel. A tisztafejű természettudós és mélyen vallásos Hatvani ezt az anekdoták nyomán született, róla alkotott képet biztosan elutasította volna, jelentősége továbbörökítéséhez mégis hozzájárulhattak e kétes történetek.

A tárgyi részleteket a művész finom, anyagszerű szépséggel ábrázolta, illúziókeltő módon mutatva be a tárgyak eredeti anyagát is. Sz. Kürti Katalin ismertetése szerint a környezet hitelesen idézi fel a professzor világát, kötöttségeit. De korhű Hatvani ruházatának bemutatása is: a XVIII. században divatos loknis parókában, kollégiumi tanári ruhájában ül a finom huzatú karosszéken. „Látszólag közönyösen, zárkózottan, kiábrándultan tekint maga elé. Ugyanakkor alakjában ettől a világtól (XVIII. sz-i jelenétől) elvágyódását, elszakadását, jövőbe látását is megfogalmazza Varga Imre. Elnyújtott, aszkétikus testében energiák feszülnek, asztalon doboló szikár keze és messzelátó tekintete gondolatainak sodrát, meg nem szűnő tevékenységre készségét sugallják. Varga (...) nemcsak a jellem bonyolultságára utal, hanem túl a környezet érzékeltetésén, a kort, a felvilágosodás korát is jelzi.”⁵¹ Méltán lett a parkdíszítő szobrászat egyik remeke a Professor, melynek egyik eredetije Antwerpen parkmúzeumába került.

Csokonai a debreceni képzőművészetben

Izsó Miklós Csokonai-szobra

Az összes képzőművészeti ág között a legmostohább helyzetben a szobrászat volt Debrecenben. Bögel József művészeti író, újságíró tette ezt a megállapítást a Debrecen művészetéről még 1961-ben kiadott könyv szobrászatról szóló fejezetében.⁵² A XIX. századi körülményeket, a század utolsó harmada művészeti közéletének jelenségeit jól illusztrálják Izsó Miklósnak a Kálvin téren – eredetileg a Református Kollégium előtt – látható Csokonai-szobra, amit 35 esztendővel a síremlék elkészülte után, 1871 októberében avattak fel. Ez a szobor a magyar irodalomtörténet alkotó része: Ady és Tóth Árpád vagy éppen Kiss Tamás Csokonai-élményét is erősen színezte. Csokonai mintegy kiállt a Kollégiummal

⁵¹ Sz. Kürti: Köztéri szobrok és épületedíszítő alkotások, 108.

⁵² Bögel József (szerk.): A képzőművészetek Debrecenben, 87.

szemben, miközben az ábrádozás mellett az elszántság, értékeinek tudata és öntudata is megjelent az ércalakon.

Az 1861 őszen megalakult Emlékkert Társulat – mely alapszabályában kimondta, hogy a Nagytemplom és a Kollégium közötti teret az idők folyamán jeleseink szobraival fogják benépesíteni – nagy érdeme, hogy a közterek emlékművekkel való díszítésének gondolatát beplántálta a köztudatba, s a társulat működésének legnagyobb eredménye éppen a Csokonai-szobor felállítása volt.⁵³ A pénz igen lassan gyűlt az egyéni felajánlásokból, a táncmulatságok és a színi előadások bevételeiből, majd a szoborállítást Csanak József és Váradi Szabó Lajos kétezer forintos alapítványa lendítette előre. Pákh Albert ajánlatára 1866-ban Izsó Miklóst kérték fel a munkára, aki az életnagyságúnál valamivel nagyobb (ötnegyedes) agyagmintát 1867 májusára készítette el, a kisméretű gipszmodellől némileg eltérő formában: kissé zömökebbnek, idősebb férfinak ábrázolva a költőt.

Bögel József tanulmányában⁵⁴ „a legszebb magyar költőszobor” apropóján megállapította, hogy hiába volt néhány nemes gondolkodású ember erőfeszítése, a város közvéleménye még mindig elég távol állt attól, hogy fenntartás nélkül támogassa a debreceni szobrászat vagy a Debrecenben felállítandó alkotások ügyét. Izsó lelki sebeket is kapott a cívisvárosban, mostoha körülmények között dolgozott, az ígért „mintázási helyiséget” nem kapta meg, maga bérelt egy lakatlan parasztházat a Péterfia utcán. Előlegkérelmét a társulat visszautasította, arra hivatkozva, hogy „nincs bizalma idegen embernek ily nagy összeget előlegezni”.

Az eredeti szobor, az elgondolkodóbb, melankolikusabb, tüdőbeteg alkatú poéta közelebb állt volna a költőképhez, mint a kissé idealizált második terv, egészében azonban sikerült az ihlet állapotában ábrázolni a költőt, poétikai művészetének jellegzetes vonásaival, egyéniségének összetevőivel együtt, amelynek kifejezéséhez a szobrászati attribútumok – például a lant és a szőlőfürt – is nagymértékben hozzájárultak. Izsó Miklós sok keserősége ellenére is baráti gesztussal búcsúzott a várostól: a kollégiumi könyvtárnak ajándékozta a szobor gipsz mintatervét, valamint a Búsuló juhász és a Zrínyi-mellszobor gipsz másolatát.⁵⁵

A Csokonai emlékévként hirdetett országos képzőművészeti pályázatot a várossal közösen a Református Kollégium. A pályázat

⁵³ Vö. Sz, Kürt: im, 27–29.

⁵⁴ Bögel József: A szobrászat története Debrecenben a XIX. század kezdetétől napjainkig. In: im, 87–105.

⁵⁵ Az Emlékkert Társulat tevékenységével együtt a Csokonai-szobor történetét ismertette Sz. Kürt: uo; valamint A Csokonai-szoborról Izsó-levelek alapján. Hajdú-bihari Napló, 1977. márc. 6., 12.; illetve É. Kiss Sándor: Az Emlékkert és a Csokonai-szobor, Hajdú-bihari Napló, 1978. nov. 18., 23.

anyagából rendezett tárlatnak 2004 júniusában a Nagytemplom kiállítóterme adott otthont, ahol néhány klasszikus, múzeumi tulajdonban lévő Csokonai-ábrázolás is látható volt. Ferenczy Istvánnak a költőt ábrázoló, carrarai márványból készült mellszobra 1823-ban érkezett meg a kollégiumba, éppen Csokonai Vitéz születésének ötvenedik évfordulóján, tizennyolc évvel a költő halála után. A honi grafikai hagyományok kialakításában jelentős szerepet vállalt debreceni rézmetsző diákok közül többen tanuló társai, jó barátai voltak Csokonainak, és közülük kerültek ki az első illusztrátorai is. A kiállításához készült leporelló bevezetőjében⁵⁶ szintén az áll: „minden későbbi hiteles Csokonai portré a majdani kabai lelkész, Erős János festményén alapul”. A gyűjteményigazgató szerint „az a tény azonban, hogy Ferenczy István Rómában, később Rippl-Rónai Münchenben Csokonai témán dolgozott, arra utal, hogy a Csokonai-ikonográfia és a Csokonai illusztrációk történetének vázlata nem csupán egy alföldi város képzőművészeti szárnypróbálgatását és eredményeit összegzi, hanem az egész magyar képzőművészet hőskorába vezet. Ezt az összefüggést szemlélteti Izsó Miklós korszakos jelentőségű szobra is, a XIX. század legnagyobb magyar szobrászának egyetlen komolyabb köztéri alkotása, amely a debreceni Csokonai-kultusznak köszönhetően valósult meg.”⁵⁷

Ide illenek Fülep Lajos művészettörténész klasszikus sorai, Sz. Kürti Katalin kiemelésében: „Aki a Kollégium könyvtárában lévő kis modellt megpillantja, önkénytelenül kiszalasztja a száján: ez az igazi! (...) szokatlanul vékony, nyúlánk (...) ifjúságra termett, csak ifjúságra, nem illik hozzá a vastagodás, elnehezedés, öregedés (...) Csokonairól nem maradt hiteles képünk. De aki ezt a modellt látta, ezután már mindig ilyennek látja. Nem is tudok sehol még egy ilyen valószerű költő képet (...) Úgy áll ott lantjával, mint egy magyar Orpheus... várva, hogy széttépjék.” A téren álló szobor „jónéhányunk véleménye szerint legjobb emlékművünk. Csupa konvenció, mozgásban, attribútumaiban – de mi is lehet az ilyen szobor, amelyiknek a megbízás szövege s a szoborbizottság követelménye szerint félig-meddig természetszerű arcképnek, félig-meddig apoteózisnak kell lennie? (...) és mégis az a különös, hogy a konvenciót nem érezzük konvencionálnak, testtartását mesterkéltnek,

⁵⁶ Gáborjáni Szabó Botond: Egy költő a képzőművészetben – a Csokonai-kultusz hatásai. Csokonai a képzőművészetben. Országos képzőművészeti pályázat és kiállítás Debrecen, 2004.

⁵⁷ A Csokonai-kultusz aztán további klasszikus képzőművészeti alkotások inspirálója is lett – megörökítette Csokonait például Ecsedi Sámuel, Jankó János, Zamácssy Miklós, idős Kovács János, Rudnay Gyula, Holló László, Gáborjáni Szabó Kálmán, Félégyházi László, Bakos Tibor, Haranghy Jenő, Bíró Lajos, Kondor Béla, emlékezetesen illusztrálta műveit Mata János, Móré Mihály, Menyhárt József, Várkonyi Károly, Herpay Katalin, Csóhány Kálmán és Hincz Gyula.

attribútumait fölösleges koloncnak, ruházatát cikornyának – olyan nyugodtan és természetesen eleven, olyan friss, mintha ez a fajta motívum éppen benne születne meg: tömegében, arányaiban, kontúrjaiban szép; kifejezése közvetlen és bensőséges; még az sem árt neki, hogy a nem bronzban gondolkodó kőfaragó Izsó fölöslegesen körülrakja alul támasztékokkal, az alak annál sudárabban nő ki belőle.”⁵⁸

Holló László Csokonai-festményei

Csokonai a Nagyerdőn címmel két festményt készített Holló: az elsőt 1935-ben, a költő halálának 130. évfordulóján (egy kisebb, 41x34 cm-es alkotás), a másodikat három évvel később (a korábbihoz képest több mint kétszeres nagyságban, 100x80 cm-es felületen). Az első kép Debrecen város, a második a Déri Múzeum tulajdonába került. Kevés művészportréinak egyike volt a Csokonai (mellette pl. Bartók Bélát, Petőfi Sándort örökítette meg). A magyar képzőművészet leggazdagabb – a rembrandti örökséget saját példájával is megújítani vágyó – önarckép sorozatát létrehozó alkotó modelljei általában ismerősei, illetve a tócoskerti, az alföldi, a tiszadai egyszerű emberek voltak.)

A számkivetett költőt verskomponálás közben ábrázolta a festőművész, olyan hangulatban, mintha éppen egy cellában ülne. A későbbi kép a szinte ősvilági, buja nagyerdei környezetben botanizáló Csokonait mutatta be. Holló ekkor érezte meg azt, hogy a költőnek talán sokkal inkább otthona volt az erdő, mint a kollégium. A festő tulajdonképpen a megalkudni nem akaró Csokonait is elének rajzolta, a sorsát vállaló művészt, aki átélve annak mostohaságát, az alkotásban kíván feloldódni, ám éppen ebben a kettősségben őrlődik fel a lelke.

A Csokonai-ábrázolásokhoz Holló nemcsak a költő verseit olvasta, hanem felhasználta, Izsó Miklós szobrának „tanulságait” is. Holló igyekezett nem idealizálni, ám a szoborhoz hasonlóan, egészében az ihlet állapotába jutott költőt kívánta megidézni. Az ihlet azonban nemcsak a teremtés, hanem a szembesülés pillanata is: a várossal, a debreceni, kollégiumi önmagával egyként meghasonlott költő természetes menedéke a Nagyerdő.

A második festményt Holló a Református Kollégium megalapításának 400. évfordulóján, 1938-ban kiírt pályázatra készítette el egy másik, a Zsoltáros lányok című munkával együtt. Erre az alkalomra készült egyébként Gáborjáni Szabó Kálmán freskósorozata is, bemutatva a

⁵⁸ Idézi: Sz. Kürti: A Csokonai-szoborról Izsó-levelek alapján.

Kollégium képes történetét, amelynek egyik darabja Csokonai a Nagyerdőn címmel szintén a költőnek állított emléket.

Csokonai – és a Kollégium élete – Gáborjáni Szabó Kálmán freskóin

A debreceni református örökség, a róna végtelen lélegzete mellett Itália sok szempontból meghatározta az 1897. szeptember 18-án született Gáborjáni Szabó Kálmán emberi és művészi sorsát. (Talán nem véletlen, hogy a 110. évfordulóra emlékezve, a Kollégium „képes történetének” freskólapjai szegletében nyíló Csokonai-szobában itáliai metszeteiből rendeztek kamara-kiállítást. Nevét az 1927-ben létrehívott „római iskola” legrangosabb képviselői, például Aba-Novák Vilmos, Domanovszky Endre, Molnár C. Pál, Szőnyi István között emlegetjük. – S Holló Lászlóhoz hasonlóan Gáborjáni is több alkalommal képviselte az akkor európai rangú magyar és debreceni képzőművészetet.)

Felmenőihöz hasonlóan G. Szabó is a Református Kollégiumban nevelkedett. A Képzőművészeti Főiskolát elvégezve (Révész Imre és Vaszary János voltak a mesterei), a művészi tartalommal nemesített humánus oldalán küzdött számos fronton. A képzőművészeti közéletben, a művészi nevelésben, illetve ahhoz, a római iskolát is életre keltő Gerevich Tibor művészettörténész által képviselt szemlélethez igazodva – idézi Masits László még a centenáriumi katalógus bevezetőjében⁵⁹ –, hogy a művészeti és általában a morális válságból a nemzet és az egyház bevált erkölcsi világnézete jelenthet kiutat.

Gáborjáni Szabó Kálmán az 1927-ben megalakult Ady Társaság választmányi tagjaként is sokat tett a debreceni és kelet-magyarországi képzőművészeti közélet fellendítéséért – elméleti fejtegetéseit és gyakorlati útmutatását rajzpedagógiai munkásságára alapozta –, majd az 1940-es évek közepétől a fővárosban vállalt szerepet: a kultuszminisztériumban kapott állást, majd a Képzőművészeti Főiskolán tanított. Még debreceni tanárként mintegy ezer tanítójelöltet nevelt a mesterségbeli készségek elsajátításán túl a helyes látásmódra, a művészettörténet és a rajz-pedagógia megismerésére. Úgy vélte, hogy a rajz közbeni teljes szabadság tanúskodik a legjobban a gyermek jelleméről, lelkialkatának természetéről. Nem egyszer modelljeit is tanítványai közül választotta. Őket örökítette meg 1938-ban, a Kántust, Csokonait vagy a rézmetsző diákokat ábrázoló, összesen 140

⁵⁹ Masits László: Gáborjáni Szabó Kálmán. Emlékkiállítás, Déri Múzeum, Debrecen, 1997. 5–19. – *Róma és a róna között* címmel magam is értékeltem G. Szabó Kálmán művészetét, kiemelten fametsző, kisgrafikai és exlibris-készítő tevékenységét Néző • Pont című folyóiratomban (2007/8. kötet, 576–583.)

négyzetméternyi falfelületre készített kollégiumi freskókon. Őt bízták meg ugyanis (Varga Zsigmond könyvtárigazgató javaslatára) a négyszáz éves jubileum alkalmából a Nagykönyvtárhoz és az Oratóriumhoz vezető lépcsőház és folyosó freskóinak elkészítésével. A falképeken látható jelenetek és motívumok a következők: Méliusz prédikál, címer, debreceni tógás diák, a Kollégium pecsétje, illetve látképe az 1802-es tűzvész előtt, tűzoltó diák gerundiummal, Csokonai a Nagyerdőn, könyvtármentés, az első kántus, rézmetsző diákok, Kossuth kihirdeti a trónfosztást, Petőfi szaval, nyomják a Kossuth-bankót.

Tóth Endre a Gáborjániról szóló esszéjében idézte a művész naplójának ide vonatkozó egyik részletét: „Most, hogy visszatekintek közel nyolc hónapi munkámra, úgy érzem, ez volt legszebb korszaka eddigi gyarló életemnek. Mikor elkészültem, utána hetekig nagy ürességet éreztem. Alig várom, hogy ismét egy ilyen lázas munkához jussak. A Kollégium történetéből is van még sok kép, amit már régebben elképzeltem, remélem, ezeket is megfesthetem egyszer. A viaskodás a formákkal, a színekkel állandó feszültségben tartott, váltakozása az örömmek és lehangoltságnak rendkívüli állapotot jelentett számomra.”⁶⁰ A művész egyébként a Csokonai a Nagyerdőn című freskó készítése közben tüdőgyulladásban[!] megbetegedett, s majd csak egyhónapos kényszerszünet után folytathatta a munkát. Az idézett nyolc hónap az előtanulmányokat is magában foglalta, a munka nagy részét, a lépcsőház természetes megvilágításához igazodva, a nyári hónapokban végezte. Júniusban például naponta reggel fél öttől este nyolcig szünet nélkül, a szemtanúk szerint „bravúros gyorsasággal” dolgozott.

1930–31-ben nyerte el a Római Magyar Akadémia ösztöndíját, s Gerevich Tibor 1938–39-ben második alkalommal is kitüntette őt meghívásával. Tanulmányútjai során ismerte meg a klasszikus falfestők művészetét. A Rómában 1939-ben kiadott – az eredeti fadúcokról 100 példányban nyomtatott –, 12 lapos metszetsorozat értékelői (M. T. Papalardo, a könyvjegyeit méltató Lyka Károly, illetve Berei Soó Rezső) egyaránt felfigyeltek Gáborjáni plasztikusan kiváló felületeire, a fény jelenlétének mesteri érzékeltetésére. A megdöbbenő fényhatások ábrázolásában az olasz kritikus párhuzamot vélt felfedezni G. Szabó képei, freskói és metszetei között, de a grafikai lapok monumentalitásra is felfigyelt, hangsúlyozva a perspektíva terén megnyilvánuló kivételes képességeit is: „Mindezt [a nyersen metszett fényhatásokkal való kiemelést] oly módon oldja meg, ahogyan egyébként csak színnel ábrázolhatta volna. Tagadhatatlan, hogy megmarad mindig, a fametszetek

⁶⁰ Tóth Endre: Gáborjáni Szabó Kálmán. In: Kortársaink, barátaink. Debrecen, 1986. 69–78.; 76.

esetében is, a freskók festőjének, és alkotó fantáziájában szinte minden nagyszabású képekben jelenik meg.”⁶¹

Friss volt a párhuzam, ugyanis egy évvel az itáliai album kiadása előtt készült el kollégiumi freskósorozata. Nehezítették a munkát a falfelület kedvezőtlen arányai, korlátozta a nézőpont kötöttsége. A tíz kompozíció között a kívánt átmenetet és az összhangot portrékkal, illetve tárgyak ábrázolásával oldotta meg. A sorozat legkiemelkedőbb darabja egyébként a Könyvtármentés, mely a Kollégium „képes történetét” a legjelentősebb modern freskók közé soroló Masits László szerint „nem egy tűzeset, hanem a tűzvészekről annyiszor pusztított Debrecen siralma – ahogy Bessenyei György írta. Erkölcsi magaslatra emelte azokat a fiatalokat, akiket e falak között évszázadokon át hazaszeretetre, az értékek megbecsülésére neveltek.”⁶² A Csokonai a Nagyerdőn című, 14 négyzetméteres nagyságú monumentális freskó sajátos vibrálását az adja meg, hogy Gáborjáni kiválóan ötvözte a (például) Jankó János festményét jellemző zsánerhangulatot a „római iskola” stilizáltan is expresszív, plasztikusan formált figuráival. S megfigyelhető az is – miként a többi kompozíción –, hogy a monumentális hatást sűríti, bensőségesé teszi, az intimizálás során érzelmileg fókuszálva a szellemi „cselekményt” a néző és a fal közötti térbe.

A cívisváros Kölcsey-ábrázolásai

„Ma is áll, és így Debrecen egyik legrégebbi irodalmi műemléke az a ház (Füvészkert u. 5.), amely szinte tíz évig rejtegette a gyermek és a serdülő Kölcseyt – mint a költő kortársa, Nagykállai Fényes István írja –, hol szűk mellékszobában, melynek széle alig másfél lépés, volt íróasztalkája felállítva, s egy ágyfa voltak a könyveken kívül egyéb mobiliák” – írta Julow Viktor az Alföldben 1961-ben. Cikke adatokkal szolgál a helyi irodalomtörténet térbe kivetített szemléletéhez, s hozzá kíván járulni ahhoz, hogy „az irodalmi múltú épületeket, pontokat az eddigénél is nagyobb gond és kultusz övezzé”⁶³ Nos, a kultuszból utóbb ház sem maradt, csak a Kölcsey nevével viselő jóval nagyobb kultúrépület, majd

⁶¹ A „Visioni d'Italia” reprint kiadásban jelent meg a 110. évfordulóra a Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények és a Grafikusművészek Ajtósi Dürer Egyesülete Debrecen kiadásában.

⁶² Masits: im, 15.

⁶³ Julow Viktor: Irodalmi emlékhelyek Debrecenben, Alföld, 1961. május–június, 178–181.; 179 – (Egy 1974-es, az Alföld-példány egykori tulajdonosától származó bejegyzésben azt olvassuk, hogy az emlékhelyet egy évvel korábban, 1973 tavaszán lebontották, s a Kölcsey-ház helyén felvonulási épületeket emeltek.)

helyén a mai Kölcsey Központ. Ennek a bontásnak köszönhető azonban Ráthonyi József szobrászművész költőről készült, a művelődési központ észak-nyugati sarkához állított, 1977-ben felavatott bronz szobra, amelyet – némi restaurálás és tisztítás után – 2002 nyarának végén helyeztek át a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola elé.

Az intézmény első emeletén már volt Kölcsey-émlék: E. Lakatos Aranka szobrászművész domborműve az 1990-es évek elején készült – E. Lakatos Aranka finoman klasszicizáló ábrázolásának szinte lírai nosztalgiájához az egyetemes sorsgondok rozsdamarta, a nyers archaikumot mágikus stilizáltságú, látens figuralitássá emelt, absztrakciós „felhőglóriája” teremtett kontrasztot –; s már a szobor áthelyezése előtt láthattuk itt Nemes Sándor portróját és Makoldi Sándor Kölcseyt ábrázoló portréfestményét is. „A haza minden előtt” című – s a kompozícióba foglalt, a trikolorot egyszerre didaktikus, és a képi anyanyelv szimbolikus egyértelműségével megidéző feliratú – festmény arra a pályázatra készült, melyet a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének Kelet-magyarországi Csoportja hirdetett meg Kölcsey jegyében, s a pályázaton elfogadott összesen több mint negyedszáz alkotásból 2000 februárjában (a költő születésének – 1790. augusztus 8. – 210. évfordulóján) rendezett kiállítást a főiskola.⁶⁴

Ráthonyi József – Ferenczy István Magyar Nemzeti Galériában található alkotásához hasonlóan – karosszékben ülve, könyvvel a kezében mutatta be a Himnusz költőjét. A szobor – Sz. Kürti Katalin művészettörténész szerint – „nagyserű, klasszikus előképre épülő,

⁶⁴ A mágikus vagy rituális, illetve meditatív emlékezési modellbe illeszthető mások mellett *Lukács Gábor* triptichonja, *Wrábel Erzsébet*, *Fátyol Zoltán*, *László János* képe vagy *Horváth István* Múlt-idézője. Nem találkozunk sem konkrét figurális, sem szövegszerű idézetekkel, csupán a cím vagy egy-egy motívumutalás rejti a Kölcsey szellemiségével (vagy műveinek asszociatív továbbgondolásával) való rokonságot *Komizsár János*, *Kiss József*, *Vigh István* vagy *Török Anikó* „in memoriam” munkáin is. *Tamus István* komplex látomásában az egész Himnusz világot, sorsunk és történelmünk fordulóit, a személyes és kollektív sors drámai liturgiáját formálta képpé, *Sipos Zsófia és L. Ritók Nóra* a csekei kopjafák, a fejfa-csónakok idézetével mint direkt motívummal hozta elénk Kölcsey örökségét, s Makoldi és Nemes mellett csupán *Dombi Géza* és *Gonda Zoltán* ábrázolt portrét, így leginkább ezek a munkák illeszthetők a jelen tanulmány tematikájába. *Dombi* nem tér el az ismert Kölcsey-portrék szellemiségétől, s bár a látáshiba megjelenítése erőteljes groteszk vonásokat rejt, az arc megformálásánál fokozottan idealizál (illetve szimbolikus ornamentikájával didaktikus lesz a háttér Szent Koronás sormintájával). *Gonda Zoltán* Himnusz született című festménye egyszerre portréidézett és allegorikus absztrakció. Az arckép inkább csak emlékeztet Kölcseyre, nem akar arcot másolni, inkább a szellemi alakzatot ragadja meg a művész. Szövegidézetrel itt is találkozhatunk (a Himnusz első sorának töredékével), a kompozíció erővonalába simuló angyalmotívum azonban a szakralizációra, a természeti figurális asszociáció pedig az örökség mindennapokban való szerves (ám szinte észrevétlen) jelenlétére utal.

érzékeny mintázású emlékmű”.⁶⁵ S hozzátehetjük a realista-szimbolikus jelzőt is a minősítéshez: szakítva a romantikus eszmények ábrázolásával, nem valamilyen hősiességre utal a szobrász, hanem az újrafogalmazott egészalakban, és különösen a portré részben, a szellemi minőséget illusztrálja, a gondolatiságot és a felelős erkölcsiséget. A szobor tulajdonképpen nem szép a maga anyagszerű megformáltságában, annak filozófiai és morális sugárzása teszi teljes értékű esztétikumává.

Nem maradt szoborkép nélkül a Református Kollégium sem, ahol Kölcsey Ferenc hatéves korától, 1796-tól kezdve 1809-ig tanult, ekkorra már – a Kazinczyval való megismerkedésének is köszönhetően –, szakítva a várossal és ifjúkori eszményeivel. Nagy Sándor János domborműve a művész legjobb (1931–33 között született) alkotásai közé tartozik az Arany János-relieffal együtt. „Aranynál a lágy, finom, szinte patriarchális vonásokat, Kölcseynél a keménységet, a küzdelemre készséget hangsúlyozza.” A Kölcsey-emléktábla felirata: „A Kollégiumban tanult 1796–1809” – „Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül”.⁶⁶ Csokonai és Kölcsey neve, az utókor revideáló szemléletének jegyében, a szoborábrázolásban is összekapcsolódott, még akkor is, ha Kölcsey később megtagadta korábbi példaképét, csakúgy, mint történt ez Berzsenyi Dániellel.⁶⁷

Csokonai és Kölcsey egymás közelébe kerültek a Csokonai Színház vidéki viszonylatban szobrászati alkotásokkal igen gazdagon díszített homlokzatán is. (És közel kerültek Kölcsey szobrának főiskola elé helyezését, hiszen Izsó Miklós Csokonai-szobra ötven méterrel délebbre áll.) Marsalkó János 1865-ben összesen nyolc szobrot helyezett el a homlokzaton: Petőfit és Kazinczyt, Vörösmartyt, Csokonait és Kölcseyt, valamint Kisfaludy Károlyt, illetve két műzsát, Melpomenét, a tragédia, és Therpszichorét, a tánc istennőjét. A szobrok nagy része hamar tönkrement, az 1920-as évek elején Némethy László kapott megbízást restaurálásukra, de az 1950-es évek végén már mindegyiket el kellett távolítani, s helyükre új szobrokat állítottak. A megidézett nevek azonban maradtak, s Kölcsey Ferenc szobrát Dabóczy Mihály készítette el. A kritikák szerint ez a mű (a Kölcsey-szobor), valamint Soproni Stöckert Károly Kisfaludyja tűnik ki a többi közül erőteljes formaadásával. 1959-ben nyolc fővárosi művész kapta meg a feladatot, hogy pótolja a régi Marsalkó-szobrokat, s a korábbi egységes stílussal szemben itt merőben eltérő elképzeléseket kellett – a tér és a színház adottságait figyelembe véve – közös nevezőre hozni.

⁶⁵ Sz. Kürti Katalin: Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások..., 104.

⁶⁶ *Im*, 93–94.

⁶⁷ Lásd: Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetése – az Erdélyi Múzeumnak szánva, 1815–1817. KFÖM I., 401–413. –; Berzsenyi Dániel versei – Tudományos Gyűjtemény, 1817. KFÖM I. 420–430. – című kritikák

Tóth Ervin művészettörténész a Csokonai Színház homlokzatának főbejárattól jobbra eső felső fölkéjébe készített Dabóczy mészköszoborról írta, hogy a művész Kölcseyt mint embert, költőt és szónokot egyszerre kívánta bemutatni. A mintázással egyszerűsége s összevont felületekre törekedett. Tóth Ervin felhívta a figyelmet arra, hogy hiteles adatokra alig támaszkodhatott, az igazi arcvonások keresésénél mindössze a Tudományos Akadémia különböző dokumentum-értékű vagy művészi hitelességű metszeteit és a korábbi megjelenítésekről készült fotóit vehette igénybe. Ezekből a képolvasmányaiból kellett megformálnia „a látvány belső igazságát, a szónok nyílt és magabiztos tekintetét, amely erősen eltér minden korábbi ábrázolástól, mert a költőt – fél szemének elvesztése s lelki túlérzékenysége miatt – többnyire fájdalmas arcvonásokkal vagy szenvedésektől megtört embernek tüntették fel”.⁶⁸ Jegyezzük meg: a Kölcsey-főiskola előtt lévő ülő szobor is a korábbi ábrázolásokkal való szakítás jegyében készült, a nyugalmi helyzetből feszültség árad, az ábrázolás elmélyült szellemiséget sugároz (mint Dabóczy szobra). Nem más ez, mint „a saját útját kérlelhetetlen következetességgel járó és ezért mindent vállaló férfi elszántsága”.⁶⁹ Az 1960-ban a többi hét szoborral együtt a Csokonai Színházra helyezett Dabóczy Mihály faragta Kölcsey-szobor kivitelezésének egyensúlyában, az architektúra s a megadott kööttségek összehangoltságában jelen van nemcsak Kölcsey egyénisége, hanem az alkotó szobrász elvonatkoztató látása is.

Melocco Miklós Ady-szobra

Melocco Miklós Debrecenbe egy (ez a Nagyerdőn, a Medgyessy-sétény melletti parkban látható), összesen pedig négy Ady-szobrot készített. A nagyerdei alkotást még 1977-ben, a költő születésének centenáriumán avatták fel. Melocco leginkább a költő közhelytelenségét tartja erénynek, s talán ezt üzeni az itteni Ady-szobor is, arc nélküli, kalapos költőt ábrázolva, ki szembenéz saját halotti maszkjával. (Eredetileg egy bronzból készült borostyán futott a maszk felé. Mikor a bronzleveleket ellopták, élő borostyán került helyükbe. Hamarosan a művészet eme élő jelképét is kitaposták...)

Ady Endre önismereti tükre Melocco Miklós felfogásában a halál, saját elmúlása, pusztulása volt. Autentikus, évszázados érvényességű ez a közelítés. Alátámasztja ezt a Nyugat első számaiban megjelent folytatásos

⁶⁸ Tóth Ervin: Kölcsey-szobor. Hajdú-bihari Napló, Debreceni szobrok és emléktáblák című sorozat, 41. rész

⁶⁹ Uo.

Ady-publicisztika, A magyar Pimodán című esszé.⁷⁰ Az önnön sorsrontásáról és a zsenitudatról szolt a költő-publicista 1908-ban Tas Péter köpönyegébe bújva, aki egyszerre büszke és megcsömörlött – az általa legnagyobbnak tartott példa, Csokonai örököséként. Az önsorsrontás átkát ugyanis másoknál sokkal súlyosabb teherként viseli az „a művész, aki egy kicsit zseni és magyar”. Csokonai Vitéz példája szintén a bor nélküli, sűrke élet elviselhetetlenségére ébresztette Tas Pétert, mert a „Balassa után az első magyar poéta s okvetlenül legelső modern magyar” is a mámor „idegmérgezésében” írta ama hétszáz versét, „melyeket az ember szeretne ma is ellopni...”

Ady arctalan szobra s vele szemben halotti maszkja azt is jelképezheti, hogy a városnak nem sikerült megismernie és elfogadnia Adyt, de a költőnek sem kelt élő ihlete Debrecenben – tanúskodik erről számos, leginkább már a nagyvárad vagy fővárosi távolságból írott kritikus cikke, vallomása. A kritikus hang abból adódott, hogy nemcsak idegenül érezte magát itt Ady a kudarcok és sebek, az asszimilálódás nehézségei miatt, hanem úgy sejtette: a város uralkodik fölötte, miközben ő éppen fordítva szeretné, és alakítani sem tudja annak arcát... Kiss Tamás szerint „megszeretni Ady számára annyit jelent, mint megváltoztatni, meghódítani. (...) Az ő beilleszkedésének lehetetlensége akkor lesz nyilvánvaló, amikor elhagyja a várost.”⁷¹ Ady nem tudta meghódítani Debrecen, míg itt élt. Debrecennek sem sikerült megismernie Adyt, míg élt. Melocco szobra eme ismeret-önismeret lehetetlenségét is üzeni. Azt, hogy Ady csak halála után néz vissza Debrecenre; hogy a költőnek csak halála pillanatában sikerült szembenéznie önmagával; s hogy Ady Endrével mindig szembe kell néznünk.

Lestyán Goda János és Schaár Erzsébet Szabó Lőrinc-szobrai

Emblematikus költőszobrot avattak 2002 áprilisában a debreceni főtéren. A jelkép jelleg több szempontból is érvényes lehet Lestyán Goda János alkotására. A nagyerdei Medgyessy-sétány végén található, Schaár Erzsébet által készített Szabó Lőrinc-émlékmű hiányzó bronzportréját ugyanebben az esztendőben pótolta a város. A költő Debrecen-élményét végig a kettősség jellemezte: nemcsak az ígéret, hanem a kíváncsiság városa is volt számára Debrecen, az álmok színtere és a csalódások helye. Szabó Lőrinc ott áll közöttünk – egy lámpaoszlopnak támaszkodva, kezével szinte kérdez. Szabó Lőrinc a műveltség emblémája is: a

⁷⁰ Ady Endre: A magyar Pimodán. In: Ady Endre publicisztikai írásai 3. Budapest, 1977. 32–51.

⁷¹ Kiss Tamás: Ady és Debrecen. In: Arcok és emlékek. Debrecen, 1990. 219–224.

könyvekből egy új világ nyílik fel előttünk. A költő születésének századik évfordulójára, 2000-ben jelent meg a Debreceni Irodalmi Múzeum gondozásában Az ígélet városa című könyv Szabó Lőrinc Debrecen-élményéről.⁷² A város Szabó Lőrinc-élményéhez pedig a szobor (a szobrok), a könyv, az irodalmi múzeum kiállítása mellett a Református Kollégiumban tartott tudományos ülés is hozzájárult.

Az „ÓRIÁS és ékszerész” (A Tücsökzene című verseskötet Érlelő diákévek ciklusából) Szabó Lőrinc Debrecennel való első, kettős hatású, mindenképpen meghatározó élménye volt. A költő erre így emlékezett vissza: „A debrecenieket nyilván nem izgatta már a rendkívüli lény jelenléte, utóvégre megszokhatták; nekem azonban kimondhatatlan, felemelő gyönyörűség volt, hogy egy óriással lakhatom egy városban. Néhány másodperc alatt az egész világom megváltozott. Jobban mondva, nem is változott meg, csak egyszerre kitárult, tökéletes lett. Eddig bimbó voltam, most kinyíltam, a szemem kivirágzott, sőt, repülni tudott, mint egy lepke. Úgy éreztem, hogy emberré váltam. Átléptem az ígéletek csodakapuján (...) megérkeztem a gazdag, a teljes, az igazi valóságba.”⁷³

Am ha a valóságos világ úgynevezett „természetes alkatrésze a csoda”, ez az adomatikus toposszá vált óriás-példa üzenete mindig az álmok és a valóság ígéletes kibékítéséért fogalmazódik meg. A költő – akinek vallomása szerint a diákévek alatt nem sikerült igazán megismernie a várost és a debreceni embert (s ami tetszett, ami érdekes adódott, az a Kollégium tartozéka volt, illetve a természet szolgáltatta számára) – Debrecenhez való sajátos kötődését szintén meghatározta az álom és a csalódás, a képzelet és a fikció jelképes kettőssége.

Bíró Éva a Debrecen-élményt feldolgozó könyvében azt írta, hogy ez az említett „debreceni óriás ketyegett Szabó Lőrincben, ha valami megmagyarázhatatlan, irracionális, jó vagy rossz dolog történt: az óriás játszott vele”.⁷⁴ Hogyan lett Szabó Lőrinc számára az ígélet városából a kíváncsiság városa, ahonnan elindulhatott a világ vélt meghódítása felé? Elég sorolni az első ritmusokat (itt jött rá a forma és a verstechnika titkaira), az első önképzőköri élményt (a kört Juhász Gézáé kosztája irányította), a könyvtárat, ahol a Nyugat és minden újszerűség vonzotta. Heinét, kinek segítségével németül tanult, és Debrecenben az önálló versek mellett már műfordításai is születtek. Itt szerzett a német mellett latin, görög és francia nyelvtudást, s olyan osztálytársak között tanult, mint Gulyás Pál, a költő, Bay Zoltán, a fizikus, Török Imre, a biológus, Kardos Pál, az irodalomtörténész. Az innen kapott Ady-élményt, az

⁷² Bíró Éva: Az ígélet városa. Szabó Lőrinc Debrecen-élménye. Debreceni Irodalmi Múzeum, 200.

⁷³ Idézi: im, 12.

⁷⁴ Im, 13–14.

irodalmi szalont, ahová Béber László közvetítésével jutott el, a francia költőket és Oláh Gábort, az iszonyú éhséggel falt könyveket szintén a meghatározó motívumok között tarthatjuk nyilván, miként a Simonyi út emlékéét vagy a fiatalon írt, mégis gazdag filozófiáról, gondolati és indulati mélységről tanúskodó szerelmi naplóját 1917-ből.

A Debrecenben töltött tíz év alatt Szabó Lőrinc a Késes utca 3., a Déli sor 22., a Rákóczi utca 67. és a Veres utca 22. szám alatti házakban lakott, s kapcsolata Debrecennel Budapestre költözése után sem szakadt meg. 1927. november 27-én Ady Endre születésének ötvenedik évfordulóján az – esztendő közepén alakult – Ady Társaság által rendezett ünnepségnek a fiatal nemzedéket képviselő kiemelt vendége volt Babits és Juhász Gyula mellett. A társaság négy év múlva a Déri Múzeumban hívta össze az új irodalom vezéralakjait, s erre a közgyűlésre ismét meghívást kapott a költő. A nemzedéki irodalmi esten Erdélyi József, Illyés, Kodolányi, Németh László és Gulyás Pál társaságában vett részt. 1943-ban a Kollégium Arany János Önképző Körének százéves ünnepélyén mondott beszédet, ekkor vette át a Debreceni Irodalmi Társaságok és a Nyári Egyetem ezerpengős Csokonai-díját.

Dienes Kató egyik levelében azt írta Szabó Lőrincnek, hogy „Légy jókedvű!”⁷⁵ S ha a költő sorsa szomorú és ellentmondásos volt is, Debrecen polgárai (kiknek sorsa gyakran volt szomorú és ellentmondásos) szintén ezzel az üzenettel vehették birtokba az új Szabó Lőrinc-szobrot. A nyolcévesen a korabeli Debrecenbe érkező Szabó Lőrinc első benyomásaira így emlékezett vissza az Amikor debreceni diák voltam című írásában: „Mintha a saját testi-lelki határait együtt nőttek volna az új arányokkal, büszkén lépegettem az állomásra új lakásunk felé. A Piac utcán emeletes palotaszorok és fényes kirakatok kápráztattak, kíváncsi izgalomba hozott a Kistemplom tornyának vitézi bástyatornya, kocka alakú, rézbetűs, fekete vasmozdonyával fűtyülve szaladt, a későbbi villamos helyén, a városi kisvonat, és messziről már feltűnt két roppant csigabiga-szarvával a Nagytemplom.”⁷⁶

Szabó Lőrinc visszatért a Nagytemplom elé, bronz kandelábernek támaszkodva a korzó csücskében. Elrejtőzne, mégis kiemelkedik az emberek közül. Alakja nemes, méltóságos és sérülékeny. A Nagyerdőn látható Schaár Erzsébet-portré (s mögötte a könyvtárat szimbolizáló kőpólc a könyvekkel) a bölcs „öreget” az irodalom, az esztétika jelképi magasságába emeli. Mintha egy ókori görög szofisztikus nézne vissza ránk, olyan ez az arc. Szabó Lőrinc nem jókedvű. S a Kossuth téren, a Nagytemplom ölelésében, Lestyán Goda János sem a jókedvű Szabó

⁷⁵ Dienes Kató levelét közli: im, 91.

⁷⁶ Szabó Lőrinc: Amikor debreceni diák voltam. In: Emlékezések és publicisztikai írások. Budapest, 2003. 638.

Lőrincet ábrázolta. Melankóliájával mégis valamilyen csöndes jókedvet varázsol a szobor az intim térre. Pontosabban: általa válik intimmé a széles tér.

Medgyessy Ferenc Móricz Zsigmond-ábrázolásai

Móricz Zsigmond 11 évesen, 1890-ben a Református Kollégiumban kezdte meg gimnáziumi tanulmányait. 1899-ben újra Debrecenbe került – egy-egy szemesztert végzett a teológián és a jogon, közben több cikke, tárcája, elbeszélése jelent meg debreceni lapokban. „Fővárosi” íróként 1909-től haláláig rendszeres volt a kapcsolata a szeretett civisvárossal.

Az egykori kollégiumi évfolyamtárs, Medgyessy Ferenc Móriczról készített bronz domborműve 1953-ban került a Kollégium falára, s a Déri Múzeum előtt látható emlékművet 1954–56 között faragta haraszi mészkőből. Az úgynevezett „magyar Buddhát” 1961 őszén posztumusz műként állították fel. Ez volt a szobrász utolsó Móricz-műve, s a felállítással kapcsolatban több megaláztatás érte. Mihályfi Ernőnek írott levelében 1955 őszén panaszkodott, hogy bántja a szobor sorsa – „ahogy labdáznak vele. Akkor jobb lett volna el sem kezdenem. Igaza volt Michel Angellonak (sic!), mikor én helyettem is szól, mikor kifakadt, hogy a legnagyobb ellenségei a művészetnek a hatalmasok.”⁷⁷ Ekkor visszamondta a megbízást, a következő évben mégis elkészítette a nagy modellt. A kis minta jellegzetes, egy nézetre komponált Medgyessy-mű volt: tömegével ható, mely az ókori keleti szobrászat hagyományait őrizte. A szobrász a tízéves Móricz-ünnepségek sorában, 1952-ben vállalta el sírig tartó barátja bronzreliefjének megmintázását, s már a megbízás elfogadásával együtt meghatározta annak helyét az ősi Kollégium falán. A portré alig emelkedik ki a felületből, mégis a monumentalitás érzetét kelti fel. A fények és árnyékok eloszlása hibátlan anatómiai logikával érvényesül.

Medgyessy Életemről, művészetemről című könyvének⁷⁸ több anekdotikus fragmentumában megidézte Móricz alakját. Az 1910-es évektől az író gyakori vendége lett Medgyessy műtermének, de a szobrász is többször megfordult Móricznál. 1926-ban szomorú kérésnek eleget téve, haraszi kőbe faragta a feleség, Holics Janka síremlékét. Az író „Laokoón lánynak” nevezte ezt a szobrot a Míg új a szerelem című regényében 1937-ben. (Dus Péter szobrász figurájában egyaránt felfedezhetők Medgyessy és Móricz jellemvonásai.) Medgyessy aztán haraszi kőbe

⁷⁷ Sz. Kürti Katalin: Medgyessy Ferenc. Budapest, 1983. 196.

⁷⁸ Medgyessy Ferenc: Életemről, művészetemről. Budapest, 1960.

faragta Móriczot is. Amikor az író 1940-ben antológiájához keresett emblémát, emlékezett a kis szoborra, a Magvetőre. Arra kérte, rajzolná le neki – így lett az antológia címe Magvető, s így került a mű a borítóra. 1942. szeptember 4-én Virág kérésére az azóta jól ismert rajzon jelenítette meg az Utolsó találkozást, majd elkészítette Móricz halotti maszkját, még 1942-ben megmintázta gipszben a reliefet. 1949-ben portrét készített az íróról márványból, bronzból, s 1952-ben, Móricz halálának 10. évfordulóján készült el a síremlék haraszi kőből – a portré fölött diadalív formában jelennek meg Móricz stilizált regényalakjai.

Debrecen képzőművészeti értékeinek egy reprezentatív metszete rajzolódik ki az emlékállító-emlékező alkotásokból. A csupán példaként választott művekben is megfogalmazódik a hagyományalakítás szándéka. Fontos esztétikai és szemléleti momentum ebben a leíró kritikai vonás: a legtöbb művész azt is faggatja, hogy a figurális mementókban megfogalmazott személyiségeknek milyen volt a viszonya a városhoz, így magát a várost is jellemzi.

Felkért tanulmányírók

Reformáció és debreceniség
Csohány János
ny. egyetemi tanár
Debreceni Hittudományi Egyetem

A debreceni emberek sajátos gondolkodása, életszemlélete, vallási beállítottsága és mindaz, amit úgy szoktak összefoglalni, hogy *debreceniség, régebbi a reformációnál*, ennek debreceni meggyökeresedése azonban jelentős változást idézett elő benne. *A debreceniek nem ültek ölbe tett kézzel a reformáció korának évtizedeiben*, hanem a keletkezett keresztyén felekezetek kínálatából azért választották a reformátust, mert az felelt meg legjobban addigi debreceniségüknek. Maradhattak volna római katolikusok. Nem tették. Maradhattak volna evangélikusok, azt sem tették. A reformátusság „kipróbálása” után átmehettek volna unitáriusnak, azt sem tették, pedig János Zsigmond erdélyi fejedelem kegyeibe hízeleghették volna be magukat unitáriussá válásukkal. A debreceniek soha sem vetették meg a reálpolitikát, a nagyobb hasznot, a kedvezőbb körülményeket, ezúttal azonban a debreceniségnek egy új vonását mutatták meg: *református vallásukhoz való állhatatos ragaszkodásukat*. Lám, a reformátusság megtalálásával máris új színnel gazdagodott a debreceniség palettája, azzal, ami évszázadokra jellemző lett a városra, akkor is, amikor annak évszázadokra szomorú következményei lettek. A debreceniek a református egyházban megtalálták a nekik való keresztyén vallásfelekezetet, attól kezdve ez alakította debreceniségüket, és debreceniségük alakította egyházukat, már amennyire egy egyházat annak tagjai alakíthatnák. Ez a kölcsönhatás a XX. század közepéig erős volt, 1947-48-ban azonban olyan politikai rendszer következett, ami gazdaságot, társadalmat átalakított, a vallás iránt pedig kimondottan ellenséges volt. Ebben a majd fél évszázadban Debrecen teljesen megváltozott, a *debreceniség tiltó listára került a vallással együtt*, a város lakosságát megkétszerezték beköltöztetettekkel, a debreceni városrészek helyén alvóhelyül szolgáló monstre lakótelepek keletkeztek, a debreceniségről mit sem tudó vidéki lakókkal, a régi debreceniek kihaltak, illetve megszólalni képtelen kisebbségbe szorultak. Ez azonban túl mutat a reformáció és a debreceniség témakörén.

A reformáció hatása hamar jelentkezett Magyarországon. *Luther Márton* 1517. október 31-i fellépése után egy évvel a magyarországi német lakosság körében már jelen voltak Luther gondolatai. A királyi udvar melegágya lett az új eszméknek. A fiatal királyné udvari papjai, budai tanárok képviselték az Erasmus által fémjelzett humanizmus mellett a lutheri tanokat. A főurakból álló ún. udvari párt tagjai is korán

rokonszenveztek az új vallási eszmékkel. Nem így a velük szemben álló ún. nemzeti, vagy köznemesi párt tagjai. *Werbőczy* vitairatot adatott ki a reformáció ellen, és Luthert is igyekezett 1521-ben a wormszi birodalmi gyűlés alkalmával *Werbőczy* által kezdeményezett személyes találkozásukon jobb belátásra bírni, hogy térjen vissza az egyedül üdvözítő egyházba. Elkésett vele. A nemzeti párt köznemesei német dolgot, udvari machinációt láttak a reformációban, amitől azért is tartottak, mert elterjedése esetén Magyarország szerintük elvesztené a pápa és a nyugati katolikus országok segítségét, ami pedig a török elleni védekezéshez létfontosságú volt.

Másfelől attól tartottak, hogy megismétlődik az 1514-ben lezajlott parasztháború, hiszen az is úgy kezdődött, hogy a keresztes hadjáratra toborzó ferences szerzetesek az egyház, a politikai, társadalmi és gazdasági rend reformját hirdették, valamiféle ősi bibliainak hitt szent és lelkileg tiszta, egyszerű és igazságos, testvéri jellegű világ képét festették a keresztesek elé, akik a külső és belső pogányok leküzdésével teremthetik meg ezeket az utópisztikus állapotokat.

Mohács után a köznemesi párt reformációval kapcsolatos vélekedése megváltozott. A katolikus uralkodók nem nyújtottak elégséges segítséget a török ellen. *Luther* a németországi parasztfelkelések és parasztháborúk ellen foglalt állást, tehát nem kell tőle tartani, mert nincs társadalmi felforgató szándéka, sőt: *a rend híve*. Még jó is, mert levezeti lelkileg a meglévő társadalmi feszültségeket. *Luther* valóban nagy felfedezést tett azzal, hogy rájött arra, hogy az egyház reformját nem szabad összekötni erőszakos társadalmi változások követelésével. Bizonyos társadalmi változásokat úgy kell elérni, hogy az uralkodó réteget lelkileg kell testvériesen gondolkodó keresztyénné tenni, akik aztán nem élnek vissza többé hatalmukkal, hanem valóban felelős vezetői, segítői, oltalmazói lesznek a rájuk bízott embereknek, akik viszont szolgáltatásokkal honorálják uraik fáradozásait. Az Isteni rendben így mindenki teljesíti kötelességét, amire Istentől megbízatása szól. Segítette a reformáció kibontakozását és gyors térnyerését a köznemesség eme helyzetfelismerésén túl a Mohács után kialakult helyzet, a kettős királyválasztás, a két király között megindult fegyveres harc, a régi egyház magas hierarchiájának a mohácsi csatában elszenvedett nagy vesztesége. Hithirdetőkben nem volt hiány. A ferences szerzetesek obszerváns ága a huszitizmus bizonyos tanait átvéve, a *devotio moderna*, a *Kempis* féle „új kegyesség” (*Kempis, Thomas: De imitatione Christi = Krisztus követése* címen 1441-ben írott műve alapján) elmélyült vallásosságot hirdető irányzatát képviselve prédikáltak már évtizedek óta. Sajátos teológiájuk igazolását látták *Luther* tanaiban, akitől megtanulták, hogy 1514-hez hasonló gyökeres reformra társadalmi változtatásra nincs lehetőség, az

parasztfelkeléshez vezet és leverik, s akkor az egyház megújítására sem lesz lehetőség. Nem véletlen, hogy a ferencesekből lett a reformáció élcsapata, akik ráadásul a lutheritől bizonyos fokig eltérő tanokat hirdettek. Igen erős volt a társadalmi igazságosság követelése. Szkhárosi Horváth András versei bizonyítják ezt, de nem ő volt az egyetlen, aki a szegény nép nyomorgatóival élesen szembe szállt a „község” érdekében. Ez a német reformáció területén általában nem így volt.

Egy fontos jogi helyzet is kedvezett a reformáció gyors terjesztésének, ez pedig a patrónusi jog, a *ius patronatus* volt. Magyarországon nem a nyugaton érvényes *cuius regio eius religio* elve volt hatályos, ami az uralkodónak biztosította országá patrónusi jogát, hanem az egyes területek patrónusai választották a plébánosokat, a püspöknek csupán bemutatták jelöltjüket és az, amennyiben kánonjogi kifogás nem volt a jelölt ellen, köteles volt megerősíteni tisztében a patrónus jelöltjét. A földesurak, a szabad királyi városok és a mintegy 800 mezőváros közül legalább 200 rendelkezett a patrónusi joggal. Debrecen a reformáció korában már patrónusa volt saját egyházának. A patrónusok úgy terjesztették a reformációt, főleg lutheri irányzatát, hogy egyszerűen olyan értelemben működő plébánost neveztek ki kegyúri egyházközségükbe. Az ellenreformáció korában aztán ez a folyamat visszajára fordult, és a katolikus hitre tért földesurak patrónusi jogukra hivatkozva üldözték el reformált hitű lelkipásztoraikat és cserélték le őket katolikus papokra.

A magyar lakosság körében 1530 táján indult meg a lutheri reformáció terjedése, méghozzá igen gyorsan. Debrecenről 1531-et fogadják el az evangélikus hitre térés dátumának. A később református kollégiumként méltán híressé vált és máig fennálló tanintézet alapítási évének 1538-at tekintik, amikor az még evangélikus vallású iskolának indult, és csupán a város reformátussá válásakor követte az új felekezetet. A magyar lakosság két évtized alatt csekély számú katolikus kivételével a reformáció táborába ment át, evangélikus lett. Van olyan vélekedés, hogy a hazai német lakosság lett evangélikus és az annak is maradt, míg a magyar etnikum a katolikus egyházból egyenesen a református egyházba tért. Ez tévedés. Az evangélikussá vált magyar lakosság körében az 1540-es évek végén jelent meg a svájci, vagy akkori nevén helvét reformáció, 1548-ban már az országgyűlés szigorúan tiltotta az anabaptizmussal együtt a szakramentárius eretnekséget, utóbbin a sákramentumtagadónak gúnyolt helvét reformációt érve. A helvét reformáció a mezővárosokban talált befogadásra és azokból terjedt a falvak lakossága körében. A lelkészek tértek át a református egyházba, mert azt érezték közelebb állónak magukhoz, és egy idő után a patrónusok már nem találtak evangélikus lelkészeket templomaikba. Debrecenben 1551. február 25-én lett plébános

a korábbi gyulafehérvári kanonok, az iskolaigazgatóból helvét irányzatú reformátorrá vált Kálmáncsehi Sánta Márton (1500 k. – 1557). Róla 1552 nyarán Draskovics György nagyváradi kanonok, aradi prépost, később győri püspök azt jelentette a bécsi udvari kancelláriának, hogy a nagyváradi egyházmegyében rendkívüli gyorsasággal terjed a lutheránizmus, valamint a szakramentárius tévtanítás, mely utóbbinak fő terjesztője Márton debreceni városi plébános. Draskovics jelentéséből tudjuk, hogy Márton pap tanítása szerint az úrvacsora alatt Krisztus vére és teste sem a transzszusztanciáció révén, sem más módon nincs jelen valóságosan és reálisan, hanem csupán azok jegye és szimbóluma a kenyér és a bor. Semmiféle tiszteletet sem tanúsít Márton pap e szentség iránt. Nem díszíti az oltárt semmiféle díszszel, sőt azt vallja, hogy az oltár fölösleges és elegendőnek tart egy közönséges faasztalt. A papi öltözetet is megveti és az istentiszteleten a hétköznapi öltözetét viseli. Ezek alapján azt hihetnénk, hogy Zwingli követője volt Kálmáncsehi, de a későbbi években a kolozsvári hitvitán bőségesebben megfogalmazott hitelvei szerint inkább Zwingli zürichi utódjának, Bullingernek és kisebb részben a genfi reformátornak, Kálvinnak volt a követője. A Kálvin által hangsúlyozott eleve elrendelés, a predestináció tanát viszont Kálvinnál erőteljesebben, már szinte determinációként vallotta. Kálmáncsehit 1552-ben a lutheránus lelkészek a ladányi zsinaton kiátkozták, és mivel akkor már Erdély Ferdinánd magyar király jogara alatt volt, aki az evangélikus egyház szabadságát 1551-ben erdélyi országgyűlésen törvénnyel biztosította, és valóban tiszteletben is tartotta, de a reformátust üldözendőnek tekintette, Kálmáncsehi Debrecenből Radán Balázs lelkész társával együtt elmenekült Kárpátaljára Petrovics Péter birtokára. Amíg I. Ferdinánd uralta Erdélyt (1551-1556), addig a református lelkészek sorra visszaléptek az evangélikus egyházba, hogy megmeneküljenek az üldözéstől. Mikor viszont 1556-ban Erdély országgyűlésének hívására ismét elfoglalta trónját János Zsigmond, akkor még II. János királyként, Kálmáncsehi visszatért Debrecenbe, és a Tiszántúlon, sőt Erdélyben is, és az általa akkor magyar vallásnak elnevezett református egyházat olyan sikerrel szervezte, hogy a nagyváradi római katolikus püspökség területén és más hozzátartozó részekén megszervezte a református egyházkerületet, aminek ő lett az első püspöke. Kálmáncsehi nem sokáig tölthette be magas tisztségét, mert a következő év december 21-én, a kor viszonyaihoz képest tisztességteljes életkorban eltemették Debrecenben.

A mezőváros (*oppidum*) a magyar társadalom alakulásának sajátos települési és gazdasági formája. A földesúri függés még kiterjedt a mezővárosokra, de nem olyan mértékben, mint a jobbágyfalvakra. Szolgáltatásaikat együttesen teljesítették, a robottól mentesültek, több-

kevesebb önkormányzattal rendelkeztek. Az ország mintegy 800 mezővárosából, amint említettük, legalább 200 már az egyházi ügyeit maga intézte, vagyis a földesúr átadta a civitasnak a patrónusi jogot. Egy-egy országrésznek kereskedelmi központjai voltak évente több vásártartási joggal. Jelentős számú kerekedő és iparos lakott bennük, a mezőgazdasági foglalkozásúak pedig a terület adottságainak megfelelően szőlő és gyümölcsstermeléssel, gabonatermeléssel, a Nagyalföldön pedig állattartással foglalkoztak. Debrecen, Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös tartoztak a legnagyobb állattartó városok közé. A mezővárosok lakói nem voltak a szabad királyi városok polgáraival egyenrangú jogi helyzetben, de a jobbágyoknál jóval kedvezőbb helyzetben voltak, különösen az említett 200 mezőváros polgárai, akik magukat a többi mezőváros polgáraival együtt latinból átvett és polgárt jelentő szóval *civisnek* nevezték. Ezt a polgárjogot is örökölték az ottani lakosok leszármazottai, de meg is szerezheték a beköltözők, ha megfelelő összeget lefizettek és a polgárjog kötelezettségeit vállalták. Nemesek és jobbágyok szívesen költöztek Debrecenbe is. A környező falvak részben azért tűntek el, mert lakóik Debrecenbe húzódtak, de 1552-ben menekültek százai telepedtek át főleg Szegedről, de Gyuláról, Makóról, Szolnokról is Debrecenbe, mert a török akkor foglalta el azokat a helységeket. A kortársak egybehangzóan az ország legnagyobb településének nevezték Debrecent, a maga 12-15 000 körüli egyöntetűen magyar etnikumú lakójával.

A város önkormányzatát 1552-ben Török János földesúr fejlesztette tovább, ami főbb vonásaiban 1848-ig megmaradt. A város élén egy tizenkét tagú szenátus állt, ami évenként választotta a város főbíróját. A főbíróval együtt ez a szenátus volt a városi hatalom legfőbb letéteményese, hatáskörébe tartozott az igazságszolgáltatás, az igazgatás, a rendészet, a város védelme és az egyházigazgatás felügyelete. Egy hatvan tagú nagyobb tanács, a választott hites közönség, vagy nagytanács volt bizonyos esetekben a szenátus és a főbíró segítségére. Alacsonyabb szinten az utcagyűlések, élükön az utcakapitányokkal, alattuk pedig a tizedek, a tizedesek vezetésével alkották a polgárság önkormányzati szervezetét. Számos autonóm testület létezett a városban, amelyek azonban a városi vezetésnek voltak alávetve. Ilyen autonóm testületek voltak a céhek, az egyház és a kollégiummá fejlődő iskola.

Debrecen Erdély része lett, mikor az Erdélyi Fejedelemség a török rendelkezése következtében állami létet nyert. 1552-ben a török hódoltató levelet küldött Debrecennek. 1564-től aztán II. Szulejmán szultán kincstári várossá nyilvánította, és adóját évi 2 000 forintban szabta meg. Nem törődött azzal, hogy Debrecen az amúgy is neki adózó Erdély területén fekszik, és nem a török hódoltságban. Az évi adót olykor még megtoldotta különféle címen, 1660-tól aztán, miután Váradot elfoglalta, Debrecen

adóját évi 10 000 forintra emelte. A magyar király évi 1 000 forint adót szedett 1604-ig, noha a város nem az ő fennhatósága alatt volt. Debrecen azonban fizetett, hogy megmeneküljön a királyi katonaság zaklatásaitól, és hogy a királyi országrészben is üzleti ügyeiket bonyolító debreceni kereskedők szabadon közlekedhessenek. A királyi (császári) katonaság rablásaitól, sarcolásaitól így sem sikerült megmenekülnie minden esetben. Földesúri szempontból Debrecen 1556-ig enyingi Török János birtoka volt, akkor János Zsigmond visszavette saját magának, mert a töröktől ezzel tudta megmenteni, mivel a szultán Debrecenből török végvárat akart létesíteni. Földesúri adóként 2 000 forintot, tizedváltságként 200 forintot, Erdélynek járó adóként évi 1 000 forintot kellett ezután a városnak fizetnie. 1618-tól mentesült Debrecen a földesúri 2 000 forintos adó fizetése alól, 1625-ben pedig elnyerte azt a jogot, hogy a városba költöző jobbágyot nem volt köteles kiadni földesurának.

A debreceni lakosság a XVI-XVII. században úgy oszlott meg, hogy annak 10-12 %-a kerekedő volt, a lakosság középrétegének legnagyobb létszámát a céhes iparosok adták, akik a reformáció századában 14 cégbe tömörülve harminchat mesterséget űztek. A mezőgazdasági foglalkozású civisek ekkor főleg állattenyésztéssel, mégpedig ridegtartású állattenyésztéssel foglalkoztak. A külterjes állattenyésztés lehetővé tette, hogy távolsági fuvarozást vállaljanak. A debreceni gazdák szekereikkel Brassótól Kassáig, Eperjesig, Bártfáig szállították az árut, és természetesen máshonnan Debrecenbe, és Debrecenből a megrendelő igényei szerint máshová is vállaltak szállítmányozást. A város határa vásárlás, zálogba vétel, bérlet útján legnagyobb kiterjedése idején 120-130 ezer hektárra gyarapodott. A Hortobágy jelentős részét is magába foglaló határban több tízezer szarvasmarha legelt. A szarvasmarha tenyésztés a XVI-XVII. század második felében csökkent, túlsúlyra jutott a magyar racka juhok száma, merinó juhot a XIX. század elejétől tenyésztettek, lovat a XVII. század második felétől, de főleg a XIX. századtól, addig a lovat máshonnan szereztek be.

A szarvasmarha export fontos gazdasági tevékenység volt. Kivitelre a magyarszürke szarvasmarhát tenyésztették, aminek első virágkora éppen a XVI. századra esett. Amerika felfedezése révén a mezőgazdasági termékek iránti kereslet Nyugat-Európában megnőtt, a hús ára három-négyszeresére emelkedett. A különböző útvonalakon Magyarországról Nürnbergbe, Augsburgba és máshová szállított szarvasmarha-kivitel ekkor elérte az évi 200 000 darabot. Volt olyan német nagyváros, amely törvényileg előírta, hogy csak magyar marha húsát szabad árulni. Ez több tényező miatt volt így. Ízletesebbnek találták a magyarszürke marha húsát. Gazdaságosabb volt vásárolni, mert sokkal nagyobbak voltak egyedei, mint a Nyugat- és Közép-Európában, így hazánkban is tenyésztett és

igavonásra, valamint a falvak lakóinak fogyasztására használt kis termetű, 95-123 cm marmagasságú, kis szarvhosszúságú, brachyceros fajtájú, barnás szürke szőrű marha. Ezzel szemben az óriás szarvú „címeres” magyarszürke (*Bos primigenius f. taurus*) szarvasmarha marmagassága és súlya fokozatosan növekedett az évszázadok alatt, a XIX. században elérte a 140 cm-t, hossza a 188 cm-t. A XVI. századi mészárszéki adatok szerint egy magyarszürke ökör súlya átlag 350 kg-ra tehető, míg a nyugat-európai ökröké 250 kg-ra. A XVII. század közepén a magyar ökör súlya már a 450 kg-os átlagot is elérte. A debreceni marhatenyésztő és kereskedő tőzsérek a hivatásos hajdúkkal terelt nyájjal sokszor külföldre is elmentek, és a rendeltetési helyen adták el, máskor útközben közvetítő kereskedők (gyakran bécsiek) vették meg tőlük, és tereltették tovább a hajdúkkal a célállomásra. Nem véletlen, hogy Debrecen, Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, de Mezőtúr, Túrkeve és más alföldi városok tőzsérei e települések leggazdagabb emberei voltak.

Eredetileg hét országos vásárt, sokadalmat tarthatott Debrecen évente, amiből később egy megszűnt, az 1880-as években négyre csökkent a vásárok száma. Az eredetileg 15 napig tartó egy-egy vásár időtartama kilenc napra csökkent akkor, később már csak négyre. Rendkívüli jelentősége volt ezeknek a vásároknak, különösen a korábbi századokban. A debreceni kereskedők, iparosok számára nagy lehetőséget kínált, de a máshonnan érkezett felhozatal élő állatban, mezőgazdasági termékekben és más termékekben is igen gazdag volt. A helyi lakosságon kívül messze vidékek vásárlói jártak a debreceni vásárokra. A debreceni kereskedők jelentős része nagy távolságokat megtett árubeszerzés, értékesítés végett. Isztambultól Danczigig, Prágáig, Bécsig és a Német Birodalom távoli nagyvárosaiig jártak Európát. Kereskedelmi kapcsolataik mellett kulturális és vallási ismeretekre is szert tettek. A reformáció tanait is hamar megismerték németországi útjaik során és közvetítették lakóhelyükre, másfelől az iskolázás előmozdítása is elemi érdekük volt, hiszen gyermekeik taníttatásával felkészítették őket mesterségük sikeres folytatására.

A kortársakban kialakult az a vélemény, hogy Debrecen rendkívül gazdag. Ez az eltúlzott közhiedelem sok szenvedést és még több anyagi kárt okozott a városnak. Számos esetben kirabolták, megsarcolták, felégették, holott a leégés spontán tüzesetekből, vagy szándékos gyújtogatásból amúgy is bőven kijutott Debrecennek. A város valóban gazdag volt, mert mindezt kibírta, másfelől rendkívül szívós és szorgalmas volt, de ezeken felül hallatlan lelki tartást tanúsított, amivel el tudta viselni az állandó fenyegetettséget, a gyakori tényleges pusztítást, vagyoni megpróbáltatást, sokszor fizikai szenvedést, életveszedelmet, nem egyszer a lakosok egy részének áldozatul esését, életének elvesztését. Ez is

debreceniség volt, de ennek alakításához, erősítéséhez nagymértékben hozzájárult a reformáció, különösen az 1556-tól meghatározóvá váló, és 1714-ig minden debreceni lakos vallását adó református felekezet.

Kálmáncsehi Márton debreceni papsága és utóbb püspöksége nagyon rövid időszak volt Debrecen történetéből ahhoz, hogy a helvét reformáció tanításait meggyökereztesse az emberek tudatában. Nagyméretű vallási átnevelésre volt szükség ahhoz, hogy a római katolikusnak született és nevelt tömegeket a reformáció tanaival megismertessék, azokat elfogadtassák, és főleg ahhoz, hogy ezeket az ismereteket magukénak vallják, gondolkodásukba beépítsék, mindennapi életükben felhasználják, illetve azok szerint alakítsák hétköznapjaikat. A magyar mezővárosok érdekeinek, addigi habitusuknak a helvét reformáció felelt meg. Ezért választották ezt, amikor rátaláltak és ezért ragaszkodtak ehhez makacsul akkor is, amikor az ellenreformáció korában az államilag támogatott földesúri kényszer, a patrónusi jogra támaszkodva igyekezett őket a jobbágyfalvakhoz hasonlóan a római katolikus egyházba áttéríteni (szokásos, de helytelen visszatérítésről beszélni, mivel akkorra már a nevezett települések legöregebb lakóinak a felmenői is reformátusok voltak). Méliusz Juhász Péter (1536? – 1572) volt az a református prédikátor, aki 1558-tól debreceni plébánosként, 1561-től tiszántúli püspökként rövid, de rendkívül intenzív munkássága segítségével meggyökereztetta a református egyházat Debrecenben, sőt a Tiszántúlon, és sokat tett Erdélyben is e cél érdekében. Erdélyben azonban 1564 után, amikor a református egyház országgyűlési törvény útján szabad vallásgyakorlattal rendelkező bevett vallás lett, annak frissen megválasztott püspöke, Dávid Ferenc a maga ragyogó intellektusával és a fejedelmi kényszer felhasználásával a magyar reformátusságot szinte teljesen átvitte az antitrinitárius (1601-től használatos nevén unitárius) felekezetbe. Ezt Méliusz sem tudta megakadályozni, de Tiszántúl lakosságának antitrinitáriussá válását igen.

A helvét reformáció megtalálta a civiseken kívül a köznemességnek, a nemzeti önrendelkezésért elkötelezett főuraknak, a jobbágyoknak szóló üzenetet, azt, amit hallani akartak, ami erőt adott nekik és lehetőséget a túlélésre, mert akkor már döntően arról volt szó. Egyedül a német városi polgárok ragaszkodtak a lutheri reformációhoz, amit önazonosságuk zálogának tekintettek. Ezek a városok azt vallották a világi felsőség iránti engedelmesség kérdésében, mint a római katolikus egyház, a feltétlen engedelmességet. A világi hatóság bármit tehet alárendeltjeivel, azok nem állhatnak ellen, mert minden hatalmasság Istentől van. El kell szenvedniük a hatóság nyilvánvaló igazságtalanságait is, vagy végső esetben elvándorolhatnak, ha módjukban áll. A helvét reformáció prédikátorai ezzel szemben az ellenállás jogát tanították. Ez az ókorból származó

tanítás Kálvinnál újkori megfogalmazást nyert, és a polgári szabadság, önrendelkezés irányába mutatott. Azt hallották belőle ki a kortársak, hogy az alattvaló nincs uralkodója, avagy alacsonyabb rangú ura kényének kedvének kiszolgáltatta, van egy határ, az isteni igazságosság és a természeti törvény mértéke, amin túl nem követelhet engedelmességet s felsőség az Isten által vezetése alá rendeltétől. Ez teljesen megegyezett az 1222. évi Aranybulla ellenállási záradékának jogfelfogásával, ami a köznemesség, és amint említettem, a főurak felfogásával is megegyezett. A mezővárosok jogainak megőrzését, esetleges kiterjesztését támasztotta ez alá. Volt persze sok más is, ami a reformáció, azon belül a helvét reformáció elfogadását kívánatosá tette a magyar lakosság számára.

A liturgia nemzeti nyelvűvé tétele végre közérthetővé tette a vallási szertartásokat. Ezek számának jelentős csökkenése, valamint egyszerűsödése, az érthetőség mellett feloldotta az embereket attól a nyomasztó érzéstől, ami a középkori katolikus szertartások végtelennek tűnő sorával rátelepedett az életükre. Az évi jó másfél száz ünnepnap a református egyházban minimálisra csökkent. A mezővárosi polgár és a jobbágy „ráért” dolgozni. Ráadásul a munkáról azt tanította a református prédikátor, hogy az nem Isten büntetése, amivel az első emberpár bűnbeesését büntette meg, hanem az Újszövetség tanítása alapján kötelessége minden munkabíró embernek, sőt istentisztelet, amit megáld az Isten. Nem véletlenül hozta ez a felfogás a reformátusoknak az anyagi gyarapodást, a jólétet. Ráadásul a pazarló, fényűző élet helyett tisztességes, szerény életvitelre tértek át. Nem a szegénységet pártolták, mint a középkori egyház, hanem az abból becsületes munkával történő felemelkedést. A kereskedést nem tartották csalásnak, az emberek becsapásának, hanem becsületes és tisztességes foglalkozásnak. Megengedték Kálvin tanítása nyomán a tisztességes kamatszédést, amit a katolikus egyház, sőt Luther is tiltott, és uzsorának bélyegzett. Hirdették a prédikátorok, hogy az Isten által adott anyagi javakkal az embertársak és a haza javára kell gazdálkodni, mintha nem kizárólagos tulajdonosai, hanem Isten ajándékainak gondnokai, bibliai szóhasználattal sáfárai lennének. A város ill. a földesúri patrónus által lefoglalt volt katolikus szerzetesi vagyontól, kolostorokból és más megszűnt egyházi intézmények vagyontól iskolákat alapítottak, a tanuló ifjúság segélyezésére ösztöndíjakat, a munkaképtelen szegények, árvák, közápolásra szoruló betegek számára ispotályt létesítettek (Debrecenben 1529-ben, a reformáció küszöbén), nyomdákat állítottak.

Az 1500-as évek végéig 168 latin iskola létezett az országban, amiből 34 volt római katolikus, 134 protestáns. Ugyanezen idő alatt 29 könyvnyomda működött Magyar- és Erdélyországban, amiből 28 volt protestáns, és 1 katolikus. Megszületett a magyar nyelvű vallásos és világi

irodalom. Számos bibliafordítás hagyta el a nyomdát. 1590 előtt több próbálkozás volt a Biblia magyar nyelvre fordítására, de egyik sem tudta a teljes Szentírást lefordítva kinyomtatni. Négy könyv kivételével azonban így is megjelent a különböző fordításokban majdnem a teljes Biblia. Károlyi Gáspár gönci református esperes és névtelen munkatársai szorgoskodása nyomán elkészült a teljes fordítás az apokrif könyvekkel együtt és 1590. június 20-án Vizsolyban a Rákóczi Zsigmond által állított nyomdában, a lengyel nyomdász, Mankovit Bálint vezetésével feltehetően 800 példányban megjelent magyarul. Mindez a debreceniség szerves részévé vált, hiszen a város felemelkedését, gyarapodását, öntudatának emelkedését eredményezte.

A vagyon és az élet állandó fenyegetettségének korában biztonságot adott az eleve elrendelés (predestináció) tana. Ez az Újszövetségben, Pál apostol írásaiban megtalálható, majd a középkor legnagyobb nyugati keresztyén teológusa és filozófusa, Szent Ágoston (Augustinus) bővebben kifejtette azt, később a reformáció második nemzedékének nagy képviselője, Kálvin felelevenítette. E tan lényege az, hogy akiket Isten az üdvösségre kiválaszt, azokat megoltalmazza, de ha vagyonukat, netalán életüket is elvesztenék, üdvösségüket semmiképpen sem. Ha pedig szenvedést kell elviselniük, netalán vagyonukat, vagy életüket is elveszítik, az sem történik Isten tudta és akarata nélkül, hanem valamilyen magasabb isteni cél érdekében. A felvilágosodás kora előtt ezt a reformátusok nem fatalista módon értelmezték, ami passzivitásba süllyesztette volna őket, hanem önbizalommal, szent optimizmussal töltötte el őket, akik a legreménytelenebb helyzetből is igyekeztek megmenekülni, a romokon is mertek újra kezdeni. E szívósság és reménnyel teli jövőbe tekintés a debreceniség egyik legnemesebb jellemvonása, e nélkül Debrecen aligha maradt volna annak a Debrecennek, aminek a történelemben ismerjük.

A legtöbbet Méliusz adta a debreceniséghez. Prédikációi és 48 megjelent könyve nagy hatással volt a kortársakra. 1561-ben Huszár Gál kassai menekült lelkész nyomdáját Debrecenben felállította, és egymás után adta ki Méliusz könyveit, ezzel a város és az akkor még mindig Szent Andrásról elnevezett templom, a mai Nagytemplom elődje, szószékének hallótávolságán túl is megismerhették Méliusz tanításait. Magyarországon a reformátorok nem követték szolgálai a nyugati példát. A ferences teológia hagyományait tovább folytatva a magyarországi helyzetre alkalmazott, magyar reformátori teológiát műveltek. A nyugati teológiából válogattak. Kálvin az ötödik legtöbbet idézett teológiai szaktekintély volt a magyarországi helvét hitvallású teológusok körében. Méliuszt Makkai László magyar Kálvinnak nevezte, de tiltakozott az ellen, hogy nevezett kálvinista lett volna. Kálvin legfontosabb tanait elfogadta, de azt is annyira

saját megfogalmazása szerint közvetítette, ami kizár minden epigonságot. Méliusz ízig-vérig magyar volt. 1562-ben kiadott egy kátét, aminek a címlapján az áll, hogy Kálvin kátéja nyomán írta. Ez nincs így. A tartalma kálvini, de a megfogalmazás, a felosztás, az érvelés meliuszi és magyar és debreceni. Méliusz, ez a dunántúli köznemes, aki előkelő rokonokkal büszkélkedhetett volna, úgy lett a magyarság egészének szószólója politikai ügyekben is, hogy mindenek előtt a mezővárosok érdekeit tartotta szem előtt.

Méliusz néhány sarkalatos tanának megismerése a debreceniség reformáció korabeli és későbbi gyökereit mutatja meg. Az ország politikai helyzetét a vallási hovatartozás szerint ítéli meg ő is, mint kortársai: *„Az mi nyomorult országunknak romlását, három felé szakadását”* tárgyalva írja, hogy hazánkat *„egyfelé a török császár, másfelé az római imperátor, harmadfelé az erdélyi birodalom bírja, és kínozza. Látjuk ezt, hogy mind ez két idegen nemzet becstelenül tart, ront, nyúz, fogyat naponként.”* A háromfelé szakításért nem az idegen nemzeteket okolja. Nyolc országvesztő bűnt sorol fel, amelyek közül mindössze három vallási (a bálványozás, az eretnokség és az „igaz tanítók” megvetése), a többi társadalmi jellegű. Ilyen: *„Isten és a természet törvényének hátrahagyása és emberi szerzések és rendeletek kedvéért.”* Isteni törvényen a tízparancsolatot érti, természeti törvényen a középkori felfogás szerint azt, hogy az emberek születésük révén egyenlők, és egymás iránt méltányosságra kötelezettek. Ennek ellent mond Werbőczyi törvénye, ami érvényben van: *„Most a Werbőczyi dekrétuma szól, hallgat az Istené a pad alatt.”* Az igazságszolgáltatás részrehajlását ítéli el, amikor azt írja, hogy *„jobb az igazsága annak, aki hatalmasabb, sok pénze vagyon”*. Werbőczyi törvényét főleg a jobbgység jogfosztottsága és tulajdonképtelenné nyilvánítása miatt marasztalja el. Ezt megtudjuk az 1561-ben kinyomtatott Debreceni Hitvallásból: *„Minden embernek, bármiféle rendű s rangúak legyenek, szabadon hagyja az Írás és megengedi a természet törvénye, hogy tulajdon vagyonnal bírjanak...Munkálkodjanak tulajdon kezökkel. Az ő tulajdon kenyereket egyék.”* Az önkényeskedő földesuraknak az egyik bibliafordítása széljegyzetében írja: *„Olvassátok ezt ti gyilkosok, akik pogány módra a büntelent megölitek és felakasztatjátok, felfuvalkodott haragotokban az szegény pórokat tagoljátok!”* Az állami hatalmat gyakorlókon és nemeseken azt kéri számon Méliusz, hogy bár a nép védelmezőinek mondják magukat, és valóban Istentől arra kaptak felhatalmazást (mandátumot), mégis visszaélnék sokszor hatalmukkal. Inti őket, hogy elégedjenek meg a törvényes szolgáltatásokkal, és ne éljenek vissza hatalmukkal, ne vegyék igénybe alárendeltjeiket a törvényes mértéken felül, mert Isten igazságosztó kezét nem kerülik el: *„A fejedelmek szolgák, és zsoldosok, adót, harmincadot, dézsmát azért vészik,*

hogy szolgáljanak véle Istennek és a községet is oltalmazzák. Ha nem szolgál, lopó. Így a fejedelmek, ha nem szolgálják a zsoldra, lopók, s megbünteti Isten.” A fejedelmeken nem csupán az államfőket, hanem a földesurakat is érti. Ezek szerint a fejedelmek nem tulajdonosai az országnak, a községnek, hanem bér gyanánt kapják a szolgáltatásokat, az adót, elégedjenek meg vele és tegyenek eleget ennek fejében rájuk háruló kötelességüknek. *„Mivel tartoznak az alattvalók a hatóságoknak? Tisztelettel, félelemmel, adóval és illetéssel, bérükből és jószágaik jövedelméből, engedelmességgel, hűséggel az Úr szerint, mindenekben... de ha valamit a természeti törvény avagy az Isten dicsősége és törvénye ellen parancsol, abban a hatóságnak sem kell engedelmeskedni.”*

A végvári vitézeket így bátorítja: *„Atyámfiai, magyar vitézek, az végekben kik laktok, akik sok vitézséget műveltek, ű (Isten) tött titeket vitézekké. Noha e világ friss, tobzódó és háládatlan népénél olcsók vagytok.”* Az egri végvári vitézek kérésére írta a Debrecen-Egervölgyi Hitvallást 1561-ben, amelyben a bécsi udvar és katolikus klérus előtt azt kívánta bizonyítani, hogy az egri vitézek vallása igaz keresztyén vallás. A hétköznapi élet számtalan kérdését tárgyalta ebben az írásában. Babonának minősítette, ha betegségeket igézésnek, lidércnyomásnak, ördög, vagy boszorkány rontásának tartanak. A betegségekre orvosságokkal élést ajánlott. Ő írta az első nyomtatásban megjelent orvosi fűvész-könyvet, Herbarium címen, aminek jó hatszáz gyógynövénye szinte valamennyiét ma is használják gyógyításra. Másutt tiltakozott a csillagjósolás ellen, dicsérte a matematika hasznát.

Komoly öntudatot kölcsönzött a debreceni és más mezővárosi polgároknak az, hogy Méliusz határozottan melléjük állt írásaiban és bátorította őket tevékenységük végzésére, *„mindenki az ő hivatalában megmaradjon,”* vagy *„az igaz Isten szerint való kalmárság és kereskedés jó és kedves Isten előtt”*. A kereskedők, bankárok üdvössége felől is biztatólag szólt: *„A megtért fukarok, áros népek amaz magukban bízó, kevély igazakat, érdemeseket megelőzik az Úr országában.”* Egyenesen Isten választott népének tekintette őket. Kálvin kamatszedést megengedő tanítását egyik helyen így fogalmazta meg Méliusz: *„Ha valaki pénzét másnak adja, kinek nincsen pénze, hogy kereskedjék vele, köz legyen a nyereség s veszteség, nem uzsora, mert a pénz munkálkodó s gyümölcsöző pénz.”* Más esetben mezőgazdasági példát hozott fel a tisztességes kamat igazolására. Azt mondta el, hogy ha valaki ekét vesz kölcsön azért, hogy nagyobb darab földet tudjon megszántani, mint amit a sajátjával tudna, a kölcsön vett ekével megművelt föld terméséből köteles adni az ekét kölcsönzőnek, mert máskülönben lopóvá válik. A munka dicsérete és az egészséges ember saját lustaságából származó munkátlanságának elítélése olvasható ki a következő idézetből: *„Lopók a hivalkodók, akik*

hivatalukban igazán el nem járnak, hanem lábukat lógatják, a piacot dongják mint a legyek, a máséra esnek és hamisan koldulnak. Ép tagjai, munkára való ereje lévén, munkálkodhatnék ugyan, mégis koldul. Az is lopó, aki tudván ad az efélének is, mert reá engedi a bűnre.”

A munkának kötelességként történő dicséretéből következik az a méliuszi megállapítás, hogy „nem bűn az Isten szerint való gazdagság”. A munkával szerzett vagyon elismerése eltörölte a középkori aszkézist magasztaló egyházi szemléletet, ami a gazdagságot bűnnek, kárhozatra vezetőnek tekintette. Méliusz az aszkézist tartotta bűnnek, mert az lustaság. A Tízparancsolat értelmezése szerint nem tartotta bűnnek, ha a jó mód adta életformával él tisztesen a keresztyén ember. „Nem tiltja az – ti. a Tízparancsolat – e világi életnek ékességével formált képeknek, a kupáknak csinálását és az ötvösöknek munkáit, cifráit, históriáknak írását.” A debreceni ötvösművesség művészi fokon készült darabjait csodálhatjuk meg ma is. Nem tiltotta a református vallás az úrasztali felszerelések, klenódiumok között az arany és ezüst kelyheket, kannákat, poharakat, pokálokat, kenyérszító tányérokat, keresztelő felszereléseket, arannyal hímzett terítőket, mint ahogy sokszor a közhiedelem tartja. Megengedte viszont a rézből, ónból, cserépből, fából készült klenódiumok használatát is, de nem kötelezte azokat és nem tette kizárólagossá. A művészetellenesség nem következett a református felfogásból. A templomok oltárait ugyan eltávolították, de a templom falának képeit nem rombolták le. Lemeszelésük a mostani években végzett restaurálási munkák során kiderült, hogy a XVII-XVIII. században történt. Voltak helyek, ahol a szobrok eltávolítására is akkor került sor, amikor értesültek, hogy a katolikus egyház azon a címen akarja visszavenni a templomot, hogy az eredetileg katolikus templom volt, amit a képek, esetleg szobrok léte bizonyít. Nosza lemeszelték íziben, és a szobrokat eltávolították, mint pl. Litéren az 1740-es években. Méliusz a karéneket is meghagyta a templomban, de szövegét magyarra fordította.

A debreceniség jó néhány jellemző tulajdonságára ráismerhettünk az elmondottakban, ami a reformáció, azon belül is főleg a helvét reformációból ered. A város építményei, házai, a lakosok öltözködése, életvitele azért is volt szerény és visszafogott, mert a Debrecen mérhetetlen gazdagságáról elterjedt hiedelem vonzotta a sarcolókat, rablókat, az adó és járandóságok emelésére bátorította az adóztató három államot, noha a város csupán egynek a területén feküdt. A reformáció idején meggazdagodott debreceniség kitarthatott a város későbbi századai alatt is. Olyan erkölcsi, vallási, kulturális töltést adott, ami a szorgos munkát, szerény életet, de a városért, egyházért, kultúráért, összességében a hazáért mindenkor tudott áldozni, sokszor messze erején felül. Mellé állt a szabadságharcoknak. Bocskait bibliai Gedeonként, az izraelita

szabadságharcos hősként, magyarok Mózeseként üdvözölte és támogatta. Bethlen Gábor, Rákóczi György a kuruc háborúk protestáns vallási üldözötteinek és katonáinak menedéket adott, támasza volt II. Rákóczi Ferencnek és magyarok Mózeseként jegyezte be Kossuth Lajost a debreceni kapuőr, amikor a kormány a városba menekült és innen szervezte, irányította a szabadságharcot. Debrecen gazdasági helyzete és önkormányzata 1711 után súlyosan sérült. A távolsági kereskedelem megcsappant, az exportra tenyésztett magyarszürke szarvasmarhával űzött évszázadokra nyúló kereskedelem is, a lakosság egy része elköltözött, más része a földművelés felé fordult. Az iparosok is kiegészítő foglalkozásul a házuk után cívisjogon járó föld megművelésével egészítették ki jövedelmüket. A debreceniség konzervatívabb lett, visszahúzódóbb, gyanakvóbb, de azért 1945-ig még megvolt. Talán nem csupán jámbor óhaj, ha egy új debreceniség kialakulását várjuk, olyat azonban, ami a múltból átmenti mindazt a vonást, ami maradandó és képes új közösséget formálni.

Szakirodalom

Balogh István: A cívisek világa. (Debrecen néprajza.) Bp. 1973. Gondolat Kiadó.

Csohány János: A XVI. századi református egyház és a török. In: *Studia et Acta Ecclesiastica* 3. köt. 891-901. p.

Csohány János: Calvins Wirkung auf dem Katechismus von Petrus Melius Debrecen 1562, in: *Die Schüler Calvins in der Diaspora. Beitrage des 3. Kongresses für Calvinforschung in Mittel- und Osteuropa 1988 in Wien.* Lüthi, Kurt – Suda, Max Josef (Hrsg.) Wien, 1989. S. 70-82. (Aktuelle Reihe des Reformierten Kirchenblattes Nr. 31.)

Csohány János: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról. 2. köt. Debrecen, 2005., 3. köt. Debrecen, 2006. Kiad. Fábrián Bt. És a Magyar Református Egyház doktori Kollégiumának Egyháztörténeti Szekciója. (Magyar Református Egyháztörténeti Dolgozatok 12-13.) Ezekben a kötetekben témánkhoz kapcsolódó 19 írás található.

Makkai László: A keresztyén egyház története Magyarországon a XVII. század végéig. 2. kiad. Debrecen, 1991. (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi Füzetei 15.)

A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. (Szerk.: Bartha Tibor) Bp. 1967. A Magyar országai Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya kiad. (Tanulmányok és olvasmányok a

Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszáz éves jubileum alkalmából, *Studia et Acta Ecclesiastica*
Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. (Szerk.: Bartha Tibor) Bp. 1973. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya kiad. (*Studia et Acta Ecclesiastica* 3.)

A debreceni Verestemplom teológiai és egyházművészeti jelentősége

Derencsényi István

esperes,

a Verestemplom vezető lelkésze

120 éves a debreceni Verestemplom, de a története ennek számottevően nagyobb, hiszen valaminek a története nem azzal kezdődik, hogy létrejön, hanem azzal indul, hogy határozottan gondolnak rá. Így gondolt nagy határozottsággal a XIX. század elején *Szombathy István* egykori debreceni főbíró (1736-1810) és felesége *Veresmarty Zsuzsanna* (1745-1819) erre a templomra, amikor vagyona jelentős részét ez az utód, illetve leszármazott nélkül való házaspár egy újonnan megépítendő református templom céljaira különítette el. 1810-ben 20.000 forint felajánlásával alapítványt létesítettek azzal a meghagyással, hogy amikor majd megfelelő nagyságrendűre duzzad a tőkeösszeg, köteles a város, illetve a városi református egyház az összeg felhasználásával az időközben megnövekvő létszámú helyi reformátusság számára egy új templomot megépíteni. A városi magisztrátus már 1827-ben kijelölte az akkori Nagy-Cegléd utca (ma Kossuth utca) végén, a mai Méliusz téren, az őrző ház mögött azt a 448 négyszögölnyi területet, ahol szándékuk szerint meg kell épülnie az új templomnak. Az alapítványtevők emlékét már a templom megépülése előtt, 1873-ban egy világosszürke márványkőből készült emlékoszlop örökítette meg a kollégium előtti emlékkertben, amelynek tetején kecses formájú bronz amfora állt a következő felirattal: „Nem hamvakat jelöl, de tetteket beszél.” Az emlékoszlopon pedig az alapítványtevők neve, születésük és haláluk évszáma olvasható, valamint a következő felirat: „Míg hit, tudomány és hazánk élni fog, az ő emlékük nem enyészik el. Hálás elismeréssel emelte Debrecen Ref. Egyház közössége 1873.” Ezt az emlékoszlopot egyébként az emlékkertből a megépített templom 50 éves évfordulója alkalmával az első nagyszabású felújítás során áthelyezték a Méliusz térre, a Verestemplom mellé.

A templomépítés az alapítvány létesítését követően több mint 70 év múlva valósult meg Petz Sámuel budapesti építőművész-tanár tervei alapján az ugyancsak budapesti Gregersen és Fischer cég kivitelezésében 1886-88 között. Az építkezés 1886. június 26-án ünnepélyes alapkövetéssel vette kezdetét, s maga az épület 1887 júliusára el is készült, azonban újabb egy esztendő telt igénybe a templom belső bútorzatának és felszerelési tárgyainak elkészítése. A templomavató istentiszteletre 1888. június 10-én került sor. A templom neogót stílusban épült, az alsó traktusa pedig román építészeti stílusjegyeket mutat. A téglagótikával létesült karcsú tornyú épület mind a színvilágával, mind pedig mozgalmas külső tömegével a városkép erőteljes meghatározójává

lett, és megnyerte a korabeli városi polgárság jó tetszését. A vörös színű klinker téglá dominanciája magával hozta azt, hogy a városi lakosság az újonnan épült templom számára csakhamar önálló nevet is adott, s így lett e templom Verestemplom néven széles körben ismerté. Egyébként e templom a későbbiek során nagy hatással volt mind az azt követően épülő polgári lakóházak, mind pedig – főleg – a jelentős oktatási intézmények külső megjelenésére. Petz Sámuel korának jeles építésze maga is a Verestemplomot az egyik legsikerültebb alkotásának tekintette, s a templom makettje sokáig a Budapesti Műegyetem építészhallgatói számára demonstrációs eszköz volt. Az építész a Verestemplom megépítését követően mintegy 10 év múlva készített terve alapján épült meg Budapesten a Parlament épületével átellenben a budai oldalon a Szilágyi Dezső téri református templom, amely magán viseli a Verestemplommal való építészeti stílusrokonságot. Kezdetben a templom belül csupán nyers vakolatszínű volt, s csak az ólomkeretes színes üvegek díszítették. Az építőművész kezdetől fogva javasolta a templom falfestését, szolid belső dekorációját, amire azonban csak 50 év múltán az első nagyszabású felújítás alkalmával kerülhetett sor. A templom neogót építészeti stílusához harmonikusan illeszkedik a templom belső bútorzata. A templom szószéke és az ahhoz csatlakozó, úgynevezett Mózes-szék (papi szék) Thék Endre budapesti műbútorgyárában készült, melyek minden túlzás nélkül iparművészeti remeknek nevezhetők. A templom ülőpadjait Nagy Péter és Nagy Sándor helyi asztalosmesterek készítették. A templomban mintegy 950 személy számára van ülőhely. A főbejáratnál elhelyezett díszes vaskapu Fischer Károly építésznek a templomépítési munkafolyamatok építésvezetőjének az ajándéka, egyébként ezt a kaput, valamint a templom csillárját Posta István debreceni mester készítette. A templom számára Kövesdi János dúsgazdag cívis és felesége Bekecs Sára három harangot adományozott, melyeket Turi János és fia budapesti harangöntő cégénél készíttettek el. Az első világháború során két harangot, 786 és a 746 kilogrammosat háborús célra rekvirálták, s egyedül csak az 1380 kilogrammos nagy harang maradt meg. Az elvitt harangok pótlására 1937. május 17-én harangavató ünnepség keretében került sor. Az újabb két harangot közadakozásból a Slezák cégnél készíttették. Az új templom számára Vértesi Lajos debreceni polgár ajándékozott toronyórát, melyet Návoznai Béla budapesti órás-mester készített és helyezett üzembe 1889. március 15-én. A templom főbejárat ajtaja fölé a hálás hívek Boros Sándor kőfaragó mesterrel emléktáblát helyeztettek el a kegyes alapítók emlékére: *„Szombathy István és neje Veresmarty Zsuzsanna alapítványából épült. Hívek adakozásából felszereltetett 1887.”* A templom külön érdekessége, hogy az 1872-es céheket felszámoló törvény következtében a megszűnt iparos szervezetek ónkannáikat úrasztali

kegytárgyakul ajánlották fel a gyülekezetnek. A templom legfontosabb méretei a következők: hossza (támaszlopok nélkül) 40,84 méter, szélessége 25,62 méter, a torony magassága 58,50 méter. Egyébként a templom keresztformájú alappal rendelkezik. Az orgonát, melyet 1894-ben állítottak fel a templom főbejárata felőli karzaton, Angster József pécsi orgonaépítő készítette. A hangszer 3 manuális és 27 regisztere van. Romantikus stílusban készült.

Amikor a templom megépült, akkor még Debrecen városában egy egységes nagyvárosi református egyház működött, amely egyházzrészekre tagolódott, s az egyházzrészek delegálták küldötteiket az egész városi egyházat irányító és felügyelő nagy presbitériumba. 1949. január 1-vel az egyházzrészek önállósultak, és azóta önálló egyházközségekként élik életüket. Így a Verestemplom az előbb említett időponttól kezdődően a Debrecen-Kossuth utcai Református Egyházközség tulajdonaként szerepel. Fél évszázaddal a templom megépítése után esedékessé vált a Verestemplom nagyszabású felújítása. Ekkor újraéledt az építész-tervező korabeli javaslata, mely szerint a hagyományos stílusjegyekben megvalósult külsőnek a mintájára a templom belső terének is meg kellene felelnie a stílustörténeti követelményeknek. Az akkori lelkipásztor Baja Mihály, aki egyébként korábban az észak-amerikai kontinensre kivándorolt magyarok körében lelkészi szolgálatot végzett, vagyis ő egy világot járt és látott ember volt, arra az elhatározásra jutott, hogy a templom külső és belső összhangjának megteremtése, valamint az építész-tervező eredeti szándékának megvalósulása érdekében feltétlenül szükség van a templombelső figurális díszítő festésére. E szándék megvalósítása nem volt könnyű, hiszen a református templomokra a puritánság az egyszerűség a jellemző és ez a szemlélet erősen tartotta magát a korabeli egyházi közvélekedésben. Azonban a lelkész-költő Baja Mihály az egyházzrész akkori lelkipásztora olyan nemzetközi hírű teológiai professzorok részéről kapott e vállalkozáshoz hathatós támogatást, mint Dr. Csikesz Sándor, a Gyakorlati Teológiai Tanszék vezetője, valamint Dr. Révész Imre egyháztörténész, a későbbi tiszántúli püspök, akik segítségével és református hitvallásos megalapozásával 1936-37-ben sor kerülhetett a templombelső figurális, illetve ornamentális díszítő festésére.

A festési munkálatok elvégzésére Haranghy Jenő debreceni születésű, de akkor már Budapesten élő kora népszerű és egyben kiváló képző- és iparművésze kapott megbízást, aki a templomot későszecessziós stílusban festette ki. Ő, korábban – 1931-ben – már a várostól kapott megbízást a debreceni ravatalozó épülete egyik termének díszítésére, ahol nagyméretű freskót, illetve díszes ólombetétes üvegablakot készített. A freskó Attila temetését ábrázolja, jellegzetes, színes, magyaros, erősen kontúrozott, egyéni festési modorban.

A templom figurális belső festés tematikus anyagát jórészt Dr. Csikesz Sándor egyetemi tanár állította össze az előzetesen megállapított hitvallásos elvek érvényesítésével: bibliai szimbólumok és történetek képi megjelenítése a vonatkozó bibliai helyek feltüntetésével, arányos témaválasztás mind az Ó-, mind pedig az Újszövetségből. Tilos viszont az emberi arcos-alakos ábrázolás. Az ornamentális díszítőfestés, különösen is a geometrikus ornamentika alkalmazásának célja a templom építészeti stílusjegyeinek kiemelése és megerősítése. A templom kifestése tulajdonképpen az alkalmazott művészet szellemében ment végbe, ami ebben az esetben annyit jelent, hogy nem a művész zsenialitásának kell megdicsőülnie, hanem a művész a maga tehetségét alázatosan alárendeli az igei üzenet képi megjelenítésének.

A megfestett képek végső soron beszélő képek, feladatuk az, hogy megszólítsák a templomban lévőt, s az esztétikai összhatás pedig a jelenlévőket Isten színe előtti áhítatra kell, hogy csendesítse. Amint az előbbiek során már hivatkoztunk arra, hogy a festés tematikus képanyagválasztását Dr. Csikesz Sándor teológiai professzor állította össze, akinek részletes képelemzése a Debreceni Városi Nyomdában a Kossuth-utcai egyházzrész kiadásában, 1937-ben jelent meg, amely kiadvány napjainkban is hozzáférhető és áttanulmányozható, ezért ez a terjedelemben erősen korlátozott dolgozat nem térhet ki a templom képanyagának részletes elemző ismertetésére. Nagy vonalakban tehát a belső látványról a következőket mégis szükséges tájékoztatásképpen közölni. A református istentisztelet centrális része az igehirdetés, valamint a sákramentumok (kereszttség és úrvacsora) kiszolgáltatása, s ennek az elvárásnak már az építészeti megoldások és a belső bútorzat elhelyezése is igyekeztek megfelelni. A figurális festés ugyancsak követte a református istentisztelet liturgikus kívánalmait, melynek következtében az igehirdetés, valamint az úrvacsorázás helyszíne különböző szimbólumok alkalmazásával erőteljes hangsúlyt kapott.

A magyar reformátusok mindig is szívesen énekelték az úgynevezett genfi zsoltárokat, s minden bizonnyal ezért is lettek a templomban található nagyméretű képek zsoltárillusztrációk (23., 42., 46. és 137. zsoltár). A templomba érve a látogatót, az orgonakarzatot tartó oszlopok között, a 134. zsoltár második verse fogadja: „Emeljétek fel kezeiteket e szent helyen és áldjátok az Urat”, ez a felirat nyomban emlékeztet a templom tulajdonképpeni funkciójára, mely szerint az az imádság háza, valamint az Isten dicsőítésének helyszíne, s ezzel meghatározza a felirat a templomlátogatók lelkületét, illetve alapmagatartását is. A fő- és oldalhajó keskeny méretű ablakai mellett párhuzamos bibliai témák képi megjelenítésére került sor, ami annyit jelent, hogy azonos témát választottak az Ó- és Újszövetségből illusztráció céljából (mint például

páskabarány – zászlós bárány; megelégtetési csoda az Ó- és Újszövetségből: sareptai özvegy lisztje és olaja – ötezer ember megvendéglése; Noé galambja – Szentlélek galambja stb.). Az orgonakarzaton a hangszer mellett az ószövetségi istentiszteleten használatos zeneszerszámok képe látható, míg a háttérben egy Nap-illusztráció, amely utal Jézusra, mint a világ világosságára, valamint a bűn és halál sötéttségében felkelő Naptámadatra. Az oldalhajóban a déli karzaton foglaltak helyet egykor – amíg a templomban szilárd ülésrend érvényesült – a leányok, s ebből eredőleg az ott található falfelületekre olyan bibliai témákat festettek, amelyek női szereplőkkel állnak kapcsolatban. Hasonló módon jártak el az északi karzat esetében is, ahol annak idején az ifjak, illetve felnövekvő legények ültek, az ottani falfelületekre férfi szereplőkkel kapcsolatos bibliai történetek illusztrációi kerültek.

A templom kupolája a maga erőteljes szimbolizmusával azt ábrázolja, hogy miként jut el a megfáradt, de Krisztusban üdvösséget nyert lélek „Csillagvilágokat elhagyva már” az örökkévaló Isten trónusáig, aki vakító fényességben és örök dicsőségben, tisztaságban, szentségben lakozik. Ezért is történt a kupola színválasztása oly módon, hogy az alsóbb részek a föld barna színét mutatják, míg egyre magasabbra haladva a szín világosodik és a kupola csúcspontján eléri a vakító fehérséget, mely utal az Isten lakóhelyére. A főbejárati ajtóval szemben lévő keleti oldalon található karzat tulajdonképpen lezárja a templom épületét, ezért az ott található falfelületekre olyan bibliai gondolatokat festettek, amelyek utalnak az emberi élet végességére, valamint minden teremtményi valóság mulandóságára, ugyanakkor szóhoz jutnak olyan bibliai gondolatok is, amelyek kifejezik Istennek a végítéletéről, üdvösségről, örök életről, „az új ég és új föld” világáról adott ígéreteit. A képeken túl a templomban jelentős bibliai idézetek is olvashatók, főleg a kupola alatti falfelületeken. A kupola alját körülölelő karzatok mellvédjein az úrvacsora szerzettetési igéjéből az úrvacsora elemeire utaló szövegrészek olvashatók, valamint „az Úrnak halálát hirdessétek” idézet, amely emlékeztet arra, hogy az úrvacsora háttérben Jézus érettünk meghozott engesztelő áldozata, vagyis az ő megtört teste és kiomló vére áll, amelyről nem szabad megfeledkezni, sőt kiváltságos kötelezettség azt újra és újra meghirdetni. A kupolát tartó oszlopszerű falképződmények nagyméretű falfelületein olvashatók a hosszabb bibliai szövegrészek. A szószékkel szemközti oldalon található a Mi Atyánk vagyis a Jézus Krisztus által a tanítványai számára adott minta-, modellimádság. Ettől jobbra a keleti oldalon olvasható a szeretet nagy parancsolata, a kettősen egy parancsolat: „Szeresd az Istent..., szeresd felebarátodat...!” Az Úri imádságtól balra, a déli irányban a Tízparancsolatot írták föl a falra. A szövegek fölötti ábrázolások

szimbolikus értelműek és az olvasható bibliai idézetek egy-egy fontos üzenetét hangsúlyozzák. A Mi Atyánk fölötti szőlőfürtök jelzik: az imádkozó élet gyümölcsöző élet; – a szeretet nagy parancsolata fölött a galambok arra utalnak, hogy a szeretetet a szelídség és alázat indulatával lehet megvalósítani; – a Tízparancsolat fölött megfestett halak a maguk közmondásos némaságával arra utalnak, hogy a Tízparancsolatról sohasem vitát kell kezdeményezni, mely szerint azok teljesíthetők-e avagy nem, hanem azokat az életünkre kell alkalmazni, aszerint kell viselkedni. A szószerű fölötti gabonakalászkok pedig arra utalnak, hogy az igehirdetés hasonlít a magvetéshez, mint ahogy erre nézve Jézus többször nyílt megfogalmazásban, illetve példázatos tanítás által is utalt.

Sajnálatos módon az 1936-37-es nagyszabású templomrekonstrukcióban hamarosan súlyos kár keletkezett, mivel a második világháború során 1944 nyarán a Debrecenért légitámadás idején a templom tetőzete jelentékenyen károsodott, valamint a déli karzat ólombetétes, nagyméretű, színes üveglakka a detonáció következtében kiszakadt és végleg megsemmisült, melyet mind a mai napig a szükséges anyagi eszközök híján nem sikerült még helyreállítani. 1957-ben egy tornádószerű szélvihar letépte a tornyot lezáró, kőből készült keresztrózsát a vitorlával és a csillaggal együtt. A keletkezett kár helyreállítására gyors gyülekezeti összefogással rövid időn belül sor kerülhetett. A közben eltelt évek, illetve évtizedek során a templom állaga folyamatosan romlott. 1972-ben szükségessé vált az eredetileg fölhelyezett terméskőpala cseréje, amely helyett a templom világosszürke műpalát kapott. 1979-ben sikerült újra üzembe helyezni az akkor már évek óta használaton kívül lévő nagy értékű hangszert, amely időközben 2001-től műemléki védettséget is élvez. Most már újra esedékes volna a hangszer nagyszabású felújítása. 1985-88 között került sor a templom belsejének a teljes felújítására, illetve a secco-k restaurálására. A restaurálást Szilágyi Elek debreceni festőművész végezte, a felújítási munkálatok műszaki ellenőrzését pedig Kálmán Ernő főépítész, a gyülekezet presbitere, illetve építésügyi bizottságának elnöke. A templom külső felújítását is szakaszosan végezték a 90-es évek elején, hiszen az egyházközség egyszerre sohasem volt képes előteremteni a beruházási költségek teljes fedezetét. Ebben az időben látták el a karzatok kivételével a templompadokat korszerű elektromos fűtőberendezéssel, amely a leghidegebb téli időben is kellemes hőérzetet biztosít az istentiszteleten résztvevők számára. A Verestemplomnak városképi szempontból is nagy jelentősége van, hiszen a nagy forgalmú belvárosi Kossuth utca tengelyében áll az utcát lezáró Méliusz téren. A templom a maga nagy és mozgalmas külső tömegével komoly esztétikai élményt jelent azoknak, akik hajlandóak a templomot körbejárni, különböző távolságról és nézőpontból megszemlélni. 2004 advent első

vasárnapján fölgyulladtak a templomot kívülről megvilágító reflektorok fényei, melynek nyomán nem csak nappal, hanem az esti és éjszakai sötétben is nagyszerű élményt jelent a debreceni Verestemplom. A templom külső megvilágítását a Debrecen Megyei Jogú Város Beregszászi Pál Szakközépiskolájának és Szakiskolájának az igazgatója, Nagyné Oláh Katalin kezdeményezte és oroszánrészt vállalt annak eredményes lebonyolítása érdekében. Jelenleg a gyülekezet számára végrehajtásra váró feladatként jelentkezik a déli karzat elpusztult színes üvegtábláinak pótlása, valamint az orgona nagyszabású felújítása. Az egyházközségnek van egy saját szerkesztésű és kiadású periodikája, amely a gyülekezeti honlappal (www.verestemplom.hu) egyetemben ugyancsak a Verestemplom nevet viseli.

A debreceni Verestemplom tulajdonképpen a református templomépítő művészet terén korszakos jelentőségűnek mondható, hiszen ezt követően a templomtervezés érdeklődése ismét a klasszikus építészeti stílusok felé fordult, s egyre-másra épültek neogót stílusban országos egyházunkban a templomok. A Verestemplom építészeti megoldásai hatékonyan szolgálják ki a református istentisztelet liturgiális kívánalmait, középponti helyet biztosítva mind az igehirdetés mind pedig a sákramentumok kiszolgáltatása számára. A templom belső kifestése ugyancsak stílusteremtő jellegű volt, hiszen áttörést jelentett a korábbi szegényes, s gyakran igénytelen belső dekorációval szemben. A belső festés számára elkészített teológiai bázis és érvrendszer azóta is meggyőző és kibírja a legoffenzívabb, illetve legcizelláltabb kritikákat is. Az alkalmazott művészet önmagában is alázatra és Isten előtti őszinte elcsendesedésre készítet. Az emberi alkotás nem kíván harsány módon fölibe kerekedni az Alkotónak, a mindenek Teremtőjének.

A templom kítűnő akusztikával rendelkezik, rendkívül alkalmas komolyzenei hangversenyek megtartására, amire nagy rendszerességgel sor is kerül. Helyi kvalifikált énekkarok és zenekarok egyaránt szívesen választják hangversenyük helyszínéül a Verestemplomot, sőt számos alkalommal külföldi énekkarok is előfordultak.

A templom centrális helyén álló Úr asztala körül, illetve a mögötte lévő pad oszlopsoron pódium alakítható ki, ami lehetőséget teremt előadói estek szervezésére. Örömmel állapítható meg, hogy ezzel a lehetőséggel számos alkalommal élnek is.

Végül a templom teológiai jelentőségének az érzékeltetése kapcsán még egy olyan apróságra is fel kell hívni a figyelmet, mint a templom nagy csillárját díszítő kovácsolt vas keresztyén szimbólumok: hal, csillag, pelikán, zászlós bárány, Dávid csillag.

Összefoglalóan annyi állapítható meg, hogy a templom épületének valamint belső építészeti tárgyainak a tervezői nagy figyelmet fordítottak

arra, hogy ami munkájuk nyomán láthatóvá lesz, az mind mind kapjon mélyebb teológiai értelmet, vagyis a vizuális élmény közvetítsen egy magasztosabb összefüggésbe kerülve lelki tartalmat, üzenetet.

Szakirodalom

A debreceni Kossuth utcai templom. 1. Részlet Csikesz Sándor egyetemi professzornak a Kossuth utcai templom félszázados fennállása, és újra megnyitása alkalmával tartott ünnepi előadásából. 2. Baja Mihály református lelkipásztor: a félszázados debreceni Kossuth utcai templom Debrecen, 1938.

Debreceni Képes Kalendárium az 1928-ik évre

Derencsényi István: Ünnepi beszéd a százéves évfordulóra (kézirat)

Sápi Lajos: Figurális díszítés debreceni református templomban. Debrecen, 1976.

a Déri Múzeum 1975. évi évkönyve

Non videri sed esse

Szemléletformáló teológiai felismerések és azok hatása
a Debreceni Egyetemen a két világháború között

Ifj. Fekete Károly

egyetemi docens

Debreceni Hittudományi Egyetem

A protestáns szellemiség mentalitást formáló hatásának jelentős korszaka volt Debrecenben a két világháború közötti idő. A Debreceni Tudományegyetem bölcsője a város Református Kollégiuma volt, amelynek akadémiai szintű tagozataiból alakultak ki az egyetem fakultásai. Az egyetem indulásakor, 1914-ben a 28 tanszékre kinevezett egyetemi tanár közül 17 volt korábban a Református Kollégium hittudományi, jogi és bölcsészeti akadémiájának megbecsült oktatója. Izgalmas vállalkozás bepillantást nyerni ebbe a korszakba, amelyből látható, hogy a Református Kollégium szellemi öröksége, a mélyre ereszkedő és számtalan európai kötődésű tudományos kapcsolatával, nemzeti elkötelezettségével, hogyan segítette a Debreceni Egyetem kibontakozását.¹

A Trianon utáni bonyolult szellemi–lelki–politikai viharok közepette a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karának tudományos–szellemi műhelye kiemelt jelentőségű volt. Itt fogalmazódtak meg a kor kihívásaira és sorskérdéseire olyan protestáns szellemiségű, mély és átgondolt, bibliai és teológiai válaszok, amelyek egyaránt iránymutatást jelentettek az egyetem falain belül és kívül élő protestáns értelmiség számára.

A Hittudományi Kar a két világháború között igen komoly teológiai felkészültséggel és pedagógiai bátorsággal vállalta fel a nemzeti sorskérdésekben az órállói feladatot. Három korabeli sorskérdésben iránymutató megnyilatkozásokkal léptek a Hittudományi Kar tagjai az egyetemi és a közéleti porondra.

a./ A felfokozott nacionalista közhangulat idején a radikalizálódás ellen ható, azt visszafogó, fajelmélet-mentes nemzeti identitástudat ápolásában jártak élen a debreceni teológiai tanárok. Szükség is volt erre, mert a Klebelsberg minisztersége idején bevezetett egyetemi numerus clausus-törvény² 1920-as évekbeli alkalmazása miatt, majd az 1928. évi

¹ Ld. ehhez: Ifj. Fekete Károly: *A Debreceni Református Kollégium tanárai az egyetemen*. In: Brezsnaynszky László (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlat*. Gondolat Kiadó. Bp. 2007. 29-39.

² A témához ld. Ladányi Andor tanulmányait: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben* (1919-1921). Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 88. Bp. 1979. 56-64., 117-178.; *A numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról*.

módosítása után több hullámban szerveztek zavargásokat a jobboldali radikális ifjúsági szervezetek az ország egyetemlein. Debrecenben különösen is az 1928 őszen³, 1932 őszen, az 1933/34. tanévben⁴ és 1940 őszen volt zajos, több napig elhúzódó rendbontás és tüntetés. A hazai egyetemeken történt eseményeket kutató Ladányi Andor szerint országosan is igaz a megállapítás: „Az egyetemi vezetők, professzorok közül csak kevesen voltak, akik az atrocitások elkövetőivel szemben erélyesebb fellépést követeltek. Ezek közé tartozott Csikesz Sándor, a debreceni református hittudományi kar dékánja, aki azt javasolta, hogy a zavargások kezdeményezőit gyorsított fegyelmi eljárással zárják ki az egyetemről.”⁵

A Hittudományi Kar tagjai általában véve egyetértettek az állam kultúrpolitikájával, de sem külső, sem belső ösztönzést nem éreztek arra, hogy valamilyen különleges teológiával támasszák alá az állam elgondolásait. Belső lelki szabadsággal kötelezték el magukat arra, hogy a Trianon utáni revizionizmus és a terjedő fasizmus kettős szorításában egy a debreceni kollégiumi hagyományokhoz méltó nemzetnevelésre és nemzetvédelemre készítsék fel a hallgatókat, akik majd a végzés után maguk is nevelni fognak.

A meghatározó személyiségek mind így gondolkodtak, tanítottak és publikáltak erről a kérdéstről. Meg kell említeni a püspökké lett Révész Imre korai figyelmeztetéseit⁶, Vasady Béla professzor több írását⁷, Pákozdy László Márton dolgozatait, aki a *Közlöny* című diáklapban⁸ is és a *Theologiai Szemle* 1933-34. évfolyamában is több folytatásban tudósított a németországi egyházi harcok teológiai és nemzeti

Századok. 1994/6. 1117-1148.; *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Bp. 2000. 76-89.; *A numerus clausustól a numerus nullusig*. *Múlt és Jövő* 2005/1. 56-74.

³ Dóczy Antal: *Mai napok*. *Közlöny* 1928. november. LIX. évf. 2. szám 18-19. és 31.

⁴ K. I.: *Van-e megoldás?* *Közlöny* 1933. december LXIV. évf. 4. szám 1.

⁵ Ladányi Andor: *A numerus clausustól a numerus nullusig*. *Múlt és Jövő* 2005/1. 63-64. Vö.: Fekete Csaba: *Zsidó tanítványok vallomása a Debreceni Kollégiumról*. *Confessio* 1980/4. 96-100.

⁶ Ld. Révész Imre: *Az egyház és az állam viszonyának várható alakulásáról* című előadását, amelyet 1936. június 19-én az Országos Református Theologus Szövetség debreceni konferenciáján mondott el. Megjelent: Barth K. – Révész I.: *Az egyház jelene és jövője*. *Igazság és Élet Füzetei* 9. szám 30-43. Ld. még a későbbi Révész írások közül: *Ködben* címmel Révész Imre püspök újévi üzenetét, amely megjelent a Vasárnap című debreceni lap 1939. 53. számában (december 31.) 367-369.

⁷ Pl.: Vasady Béla: *Faj, nép, nemzet*. In: „Áll a viharban maga a magyar...” *Igazság és Élet Füzetei* 19. szám 12-22.

⁸ Pákozdy László: *A német ébredés vallási vonatkozásai az Ige mérlegén*. *Közlöny*. LXIII. évf. 1933. április (8. szám) 3-5.; 1933. május (9. szám) 3-5.; 1933. június (10. szám) 3-4.; LXIV. évf. 1933. szeptember-október (1-2. szám) 8-10.; 1933. november (3. szám) 7-8.; 1933. december (4. szám) 10-11.

vonatkozásairól. Nemcsak a status praesens-ről adott beszámolót, de a Blut und Boden mítosz gyökereit és várható fejleményeit is tárgyalta. Pákozdy László Márton részletesen bemutatta K. Barth: *Theologische Existenz heute* füzetét, ill. jelentős még *A németországi egyház nagy kérdései egy nemzeti szocialista író könyve tükrében*⁹ című tanulmányterjedelmű könyvismertetése. A Barth-füzetek ismertetése után óvó szavakkal fordult az olvasókhöz a recenzió: „Németországban nagy tüzzel folyik a keresztyénség germanizációja. Vigyázzunk, hogy nálunk mint turanizálás vagy 'magyar vallás' föl ne üsse a fejét ugyanaz a betegség és hogy az egyházi és nemzeti küzdelemben meg ne feledkezzünk arról, hogy 'először az Isten Országát kell keresnünk'.”¹⁰

A tudományos teológiának ebben a korszakban megnőtt az aktualitása, ahogy azt Czeglédy Sándor professzor megállapította: „Egy beláthatatlan arányú világnézeti forradalom vihara zúg el fölöttünk. A második világháború mindenekelőtt ideológiai háború. ... Ha a tudományos theologia hallgat, csak megnövekedik az a veszély, hogy kijelentés-ellenes eszméáramlatok özönvize borítja el az egyház és a társadalom egész életét.”¹¹ Czeglédy Sándor maga sem hallgatott, hanem ebből az elkötelezettségből 1932-34 között figyelemmel követte és ismertette a német egyházi harc folyamatát, 1937-ben közölte Martin Niemöllerrel készített interjúját és hiteles beszámolókat küldött Halleből a német hitvalló egyházzal, amely magatartás teológiai állásfoglalássá nőtte ki magát *A választott nép*¹² című könyvében, amelyben óvott a növekvő szélső-jobboldali veszedelmekkel szemben, illetve egyéb írásaiban is megfogalmazta teológiai útmutatását a hazai helyzetben.¹³

Szükség is volt a tanári eligazításra és az ösztöndíjról hazajötték beszámolóira¹⁴, mert például 1940 októberében az egyetemi tanév zsidóveréssel kezdődött: „Két-három napig tartott a zavargás, s a vége az lett, hogy a díszudvaron felolvastak valami memorandumot Mitrovicsnak (ő volt akkor a rektor), melyben a zsidók egyetemről való kiszorítását kérték. Az egésznek jelentőséget a kormánynak a III. zsidótörvényről való

⁹ Theologiai Szemle 1933-1934/348-352.

¹⁰ Pákozdy László: *Barth, Karl: Theologische Existenz heute. Heft 1-6. Barth Károly és a német egyház belső küzdelme.* Theologiai Szemle. 1933-34/233.

¹¹ Czeglédy Sándor: *A Tudományos theologia megnövekedett aktualitása.* Theologiai Szemle 1941/1. 44-45.

¹² Czeglédy Sándor: *A választott nép.* Bp. 1940.

¹³ Pl.: Czeglédy Sándor: *Az Öszövétség és igehirdetésünk,* 1943/3. 176.

¹⁴ Így például Kósa Ferenc szenior 1938-39-ben volt Wuppertal-Elberfeldben ösztöndíjon, s írásban is megörökítette élményeit. Írását a Közlönynek szánta A sokáig kéziratban maradt írás végül Kósa Ferenc: *A megtámadott egyház* címmel a Református Tiszántúl 2002/1 számában (3-6 oldalak) jelent meg. Közzétette: Kósa László.

bejelentése adott.”¹⁵ A lelkészképzősök hirdetőjén a püspök (Révész I.) és Kállay Kálmán dékán közölte, hogy ha lelkészképzős hallgató illet követ el, akkor azt, evangélium- és hitvallásellenes viselkedése miatt kicsapás fenyegeti.

A teológus ifjúság az előadó termekben, etika órán pl.: a Barth-tanítvány Török Istvántól és másoktól is a szemináriumi gyakorlatok során megkapta a szükséges eligazítást, és ez is magyarázza azt, hogy általában véve immunisakká váltak a szélsőjobboldali fanatizmus kísértéseivel szemben, hogy nyitottak voltak a magyar nép sorsproblémái iránt, sőt azok megoldására, ha talán csak jelképesen is – mint pl. a baranyai telepítési akció¹⁶ során – lépéseket tettek.¹⁷ Révész Imre püspök a háború közeledtével az egyre erősödő „fajiság államának” berendezkedésétől élesen elhatárolta a kálvinista iskolapolitikát.¹⁸

Czeglédy Sándor örökítette meg az alábbiakat a Hittudományi Kar két világháború közötti időszakáról írt tanulmányában: „A kar tagjait nemzetközi és ökumenikus tájékozottságuk segítette abban, hogy a Harmadik Birodalom és szövetségesei vereségét határozottabban anticipálták, mint a többi teológiai karok tagjai, bár az utóbbiak között is csak kevesen akadtak olyanok, akik a nácizmus győzelmében reménykedtek. 1943 késő nyarán felkereste a kart a Németországi Evangélikus Egyház külügyi hivatalának egyik tisztségviselője, és egy egész délután tartó beszélgetés után, amikor már pontosan tudta kikkel van dolga, óvatosan tájékoztatott arról, hogy komoly készülődések vannak folyamatban Hitler eltávolítására. Csak a háború után tudtuk meg, hogy vendégünk éppen úgy, mint Bonhofffer, a RSHA-főnök Canaris admirális támogatásával utazott még semleges országokba is. Canarist azután egy napon végezték ki Bonhoffferrel, nem sokkal a német kapituláció előtt a flossenbürgi koncentrációs táborban. Egy olyan beszélgetés, mint amilyen

¹⁵ Részlet ifj. dr. Varga Zsigmond teológiai hallgató Költő Gyula lelkészhez írt leveléből. A levél keltezése: Debrecen, 1940. október 31. Jelzete: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára R 2879.

¹⁶ A telepítési mozgalmat a Debreceni Református Kollégium diákjai kezdeményezték 1938-ban, hogy egy országos méretűvé váló gyűjtés segítségével a Dunántúl elnéptelenedő falvaiba sokgyermekes magyar családokat telepítsen és ott földhöz, megélhetéshez juttassa őket. Feldolgozását ld.: Tibori János: *A Debreceni Református Kollégium ifjúsági telepítési akciója 1938-1944*. In: Tibori János: *Három tanulmány*. Editiones Archivi Reformatorum Transstibiscani VII. Debrecen. 1998. 163-226.

¹⁷ Olyanok is voltak, akik a Márciusi Front vonalán indultak el a megoldás keresésére. Ld.: Fehér Lajos: *Így történt*. Bp. 1979. 71kk.

¹⁸ Révész I.: *Ködben – újévi üzenet*. Vasárnap 1939/368-369.

a miénk volt 1943-ban, más egyetemi karon nem történhetett volna meg.”¹⁹

A Debreceni Egyetemen a két világháború között a teológiai tudomány és a neveléstudomány kölcsönhatásából megszületett egy sajátos öröllői mentalitás. Ezt a figyelemre méltó habitust azért tekinthetjük felekezeti sajátosságnak, mert ez a teológiai iskola és nevelő közeg érlelt ki egy olyan bölcsész hallgatót, ifj. dr. Varga Zsigmondot (1919-1945)²⁰, aki a teológiai tanulmányait is abszolválta, s mint bölcsészdoktori címmel rendelkező teológiai ösztöndíjas diák lett a magyar keresztyénség mártírjává a II. világháború idején.²¹ Varga Zsigmond gyanútlanul, ifjúi odaszánással járta meg ezt az utat, s így jutott el a mártírságig.

Tanítványsága azzal indult, hogy legendás híré teológus-családba született 1919. szeptember 9-én Debrecenben, hiszen édesapja, dr. Varga Zsigmond nagy híré vallástörténész professzor volt Debrecenben, édesanyja, Erdős Mária ágán pedig az Erdős-család leszármazottja, ahol a hitvallásos családi légkör megalkuvás-mentes sorsvállalásra nevelte. Ezt táplálta tovább a debreceni Református Főgimnázium, ahol gyors nyelvi előhaladás, nyertes országos középiskolai verseny és pályatételek sokasága jelezték kiváló felkészültségét. Érettségijét kitűnő eredménnyel szerezte meg. Teológiai tanulmányait Debrecenben kezdte, ahol a teológus ifjúság vezéregyéniségévé nőtte ki magát: 1939-40-ben a Hittanszaki Önképző Társaság elnöke és a Közlöny c. teológus-lap intézőbizottsági tagja lett, 1941-42-ben a Közlöny Intézőbizottságának elnöke, akit arra a tanévre a teológus ifjúság szeniorává választott.

¹⁹ Czeglédy S.: *A teológia tanítása a Kollégiumban*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerkesztette: Barcza József. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp. 1988. 575-576.

²⁰ Munkásságának méltatását ld.: Id. dr. Varga Zsigmond: *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete*. Debrecen 1949.; Albert Stein: *Zsigmond Varga zum Gedächtnis*. Hg. Von Peter Karner. Aktuelle Reihe Nr. 22. Wien 1981.; Albert Stein: *Ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete*. Theologiai Szemle 1981/2. 100-103.; Fekete Károly: *Ifj. Dr. Varga Zsigmond emlékezete*. In: Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2004/2005. évi értesítője. 467. tanév. Szerkesztette: Dr. Kustár Zoltán. Debrecen. 2005. 11-17. ; Ifj. Dr. Varga Zsigmond: *Non videri, sed esse – Válogatott írások*. Szerkesztette: Fekete Károly. Debrecen 2005.

²¹ Czeglédy Sándor vallomása: „ha nekem is részem volt abban, hogy egyik legjobb diákunkat már meglévő hitvalló meggyőzésében erősítsük, akkor lelkiismeretfurdalásunk is van amiatt, hogy dr. Varga Zsigmond volt szeniorunk a mauthauseni koncentrációs táborban 1945. március 5-én hitvallóként fejezte be fiatal életét.” Ez az érdekes mondat található Czeglédy Sándor: *Egyházunk ébredésének teológiai impulzusai* címmel, 1991. augusztus 23-án, a Doktorok Kollégiuma Gyakorlati Theológiai Szekciójában elhangzott előadásának kéziratában: TtREL I. 27.c. 184. – az előadás 12. oldala.

A tanítványság minőségivé, igényesebbé tételé élet- és munkaprogramjává vált. Önfegyelmű és krisztusi normák alapján élő fegyelmű közösség lebegett a szeme előtt. Ezért kitartóan dolgozott a Teológus Gyülekezet megalakulásán, amelynek „célja: a hitvalló egyháztagságra, hitbéli öntudatból folyó missziói munkára, az élet minden viszonylatában szilárd keresztyén erkölcsi jellemre és keresztyén magyar hazafiságra, és mindezek által az Ige szolgálatára való nevelés”²². Barátjának írta akkoriban: „hogya... mennyi az én munkám – nem fontos. Hogy mennyi harc és vitatkozás eredménye ez – még kevésbé fontos, mert ha egyszer elértünk valami – hisszük – isteni célt, ne legyen drága semmiféle emberi áldozat. A próféták és az apostolok Isten dicsőségéért és a regnum Christi megvalósításáért vívott életharcához úgysem hasonlítható a mi legnagyobb áldozatunk sem, és ha hiszünk a Gondviselésben, akkor mit remegünk mindig a jövő következményektől? – Én, amik hátam megett vannak, tökéletesen elfelejtve, mostmár nekidőlök azoknak, amik előttem vannak.”²³

Szeniori évére a fejében és a szívében átgondolt programmal készült. „A szeniori évnek emberi részről teljes programkialakítással megyek neki és hiszem és remélem, hogy Isten segítségével sikerül minél teljesebben meg is valósítanom egyes részleteiben az igaz anyaszentegyház hasznára és a lelkek épülésére. A püspök úrral (Révész Imrével) bemutatkozó látogatásom alkalmával tárgyalgattunk is a munka megindításáról. Az általam tervezett módokat jóváhagyta, sőt kért is arra, hogy az Istentől nekem adott talentumokat úgy forgassam, hogy hatalmas belső evangélizáció és konszolidáció valósuljon meg végre-valahára a theologus-gyülekezetben, mely aztán kovászként hatna a kollégiumi és egyetemi ifjúság tömörülésére is. ... egyetemi törvényjavaslat készül, mely a sok semmiskedő bajtársi egyesületet megrendszabályozza, hómánbálinti felügyelet alá helyezi és új szervezettel akarja ellátni. Most már igazán itt van az ideje a lelkek egyességének!”²⁴

Munkabírására vet fényt egy másik levélrészlet: „A theologus-gyülekezet önkörében való lelkigondozását (pásztori misszióját) megírtam 100 disszertációs lapon és pályamunkának be is adtam. Makkai igen szép és részletesen jellemző bírálatot adott rá; a püspök úrnak is nagyon tetszett. A másik két sokkal terjedelmesebb pályamunkával együtt levélbelileg igen megdicsérte. (Az egyik és nehezebbik a vallástörténeti volt: „Minő gazdagodást jelent a papyrusok világa az újszövetségi kutatásra nézve?”; a másik ószövetségi Írásmagyarázattól: „A Pentateuchosz-kritika mai állása.” Mind a kettővel csuda sokat tanultam,

²² A Debreceni Theologus Gyülekezet Alapszabályzata II. 2. paragrafus.

²³ Levél Költő Gyulához. Keltezés: Debrecen, 1940. december 4. TREK Nk R 2879.

²⁴ Levél Költő Gyulához. Keltezés: Debrecen, 1941. augusztus 19. TREK Nk R 2879.

megkezdtem rájuk a dolgozást már december elején.) Év elején a káplánival kezdtem bibelődni, de aztán hamar félretettem és a csak most június végén vettem elő és egy hónapi nagy melegben ebbe is belevágtam 180 lapot. A legújabb barthi irányzat és német könyvek után készült és az a baja, hogy nagyon is tömör, de teljesen egységes és áttekinthető.”²⁵

A kitűnő eredménnyel megszerzett I. lelkészképesítő bizonyítvány után írta meg bölcsészdoktori értekezését és szerzett doktori címet: „A hellenistikus papyrusok, feliratok, ostrakák világa és az Újtestamentum” – Tanulmány az újszövetségi nyelvészet, irodalom és összehasonlító vallástörténet köréből (Debrecen, 1942) címmel. Az 1942/43-as akadémiai évre Svájcba kapott ösztöndíjat, amit intenzíven kihasználta. Genfben T.A. Wisser-t Hoofttal, Baselban Barth-tal, Cullmannel és Baumgartnerrel, Zürichben E. Brunnerral ismerkedett meg.

Ezekben az években makulátlan tisztaságúvá formálódik benne a hivatástudat és megszületik a saját, markáns lelkipásztorképe, amit a nyilvánosság számára is megfogalmazott: „A legnehezebbje éppen most következik reánk, ifjú lelkipásztornemzedékre. Egy démoni erővel küzdő, tébolydávává válni kezdő világban kell új nyelveken hirdetnünk az evangéliumot, ördögöket űznünk, gyógyítanunk és vigasztalnunk Krisztus missziói parancsa szerint. Most fog eldőlni, hogy akarunk-e igazán, – nem szájjal, hanem szívvel – bizonyosságot tenni az Életről és az Igazságról először önmagunk és egymás előtt. Leszünk-e egyszer már végre Krisztus harcos seregévé, életet és szívet érte örömet feláldozni kész, lelki tagokká, új emberekké, akik utolsó lehelletükig küzdenek a mozgósított Egyházban az Isten uralmáért és dicsőségéért! Most, éppen most következik a súlyos próba egész református egyházunkra – ha vajon a magunk kicsinyes érdekeinek sutba-félredobásával egyedül Krisztust ismerjük-e el Vezérnek, vagy külső győzelmektől megittasulva járjuk tovább a régi haláltáncot!? – „*A Krisztus közöttetek van*” – mondja Pál apostol. Krisztus ügye pedig mindenképpen győz, az Ő ügye csak győzelmes ügy lehet a mi tehetetlenségünk vagy akaratunk ellenére is. Csak az a kérdés, hogy engedelmes bárányokként adjuk-e át magunkat Neki, feltétlen bizalommal és örömmel követjük-e Őt, valahová megy el, egészen a Golgotáig, vagy megvárjuk míg ostorral és ítélet szavával jelenik meg közöttünk?! – Ha ma még csak az Ő csendes hívogatását halljuk, meg ne keményítsük szíveinket!”²⁶

²⁵ Levél Költő Gyulához. Keltetés: Debrecen, 1941. augusztus 19. TREK Nk R 2879.

²⁶ Részlet a „*Mit szeretnék még kapni?*” c. beszédéből. *A kézirat jelzete: TtREK Nt R 5761*;

Ennek keletkezését magyarázza egy hír, ami a Közlönyben jelent meg LXX. évfolyam 9. szám (1940. május) 71.: „D. Dr. Révész Imre püspök

Ezzel a habitussal pályázott 1944-ben a téli szemeszterre Bécsbe és újra ösztöndíjas lett. Tanulmányai mellett a Konvent elnöke, Ravasz László püspök megbízta azzal, hogy gyülekezeti szolgálatokat is végezzen a bécsi református templomban. A tanítványból ekkor lesz egyre inkább tanúságtévő.

A Konventnek küldött jelentésében részletesen analizálja a gyülekezet helyzetét és újra csak terveket sző: „A bécsi gyülekezeti munka önmagától tagozódik négy, egymást kiegészítő és egymással összefüggő feladatkörre: 1./ a gyülekezet pontos számbavétele, demográfiája, melynek alapján lelki képe is megrajzolható; ez időrendben az első tendő. 2./ az istentiszteletek rendszeres megtartása, melyekre a gyülekezetet meghívjuk névre szóló meghívókkal, miután közben folyton 3./ családlátogatásokkal pasztoráljuk. 4./ A gyülekezet bizonyos különleges csoportjai külön gondozást is kívánnak (munkások, katonák, diákok, leventék, ifjúság) és ezekhez missziói és evangélizációs alkalmak megteremtésével kell hozzáférnünk, ill. őket a gyülekezet egészébe kapcsolnunk és az istentiszteletek látogatására buzdítanunk. – Végül 5./ minden lelkipásztori munkának alkotórésze az adminisztratív feladatok végzése, a gyülekezet felé tanácsadás, irányítás és vezetés formájában, kifelé pedig a felsőbb hatóságokkal való érintkezés formájában.”²⁷

A bécsi németbirodalmi rádió felkérésére nagypénteken, áldozócsütörtökön és pünkösdkor rövid vallásos tárgyú ünnepi beszédet tartott a magyar nyelvű adás keretében. A Donausender tömérdek hálás levelet kapott az anyaországi magyaroktól.

Varga Zsigmond ilyen bécsi háttérből kérvényezi lelkészi megbízásának meghosszabbítását 1945. július 31-ig és munkája akadálytalan és eredményes végzése érdekében engedélyt kért 1944. augusztus 1-jével katonai behívására, hiszen 1942 nyarán tábori lelkészi kiképzésben részesült. Úgy vélte ekkor Varga Zsigmond, hogy: „A katonai minőség nem csupán magyar szempontból, hanem a német hatóságokkal való érintkezés szempontjából is feltétlenül kívánatos.” (Bécs, 1944 június 15.)

április 13-án szeretetvendégség keretében vendégül látta a theologiai professzorokat és a theologus ifjúság közül a III. és IV. éves hallgatókat. Ez alkalommal Varga Zsigmond III. é. Hittanhallgató „Mit várok még?” és Kerekes János IV. é. Hittanhallgató „Mit kaptam?” tárgyról szóltak. A kérdéshez Szabó Gábor segédlelkész, Jánossy Imre kollégiumi esküdtfelügyelő, dr. Erdős Károly egyetemi ny. r. tanár, dr. Makkai Sándor egyetemi ny. r. tanár és D. Dr. Révész Imre püspök szóltak hozzá.”

²⁷ Részlet ifj. dr. Varga Zsigmond Bécsi jelentéséből. MREZSLt 2.a. Konventi Közigazgatási iratok 309. d. 3923/1944.

A bölcs Révész Imre, mielőtt Ravasz Lászlónak javaslatot tett volna, bizalmasan kikérte Incze Gábor korábbi bécsi gondozó lelkésznek a véleményét Varga Zsigmond elképzeléseiről. Aki többek között a következő választ terjeszti be: Varga Zsigmond „jelentése mindenesetre érdekes és örvendetes, azonban terveit túlméretezetteknek tartom az igazán csak maroknyi bécsi magyar protestáns között. Olyan alaposan megszervezni őket, mint ahogy V.ZS. írja és szeretné, nem lehet, mert ezek a derék lelkek jobbára német állampolgárok és buzgó tagjai a német református egyháznak. Erősebb szervezésüknek vagy a politikai hatóságok, vagy a német ref. egyház vezetősége mondana ellent. A bécsi lelkésszel és superintendenssel én többször beszélgettem erről és az egyébként nagyon rokonszenves urak ezt a szervezkedést nem tartják lehetőnek...A missziói tevékenység, különösen az ifjúság között, sajnos, csak minimális lehet, mert a német ifjak tagjai a Hitler Jugendnek; magyar levante, középiskolás diák pedig a rk. Egyházhhoz tartozókkal együtt sem lehet 15-20.”²⁸

A Konvent még más szempontokat is figyelembe véve nem hosszabbította meg a kért időpontig Varga Zsigmond bécsi lelkéssi szolgálatát 1945 nyaráig. Bár ekkor már csak a tudományos kutatómunkára kellett volna összpontosítania, hogy megírja „Jézus evangéliuma és a hellenizmus” című értekezését, de még ősszel is vállalt szolgálatot. Keresztyén igehirdetése és gyülekezetépítő munkája miatt ekkor már megfigyelés alatt állt a nemzetiszocialista uralom alatt álló Bécsben. Az itthoni nyilas-uralomátvételhez közel eső vasárnapon jutott el csúcspontjára Varga Zsigmond tanúságtétele. Egy Gestapos tiszt felszólta a szószékre az igehirdetés közben: Megvonom öntől a szót. Varga Zsigmond azonban csendes határozottsággal azt válaszolta: Önnek ehhez nincs joga és az istentiszteletünket sem zavarhatja.

Hármas vádpont alapján ítélték el: 1. a német városok bombázásától remélte az esztelen és egyenlőtlen vérontás befejezését; 2. hallgatta az angol rádió híreit és terjesztette azokat; 3. nemzeti szocialista ellenes beállítottságú volt.

A bécsi vizsgálati fogság után először Mauthausenben raboskodott, majd Gusenba vitték, amely III. fokozatú koncentrációs tábor volt. A bibliai Jóbra gondolva tűrte a szenvedést és Krisztusba kapaszkodva maradt lelkipásztora fogolytársainak. Tifuszt kapott, majd tüdőgyulladásban szenvedett. Embertelen bánásmódban részesült és így halt meg 1945. március 5-én. Hitvalló életének számon tartása és példaként állítása egész Magyarországi Református Egyházunk erkölcsi

²⁸ Incze Gábor nagyváradai lelkész (a bécsi szolgálatban Varga Zsigmond elődje) bizalmas jelentése VZS-ról Révész Imre kérésére: TtREL I. 1.c. 458.

kötelessége. Kevés olyan keresztyén személyiséggel büszkélkedhet egyházunk, mint amilyen ifj. dr. Varga Zsigmond volt. Méltán tarthatjuk számon ifj. dr. Varga Zsigmondot, mint a „magyar Bonhoeffert”, aki Krisztus vértanújaként halt meg, és ez által tanítónkká avatta az Élet Ura.

* * *

Mire tanít és mire emlékeztet bennünket ma ifj. dr. Varga Zsigmond, a mártír-teológus?

1. A keresztyén (és benne a teológus) egzisztencia kiműveléséért keményebben kell dolgoznunk és komolyabban kell venni tanítványságunkat.

2. A tudományos teológia és az izgató sorskérdések nem elmennek egymás mellett, hanem a gyülekezet közösségi életében találkoznak és átható, irányító szerepre kell jutnia.

3. Az Ige éltető, kormányzó és megigazító fősége alatt a Krisztus ügyében méltóság megidézhető tanúnak lenni. A megidézhetőség előfeltétele, hogy belül kell lenni az eseményeken és a Krisztus-eseményt látó és halló távolságon belülről, személyes tapasztalatként, erőteljesen kell képviselni ebben a világban, hogy jelen legyen rajtunk keresztül a Krisztus.

Jelmondata ma, a látszateltetés világában különösen elgondolkodtató: Non videri, sed esse – Nem látszani, hanem lenni...

Olyan korban élünk, amikor szinte túlhajtott módon a sztárookra figyel a világ, s nem a mártírokra. Sőt Magyarországon a „megasztár” a menő, de nekünk tudnunk kell, hogy ma is áll az igazság: a mártírok vére magvetés, s ettől megy előrébb a világ.

A sztárolt embert a sztár csinálók kitalálják és felépítik, a mártír épül és épít.

A sztárolt embernek kitalálják az image-t, a mártírnak karakteres arca van. A sztárolt ember a reflektorfénybe vágyik, a mártírban világosság támad és továbbadja.

A sztárolt ember várja, hogy felfedezzék, a mártírt a megragadottság hordozza.

A sztárolt embernek szlogent adnak a szájába, a mártírnak megadatik a helyén mondott szó.

A sztárolt ember számára szórakozás Jézus Krisztus, mint szupersztár, a mártírnak viszont öröme a passió Krisztusa.

A sztár szeretné megvalósítani önmagát, a mártír a megváltás megvalósultságát éli meg.

A sztárolt ember elkopik és lassan kimegy a divatból, a mártír ragyog és óhatatlanul eljön újra aktualitásának ideje.

Minden teológus generáció megéli, hogy a papi vizsgára készítő vizsgaprédikáció textusválasztása, csomópontjai, üzenete

személyes hitvallás is, olyan gyöngyszem, amit ars poetica-nak is szán. Varga Zsigmond a Jelenések könyve gyülekezeti leveleiből a filadelfiai gyülekezethez írt (3,7-13) versekről prédikált. Itt ezt olvassuk többek között: „bár kevés erőd van, mégis megtartottad az én ígémet és nem tagadtad meg az én nevemet. ...tartsd meg, amid van, hogy senki el ne vegye koronádat, aki győz, azt oszloppá teszem az én Istenem templomában, és onnan nem kerül ki többé.”

* * *

b./ *A felekezeti színezet egy másik belső, rejtett motívuma úgy jelent meg a Debreceni Egyetemen, hogy a teológia és az egyház nem akarta maga alá gyűrni a többi tudományt, s nem akarta rájuk kényszeríteni a saját törvényszerűségeit.* Debrecen protestáns sajátosságává lett az, hogy a reformáció hazai fellegrárában korszakról-korszakra egymás mellett élhettek a szabadon fejlődő tudományterületek. Ez a szemléletmód is a debreceni protestáns örökség része.

A tudományokkal kapcsolatban teológiai álláspont lett az, hogy az igazi tudomány előbb utóbb elvezet a tudomány örök forrásához, Istenhez. Az egyetemi ünnepélyek alkalmával elhangzott igehirdetések tekintélyes hányada járja körül ennek a megállapításnak a teológiai megokolását. Ezt példázza három rövid prédikáció-részlet: „Mind a négy fakultás forduljon egy cél felé: igazságot követni szeretetben, ... ha az ideális universitas tagja akar maradni. Mert universitas egy cél felé fordulást jelent. Ez a cél az igazság, aki mint az Örök Isten erkölcsi, hitbeli, tökéletes törvénye, testben megjelent s így szólt: én vagyok az igazság!” (Csikesz Sándor)²⁹ „Boldog lélek, kinek áhítatos kipillantására Krisztus biztató, hívogató, megragadó arca néz felé. Mert nemcsak a theologiai tudomány, de minden tudomány akarva – nem akarva, vélve, vagy véletlenül, de feléje tör, mint naprendszerünk egy távoli csillagzat felé. A jogtudomány acélbordázatú hajóját a jus strictum kopár partjairól a krisztusi méltányosság, megértő segítség, egymás terhe hordozása, könyörülő felsőbb vezetés, emberibb jólét és szolidaritásnak büntöntelen, bitótalan és zsarnoktalan országa, tehát Krisztus felé sodorják felsőbb szelek. Az orvostudomány egy egészségesebb, bűnök átkától mentesebb, tisztább, épebb, óvottabb és védettebb emberi élet felé, a lehetetlenen is lehetőleg segítség által, a pauperizmus, tömegnyomor, népiirtó járványok leigázása útján mérföldes léptekkel megy egy boldogabb ország: tehát Krisztus felé. A szellemi tudományok nyelvben, irodalomban, történetben, filozófiában, a természettudományok a természet jelenségei beláthatatlan tengerében ismerik föl itt is – ott is az örök Teremtőnek rendező és kormányzó ujját,

²⁹ Csikesz S.: *Az Ige.* (Ef 4,5) Theologiai Szemle 1925/289.

az igazság – szépség – jóság – szentség formájában felénk hajló irgalmát és szeretetét: tehát a Logost: a Krisztust, a nagy és végső célt.” (Csikesz Sándor)³⁰ „Az egészséges tudomány egyedül az igazság szolgálatában áll. Ebben a szolgálatban van a tudomány szabadsága... Az egészséges tudomány az, amit a világ nem szenvedhet el. Az igazi tudomány mindig a tények elfogulatlan tanulmányozásán alapszik. Ebből fakad a szolgálat törvénye. Csak az egészséges tudomány áll szolgálatában az igazságnak és a nemzet egészségének az alapja... Ezzel ellenkezik a hamis tudomány, mely azoké, akik nem szolgálni, hanem akik élvezni és uralkodni akarnak. Ezek az érdekek szolgálatává alacsonyítják a tudományt, azt akarják, hogy a teológus szentesítse a zsarnokságot, a jogász igazolja az erőszakot, az orvos egészségesnek állítsa a vad ösztönöket, a természettudós természetesnek hirdesse a gyengék elnyomását és a szellemtudós az emberiséget összetépő ellentéteket eszményképül tűzze ki. Az egészséges tudomány be tud hatolni az ellentétek alá. A tudomány maga is csak szolgálat lehet, hisz a szolgálat törvényét kell hirdetnie. A tudomány tehát szolgál és nem úr, de mert az igazság szolgálja: szabad.”(Makkai Sándor)³¹

A tudományterületek és az egyetemi karok egymás mellettségének, de egyúttal krisztológiai kapcsolódásának gondolatát örökíti meg az a dombormű is, amely a Kollégiumban az Oratórium felé vezető fölépcsőházban található, a Nagykönyvtár szomszédságában és az egyetemmel való emlékét örökíti meg. A domborművön a karok allegorikus alakjai tudományterületük szimbólumát tartva, Krisztus elé járulnak. Szimbólumaikat, azaz tudományukat a Krisztus oltárára helyezik, amelyen a Kollégium jelmondata (*Orando et laborando – Imádkozva és dolgozva*) áll.³²

c./ Az egyetem felekezeti színezetének egy harmadik szála az, hogy a két világháború közötti időben immár közös feladattá vált a Kollégium és az Egyetem számára: Debrecen megőrzése olyan szellemi központnak, amelynek kisugárzása minél szélesebb körre terjedjen ki. Ez egy olyan közeg megszervezését és fenntartását jelentette, amely kedvezett a tudományos identitás erősítésének.

³⁰ Csikesz Sándor *Emlékkönyvek - I. kötet*. Szerkesztette: dr. Módis László. Kiadják Csikesz Sándor tanítványai és barátai. Debrecen 1940. 187. Az ige hirdetés címe: Célegyenest... a nagy cél felé.

³¹ *Ünnepélyes keretek között nyitották meg a Tisza István Tudományegyetem új tanévet*. (Tudósítás) Debreczeni Újság 1936. október 2. 5. oldal, Makkai első debreceni ige hirdetése az Egyetem Évnyitóján a Nagytemplomban a 2 Tim 4,3-5 alapján.

³² Az emléktábla szövege: “A Református Kollégium tudományművelő és kultúrateremtő munkájával évszázadokon át szolgálta hazánkat. Felsőoktatási intézményként mindenkor az európai universitasok szellemében működött, és a Debreceni Egyetem bölcsőjévé vált.”

Tanár és diákkörökben is felszínen tartott kérdés volt a két világháború között: *Milyennek kellene lennie Debrecennek?* Az egyik diákválasz szerint: „Röviden: erőközpontnak, magyar kálvinista főhadiszállásnak, világító fáklyának! ... Hármasként az a feladat, mely Debrecennek jut. Valóban magyar kálvinista Genffé lenni.”³³ Nem tekinthetjük véletlennek, hogy az István király halálának 900. évfordulója és a Református Kollégium fennállásának 400. évfordulója évében, 1938-ban Debrecenben rendezték meg – a magyarok világkongresszusához kötődően – a magyar reformátusság lelki egységét kifejező I. Magyar Református Világgyűlést 1938. augusztus 23-án.³⁴

Debrecen protestáns szellemi központ jellegét két egymásba kapcsolódó teológiai tudományszervező műhely is erősítette. Az egyik a Csikesz Sándor professzor vezette *Theologiai Szemle* című szaklap köré szerveződött, amelynek első száma 1925-ben jelent meg.³⁵ Részlet Csikesz lapindítási tervzetéből: A debreceni Református Hittudományi Kar „hivatottnak ítéli magát arra, hogy a szakfolyóirat megteremtését s kiadásának feladatát magára vállalja. E munkájánál számít azonban a hazai protestáns teológiai főiskolák tanárainak a közreműködésére is és erre az érdekelteket külön is felkéri. A szakfolyóiratot a magyar protestáns teológiai tudomány és a vele rokon tudományok (ókori keleti nyelvészet, bölcsészet, paedagógia) beszámoló orgánumának kívánja tekinteni s elsősorban a külföldet óhajtja vele és általa szellemi törekvéseink mértékéről és értékéről tájékoztatni. Éppen ezért a folyóiratba szánt tudós közlemények nyelvűl a magyar, német, angol, francia, holland és latin nyelveket határozza meg, mint amelyeken értekezések és tanulmányok írhatók és közreadhatók. Hittudományi Kar azon nagy fontosságú érdekekre tekintettel, melyeket e szakfolyóirat megindításával kielégíteni óhajt, hogy az tudniillik egy magas színvonalú nemzetközi s mégis minden részben magyar célú és szellemű tudós kiadvány legyen s egyúttal a ma hozzá nem férhető külföldi közleményekért is megfelelő csere eszközül szolgáljon s nemzeti kultúr-birtokállományunkat ezáltal is súlyosan gyarapítsa.”³⁶

A Tiszántúlon sokak meggyőződése volt, hogy a Theologiai Szemlének „Debrecenben kell szerkeszteni és megjelennie, mert itt van a magyar reformátusság történelmi gócpontja, itt van az egyetemi fokú

³³ Szundy Béla: *Milyennek kellene lenni Debrecennek?* Közlöny 1927. december. 2. szám 4.

³⁴ *Az első Magyar Református Világgyűlés emlékfüzete.* Összeállította: dr. Vasady Béla. Debrecen 1938.

³⁵ A lap történetéhez lásd: Fekete Károly: *A Theologiai Szemle szerepe a magyar teológiai gondolkodás történetében – református szemmel.* 2006/1. 38-43.

³⁶ Csikesz tervzetének jelzete: TtREK DRK – R 4109.

református hittudományi kara a tiszántúli egyházkerület lelkészképzőintézetével együtt s ennek az egyházkerületnek a kebelében él a magyar református egyház abszolút többsége s ez az egyházkerület bír nyomdavállalattal, mely a megjelentetés terén segédkezet nyújthatna s ezen egyházkerület kollégiumi nagykönyvtára a folyóiratnak recenzióra küldött könyvpéldányai útján évente nagy összegre rugó értékű könyvmennyiséghez juthatna.”³⁷

Volt még egy fontos tényezője annak, hogy Debrecenben született meg a Theologiai Szemle. Itt nem a csoportérdekeket, nem is a kegyességi érdekeket tartotta Csikesz szem előtt, hanem önálló és új utat kívánt járni tudományos elkötelezettséggel és függetlenséggel. A Theologiai Szemle ezzel az irányultsággal nem akarta szaporítani a szekértáborok számát, de lefedett egy hiányterületet, amellyel mint tudományos orgánium, kegyességi körök és teológiai irányok fölötti, független módon kívánta szolgálni a teológiai tudományosság ügyét.

A másik országos hatókörű szervezet a Vasady Béla professzor buzgólkodása nyomán létrejött és 1939-1944 között aktívan működő „*Coetus Theologorum – Református Theologusok Munkaközössége*”³⁸. A Coetusnak tagja volt az ország valamennyi református teológiai tanára, magántanára, teológiai vagy egyéb tudományból szerzett doktorátussal rendelkező lelképásztora, illetve azok, akik a tudományos teológia terén alkotó munkát végeztek. Az ország különböző pontjain (határon túl is) helyi vagy körzeti munkaközösségek alakultak, rendszeresen tartottak felolvasó- és vitaüléseket. Egy év alatt több mint ezer tagot tartottak nyilván. A Coetus Theologorum számot tevő könyvkiadói tevékenységet is folytatott, hogy illetménykötetekkel honorálja a tagdíjat, s Csikesz halála után, 1940-től gondozásukba került a Theologiai Szemle is.

A magyar sorskérdésekre reflektálás és azok feldolgozása során üzenet-értékű hangsúlyt kapott a nemzet és kisebbség problematikája. A trianoni határvonalak miatt a reformátusság vesztesége igen nagy volt, ami újabb ösztönzést adott arra, hogy a kisebbségbe szorult részeket fokozottan támogassák. A debreceni professzorok családi, tanulmányi, szakmai és baráti kötődések el nem vágható szálait éltették tovább a határon túli részek felé a két világháború között.

A kisebbségi sors iránti érzékeny debreceni környezet fogadta be az Erdélyből áttelepülni kényszerült Makkai Sándort. Ez is bátorítást

³⁷ Révész Imre: „*A Theologiai Szemle anyagi megerősítése.*” Theologiai Szemle 1926/1-2. 996-997.

³⁸ A Coetus Theologorum történetéhez ld.: Ladányi Sándor: *A Coetus Theologorum története.* Az Út 2004/3. 145-154.; Adorjáni Zoltán: *Adalékok a Coetus Theologorum történetéhez a Református Szemle tudósításai alapján.* Református Szemle 2002/4-5. 422-435.

jelentett számára, hogy kimondta: a *kisebbségi kérdés megoldhatatlan*. A nemzetiségi öntudatról szóló, *Nem lehet* című írásával³⁹ országos vitát keltett.

A kisebbségi létparadoxon sokféle indulatot és elgondolást teremtett, de a debreceni mértékadó gondolkodók gyűlölködésre sohasem ragadtatták magukat. Sőt megoldásként a keresztyén teológia biblikus válaszát fogalmazzák meg.

Karácsony Sándor *A magyar béke* című kötetében több olyan részlet van, amely a kisebbségekkel kapcsolatos kérdéseket a megbékélés útján tartja rendezhetőnek: csak akkor békülhetünk meg szomszédainkkal, ha nem az ő bűneiket hánytorgatjuk fel, hanem megbánjuk a saját nemzeti bűneinket is: „Nem, nem, nemigen lehet itt egyebet cselekedni, meg kell törnöm és nagyon a szívemből jövőn bocsánatot kell kérnem mindazoktól, akik nemzetem, a magyar nemzet szomszédságában, vagy vele egy fedél alatt éltek, és a mi hibánkból szenvedniök kellett. Bánom és szégyellem, hogy így történt. Kérem a parasztokat, a munkásokat, a más meggyőződésű és gondolkozású csoportokat, a 'nemzetiségieket', a zsidókat, a tőlünk elköltözőket (tekintet nélkül arra, az őfajta emberek hogy bántak a mieinkkel), az oroszokat és az ifjúságot: higgyenek töredelmem őszinte voltának, és ha tudnak, bocsássanak meg nekem. Tudom azt is, hogy a bocsánatkérés önmagában még nem sokat jelent. Elégtétellel is tartozom. Nem imilyen-amolyannal, hanem teljes elégtétellel.”⁴⁰

Ez a mentalitás már az 1940-es évek elején írt Karácsony Sándor művekben is megjelent: „Mi magyarok nem szoktuk, nem szeretjük magunkat hibásoknak érezni. Történelmünk egész folyamán mindig nekünk volt igazunk s a körülmények vagy gaz ellenségeink gáncsoltak el. Ha másképp nem ment, magunk között kerestünk bűnbakot. Akinek ereje nincs, ellenben erőre van szüksége, kölcsön kell hogy kérjen valahonnét mástól. Nekünk emberfölötti, helyesebben isteni erőkre van szükségünk a kialakuló korszellem idejében, nemzeti problémáink megoldása közben. Isteni erőt csak Istentől nyerhetünk, pontosabban, a teremtett világ problémái számára az Isten-Embertől, Jézus Krisztustól. A protestáns lélek reakciója ebben a pillanatban egészen specifikus, elütő minden másféle lélek reakciójától. Rá kell döbbsennie, hogy Jézus Krisztus bűnbocsátó, megváltó erejét az ő számára senki és semmi nem közvetítheti: sem keret,

³⁹ Láthatár 1937/2. 49-53. A vita lezajlásához ld. *Nem lehet – A kisebbségi sors vitája*. Szerkesztette: Cseke Péter-Molnár Gusztáv. Limes könyvek. Héttorony Könyvkiadó. 1989. Megszületett még egy kötet a vita újabb reflexióiból: *Lehet – Nem lehet?* Kisebbségi létértelmezések (1937-1987). Sajtó alá rendezte Cseke Péter. Mentor Kiadó. Marosvásárhely. 1995.

⁴⁰ Karácsony Sándor: *A magyar béke*. 2. kiadás. Csökmei Kör. Pécel 2001. 42.

sem tan, sem liturgikus cselekmény, sem templom. Neki magának, személyesen és személy szerint kell találkoznia Krisztussal és Krisztusnak egyénileg kell őt megváltania. Hagyomány, kultusz, közösség erre mind képtelen.”⁴¹

A szentistváni gondolat c. írásában egészen pregnánsan fogalmazta meg álláspontját: „Első királyunk látta be elsőnek, hogy a magyar feladat nem valósítható meg Isten nélkül. Apostola lett nemzetének. A szentistváni gondolat voltaképpen ez. A magyar lélek keretének krisztusi tartalma. Ez változtatja át a magyar gavallériát áldozatossággá és szolgálattá, a magyar passzív rezisztenciát a kereszt hordozásává, a magyar bravurt a missziós lélek lendületévé. A krisztusi szellem biztosítja a magyar feladat megoldását. A geográfia híd-szerep népóceánok, peremnépek és vendégnépeink között a magyar gavalléria előfeltételezésével is csak úgy lehetséges, ha az uralmat a szolgáltatnak lelkével gyakoroljuk, mint ahogy gyakoroltuk is mindig, valahányszor történelmi sorsunk pozitív korszakba lendült. A világnézetek harcában győzelmet csak a keresztviselés passzivitásával és a missziós lendület aktív erejével arathatunk. Kultúránk 'alapeszméi' is csupán a transzcendens elvének beiktatása után hozhatók — divatos kitétel hadd élek — 'közös nevezőre'. Hogy a vallások hullámai is csak az élő krisztusi szellemben nyugodhatnak el, fölösleges talán meg is említenünk még külön.”⁴²

A Debreceni Egyetem szellemi központ voltát, protestáns felekezeti színezetét az ilyen és ehhez hasonló kijelentések továbbadása, következetes képviselése és megélése segítette életben maradni.

x x x

A Hittudományi Kar tanárainak alapállása, véleménye, állásfoglalása, hozzáállása, példaadása egyetlen időszakban sem volt mellékes Debrecenben. „A római katolikus egyház hazai túlsúlya és a református egyház küzdelmes múltja, a Kollégium egész hagyománya eleve visszatartotta őket attól, hogy egy aulikus, klerikális, ultrakonzervatív politika híveiül szegődjenek a világnézeti nevelés és a nemzetnevelés terén. A két világháború közötti idő 'keresztény kurzusa' és neobarokk szellemisége idegen volt számukra.”⁴³ Magyarságismeretüket nem a szűklátókörű provincializmus és pöffeszkedő sovinizmus jellemezte, hanem a kritikus nemzetszeretet.

⁴¹ Karácsony Sándor: *A magyarok Istene*. Exodus. Bp. 1943. 254.

⁴² Karácsony Sándor: *A magyar világnézet*. Exodus. Bp. 1941. 348.

⁴³ Czeglédy Sándor: *A teológia tanítása a Kollégiumban*. In: A Debreceni Református Kollégium Története. Szerkesztette: Barcza József. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp. 1988. 575.

A mennyei jutalomért folytatott debreceni hitviták

*Tóth-Mihala Veronika
református lelkész
debreceni Verestemplom*

A Szentírás és az azt értelmező hagyomány kapcsolatának gyökeres újragondolásával az 1560-as évek elejére Magyarországon is kiteljesedtek a protestantizmuson belüli hitviták. A vita középpontjában az úrvacsorával kapcsolatos kérdések álltak, melyek azonban csak jelezték azt a folyamatot, mely a teológiai kérdések minden területére kihatott, s különösen is a krisztológia kérdéscsoportját fogalmazta újra. Krisztus kettős természete, közbenjáró funkciója, megváltó szerepe, feltámadása utáni jelenlétének mibenléte, és újra-visszajövetelének mikéntje mind-mind heves viták tárgyává lett. Mindezzel együtt megkérdőjeleződött az ember üdvözülésének menete, az üdvtörténet múltból a jövőbe ívelő tervének megvalósulása is. Mikor, és hogyan tart ítéletet Isten a világ fölött – kérdezi a XVI. századi ember, aki elszenvedi a vadhalált, a járványokat, a társadalmi – politikai válságokat, s a lelkét érintő krízist, vagyis a keresztyén egyház válságát.

Egy fiatal, elszánt prédikátor, Méliusz Péter hihetetlen munkabírással vetette bele magát „Debrecen lelki válságának” (Révész Imre) gyógyításába az említett időszakban. Vitában állt a pápistákkal, a lutheránusokkal, az anabaptistákkal, antitrinitáriusokkal és mindenféle entuziasztákkal, s e többfrontos vita hevében alakította maga is a magyarországi helvét irány teológiai álláspontjait. 1563-ban született írása, a Lélek könyve a lélek halhatatlanságának, és az utolsó ítélet tanának részletes kifejtését tartalmazza. A csonkán fennmaradt könyvecske szentírási helyeket felsorakoztatva a lélekhalál és a purgatórium tanításaitól igyekszik elkülöníteni a szerző sajátos felfogását. A vitairat szerint a halál és feltámadás közötti tartózkodási hely, a Paradicsom, Ábrahám kebele az igazak lelkeinek várakozási helye, akik e megelőlegezett boldogságban tekintenek az eljövendő ítélet felé. A teológiai spekulációk közé sorolt írás azonban nem a túlvilági elképzelések halálfélelemben született egyik XVI. századi mintapéldája, hanem Méliusz krisztológiájának egyik logikusan végiggondolt, és pontosan kifejtett következménye. Ha megértjük ide vonatkozó állításait, sokkal árnyaltabban érthetjük úrvacsoratanát, és azt a ma már érthetetlennek tűnő szenvedélyt, mellyel krisztológiája minden pontját védelmezte. Nem csupán e kiadványt szánta a lélek halhatatlanságáról és a Paradicsomról szóló tanai kifejtésének, hanem prédikációs kötetekben,

hitvallási irataiban, kátéiban is többször visszatér ehhez a kérdéskörhöz, szervesen bekapcsolva azt teológiai okfejtéseibe.

1. A hitnek mind a távol való, mind a közel való helyly egy

„Az szent egyháztol soha a Chistus Iesus el nem tavozic, isteni természetee hatalmassaga szerént, Miképpen omaga mondgya: En veletec vagyok mind világ vegezetec. En, en vissellec titeket meg vensegtekben is. Efele igereti szerint a szent egyházba ielen vagyon a mi Wrunc Christus Iesus. De a ielen voltanac felotte a vacsoraban az o teste vere is ielen vagyon a hitnek az igeretben. Mert a hitnek oly ereie vagyon, hogy a távol való allatokat is ielen való keppen veszi az Igeben. Mert a hitnek mind a távol való, mind a közel való helyly egy.”¹

Az üdvösség nem a halál után kezdődik el, hanem a jelen való világban közel hozza a hit az örök életet a szent gyakorlat által – így értelmezhetőek Méliusz időszemléletnek megértése felől kérdezve az idézett sorok. Mivel az eljövendő világ kézzel foghatóan jelenvaló, ily módon lehetséges az, hogy Méliusz a halál utáni létezésről szóló tanait a bizonyosságok között fejt ki, nem sejtí az üdvösség menetét, számára nem marad homályban az emberi megértés előtt a jövő, hanem hit által látja az üdvösség kitejesedését az üdvtörténetben. Hiszen a hitnek mind a távol való, mind a közel való helyly egy. Ugyanolyan érvelést igényelnek a kiválasztottság, a sákramentumok, a testtlétel tanai, az egyházszervezeti kérdések megtárgyalása, s az emberi élet szenvedésének okait boncolgató exegézis, mint az eljövendő világ rendjének leírása. Méliusz nem torpan meg látható és láthatatlan világ határánál, igemagyarázatainak nyelvezete nem nyit a képes beszéd változatai felé, mikor elérkezik az emberi felfogóképesség korlátaihoz, hiszen minden ismeretet eredendően a hit felismeréseként beszél el. Nincsen rejtve a hívő előtt az Ige értelme, hanem feltárulkozik az egész teremttség rendje és értelme az Ige által. Így vall erről a Debreceni hitvallás: *„A hitnek valósága áll a reménylendő dolgok ígéréteben. S bizonyos megmutatása, vagy bebizonyítása azoknak, a melyek nem láttatnak. Mert meggyőzi a választottak szívét a Szentlélek által, hogy azok, amelyeket hiszen, igazak, és hogy azokat a választottak az ő fejökben a Krisztusban már bírják.”²*

A hit és remény nem csupán a földi élet ideje alatt jellemzi a hívők magatartását, hanem az ítéletig a hívek hisznek, és remélnek, kiáltanak és

¹ *Vásárhelyi hitvallás*, 1559. RMK I. 37a

² Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése*, Bp., 1881, 117. *Debreceni hitvallás*, (RMK II. 85.) 1562. augusztus 27. SZEGEDI György és MELIUS PÉTER debreceni lelkipásztorok és Ceglédi György nagyváradai lelkész hitvallása.)

könyörögnek: „Mert nem szűnik meg az utolsó napig a meghalt választottakban a hit és a remény, noha a feltámadás után meg fog szünni, sem az ismeret és tudomány meg nem fogyatkozik bennük;”³ Ezzel a tanítással, miszerint a feltámadással tölti be Isten a reményt ígéreteinek megtartásával, s akkor ér véget a várakozás ideje Kálvin korai írásaiban is találkozunk⁴, melyre Méliusz a Lélek könyvében hivatkozik már 1563-ban. „Különböznek eképen: a hit itten, az Isten kegyelme és a Krisztus érdeméért megigazít, megtart; a remény pedig, az itt kezdőleg a Krisztusban vetett hitből betudás szerint megigazultakat, hogy feltétlenül, valósággal és tökéletesen legyenek igazak és bírják a megígért örökséget, itt várja, a feltámadás után pedig betölti.”⁵

A hit számára a terek és idők egymáshoz való viszonya átértelmeződik, az emberi értelem számára felfogható időhatárok az isteni kijelentés által meghatározott rendhez alkalmazkodnak.

2. Az Isten választása

A reformátorok helvét irányú képviselői teológiai álláspontja szerint a hit Isten ajándéka, az Igén keresztül adott kijelentés megértésének, befogadásnak különleges képességét a Szentlélek által az Atya gerjeszti az arra kiválasztottakban. Akikben a Krisztushit megszületik, üdvözülnek, akikben nem, elkárhoznak. Ebből a földi világból is csak annyi látható, amennyit Isten ígéje a hit számára leleplez, és a halálon túli életről is Isten kinyilatkoztatásai alapján nyer ismereteket a hívő. Ez a *sors* azonban, a hitben kapott látás következményekkel jár.

Az isteni kiválasztás megbélyegzi az ember életét, átírja sorsát, itt e világon kínról és gyötrelméről ismerhető fel Isten jele és pecsétje, a halál után pedig paradicsomi nyugalom a része annak, aki le van foglalva az Isten számára. Itt, e földi életben arról ismerhető fel a kiválasztott, hogy homlokán a szenvedés és hitvallás jelét hordozza. Így Méliusz a Jelenések magyarázatában: „Homlokon) az az ugyan mind ordog, mind ez világ lassa, ismerie meg az az ki kersztien, eloszor vallasabol, hitbol, igaz tudomanibol, : Az iambor szent eletibol, mint io fat, rost, liliomot, maioranat az io illatarol, az szeretet io draga gumocserol, hogy nem hypokritac, bunbe heverok, alnokok. Rom.4.6.8.10. Ose.14. De ez pecsteles leszén belso meg olesevel az bunnec, az Christus erdeme

³ KISS Áron 244.

⁴ KÁLVIN János, *Psychopanyccchia, vagyis értekezés arról, hogy nem alusznak, hanem a Krisztussal élnek azoknak a szenteknek a lelkei, kik a Krisztusban való hitben hálnak meg.*1534. ford. RÁBOLD Gusztáv, Pápa, 1908.

⁵ KISS Áron 118.

szeneuel, Luc3. kirol liszen az haborusagual, karual, betegsegei valo bun meg olesuel, mert az billeg nem lehet faidalom es szen nelkul. Eze.9. Az taffot iriak az Úr népére: az olest, haborut Isten az o nepen kezde, az az ez vilagon ver, hogy ez vilagual el ne veszunk. 1Pet.4. 1Cor.10.11.”⁶

Az Isten Krisztusban megjelent üdvözítő tette olyan, mint a kétélű kard, mely egyrészt megéleszt, és másrészt megítél. *„Az Taff, az Iesus Christus ket aga az az halales fel tamadasa erdeme, az kit az Iras szenbe es lelekbe valo korosztoliesnek hy. Mert az Taff, ket agu zsidó betu, kinek felul az ket aga eszve kotettett, ide ala pedig ket fele all, mert Istenben egy az igazsag es irgalmasag, de mi raitunk, kik az bunnal el haylank Isten kegyelmetol es termesetol, ket fele agazek, igazsaga meg ole, irgalmassaga meg eleszte. Hat csak az Christus, az szent Lelec, az Atya az kik peczetelnek, munkalkodnac allat szerint az udvossegebe, az ige csak Istennek eszköze”⁷*

A *tav*, a héber abc utolsó betűje, amelynek két szára felül összeér: ת. Olyan, mint az üdvösség és kárhozat, mindkettő eredője az Isten akarata, szándéka, amely e világban kettéválás, de Isten igazsága felől egy és ugyanaz a döntés, Isten igazságában a kárhozat és kegyelem összeér. Ez a szándék Isten döntése szerint ítélet, büntetés, vagy kegyelem. Az emberek szétválasztása megtörténik életük során. Isten vagy a kegyelem vagy a harag edényévé választotta el az embert, s ezen a rendelkezésen nem változtat a halál sem. Isten ítélete erősebb a halálnál. Az igazak és gonoszok már itt e világban kettéválasztatnak, az Atya szemében nem keveredik a búza és a konkoly. Így a gonoszok és igazak lelkei nem várakozhatnak a halál után sem ugyanazon a helyen a végső ítéletre. Vagyis Isten ítélete megelőzi nemcsak a feltámadást, hanem a halált is. *„Azt költötte az Antikrisztus országában az ördögi gúny, hogy a kegyesek és gonoszok lelkei a Krisztus feltámadásáig a limbusban, egy uttalan sötét tömlőben tartózkodtak. De amint mondtuk, ez hamis hazugság. Mert valamint az Isten előrendelése, az ő irgalmassága szerint alkotta a bűnnek ugyanazon sarából és anyagából, mint fazekat az ő kegyelme dicsőségére az irgalmasságnak edényeit, és alkotta ítélete szerint a veszedelemre és örök halálra a haragnak edényeit; és valamint a földön két serege vagyon a kegyeseknek és gonosz indulatúaknak: ugy a kegyesek és gonoszok lelkei a világ kezdete óta, miként e földön, ugy az élet után is két külön tartózkodási helyen voltak. A kegyesek lelkei az Ábrahám kebelében, a paradicsomban, a Krisztus oltára alatt, a nyugalom helyén, azaz örök élet részében....a*

⁶ MELIUS, *Az Szent Jánosnak tölt jelenésnek igaz és irás szerint való magyarázása prédikációk szerint, a jámbor, bölcs és tudós emberek irásából szereztetett*, Nagyvárad, 1568. Cc 3 „a”

⁷MELIUS, *Jelenésnek....Cc 3 „a”*

gonoszak lelkei pedig a tömlőben, a pokolnak, az örök gyötrelmek helyének részében.”⁸

A választottak lelkeinek túlvilági sorsa tehát szorosan összefügg az isteni kiválasztás erejébe vetett hittel, s így a hitújítók teológiájának gyökeréig mutat vissza. Isten kiválasztja híveit, tehát nem az emberi igyekezeten múlik az üdvösség, hanem Isten döntésén, tanítják a hitújítók. Ez a kijelentés egyszerre mond ellent az érdemszerző cselekedeteknek, a bálványimádó közbenjárásnak, és ugyanakkor halált megvető bátorságot kölcsönöz a kiválasztottság-tudat a hívekben.

3. A purgatórium helyett evilági megtisztulás

A hit megélésére a földi élet során adatik kegyelmi idő. A halál pillanatán túlra nem tolódik át az üdvözülés lehetősége. Itt e világban tisztít meg a keresztség, s a sákramentum maga kereszttel tűzzel és lélekkel, nem az eljövendő világ tisztító tüze. Ennek értelmében nyilatkozik a Debreceni hitvallás a purgatóriumról. *„A tisztítótűzről: Gonosz és ördögi költemény az a pápistás, földalatti, örök tűzzel lángoló purgatórium, melyről gonoszul azt költik, hogy a lelkek ottan tisztulnak meg. Mert nincsen az Írásban igazsága, ellenkezik az Isten kegyelmével és Krisztus érdemével. A bűnöket megtisztító, kiegészítő tűz és víz az isteni kegyelem, a Krisztus vére, a Szentlélek elégtétele. Pál az 1Kor 3. részében az ítéletnek és a bünt büntető kárhozatnak tüzeit érti a „napon” és „tűzön”, tudniillik a gyötrelmeket. De az a tűz nem tisztít meg bűnökből, hanem bünteti a gonoszok bűneit, mert az az Isten haragjának tüze. Job.2. Hagg.2.*

Tehát a kegyesek lelkei, miután megválnak testeiktől, a paradicsomba vitetnek, amint meg van írva, Luk.23. Ma velem lészesz a Paradicsomba. A szentek lelkei az Úr kezében vannak és nem éri őket a bajok nyomorgatása. Kíváncszom elköltözni, és lenni a Krisztussal, mert az mindennél jobb. Fil.1.2.nem hazugsággal költött tisztítótűzben. A szentek lelkei az oltár alatt vigyáznak és nyugosznak, és fejér ruhák adatnak azokra, tehát nem a purgatóriumban gyötörtetnek. A szentek lelkei az ő tartózkodási helyükről kiáltanak az Úrhoz és nyugosznak az Úrban. Továbbá akármiféle halállal múlt ki az igaz, a nyugalom helyén lesz, tehát nem a kínok között. 4. Ezsd.2.4.6.7.

A gonoszak lelkei pedig mint ama vendégeskedő nem a pápista purgatóriumba, hanem a tömlőbe, a gyötrelmek helyére vitetnek, ahol megválva testeiktől, nem is tisztítatnak a büntől és büntetéstől, hanem vég nélkül gyötörtetnek. 1Pét.3. Így tanítanak az atyák, s a józanabb

⁸ KISS Áron 232.

zsinatok. *Béda Lukácsra 2. fejj. Lombard 4. könyv 25.r. Ambrus, Jeromos ugyanazt tanítják. Az atyák és Lombard azt tanítják továbbá, hogy a szenteknek lelkei az Ábrahám kebelében, a Krisztus oltára alatt várják az utolsó napot, mint az örök élet pitvarában. A gonoszok lelkei a gyötirelem tömlőcében szenvedik a jövő büntetéseket.*"⁹

4. A halottak lelkeiért mondott imádság hiábavalóságáról

Méliusz a *Debreceni hitvallásban*, valamint a *Lélek* könyvében a purgatórium létezésének tagadása közben az érvelés menetét a halottak lelkeiért mondott imádság hiábavalósága felé vezeti tovább, hiszen ha nem a földi élet ideje alatt dől el a lelkek túlvilági sorsa, akkor a váltság személyre szabott érvényessége kérdőjeleződik meg. Mindenkinek magának kell Krisztushoz járulnia saját üdvösségéért, ameddig erre lehetősége nyílik, vagyis földi élete során. A deuterokanonikus könyvek közül Ezsdrás 4. könyve és a Makkabeusok 2. könyve tartalmaz olyan szakaszokat, melyek a halál utáni élet és feltámadás kérdéseinek tisztázásához alapul szolgálhatnak. A XVI. században nem csupán a bibliai szövegek értelmezésének módja kerül teljesen új elméleti alapokra, hanem a bibliai szövegek hitelességének és tekintélyének érvényessége is újrafogalmazódik.

Míg Méliusz a Makkabeusok 2. könyvét leveszi a tekintélyes bibliai könyvek listájáról, addig az Ezsdrás 4. könyvére, mint isteni kijelentésre hivatkozik. A Mak.2. alapján ugyanis a purgatórium tanítása igazolható, míg a Ezs.4 alapján a paradicsom és tömlőc kettős túlvilági várakozási hely feltételezhető. „*Gonoszul áldoznak az áldozó papok a halottakért. Elvetjük azt, ami a Makabeusok 2. könyvében mondatik a halottakért való áldozatról, mely könyv a Nicefór és Euséb bizonylata szerint József könyve, ellenkezik az első könyvvel, elferdíti a történeteket, balga beszédeket sző össze. Mert az első könyvben azt mondja, hogy Makabeus meghalt, a másodikban az ellenkezőt állítja, s e második könyv végén bocsánatot kér, hogy nézzék el neki, ha valamit nem igen jól, és helyesen mondott. Az atyákkal visszavetjük ezt, mint apokrifust. Hasonlólag visszavetik a józanabb zsinatok, és nem számítják a kánonszerű könyvek sorrendjébe. Mint a laod.59.fejj Des.dist.44.95.80. toled.4. Aztán ha Makabeus készítette is e könyvet, istentelen gonoszságot követett el vele. Vétkeztek a szentek is, mint Dávid, Asa, Ezékias, Manasses, Péter, sokat gonoszul cselekedtek, de azért nem követjük az ő gonosz tetteiket. Nem azt kérdezzük, hogy ki csinálta, hanem azt, hogy jól csinálta-e?*

⁹ KISS Áron 136.

Ördögi hazugság, hogy a szentek lelkei kóborolnak, pártolást és alamizsnát kérnek. Mert a szentek lelkei a paradicsomban az örök életet, a gonoszokéi a tömlöcben az örök tűz büntetését várják. Eszter 1.2.4. Zsolt.146. Lk.16.Az atyák e helyek felett 2Mak.12.”¹⁰

Bűn tehát a holtak lelkeiért imádkozni, bűn értük áldozatot bemutatni, mint Makabeus Júdás¹¹ tette, mert Krisztus egyszeri váltságának érvénye kérdőjeleződik meg a közbenjáró jócselekedet által.

5. A szentek közbenjárásáért mondott könyörgés hiábavalóságáról

Nem csak a halottakért mondott imádság tilos, hanem a halottak közbenjárásáért mondott imádság is. Így nem csupán a purgatórium ürül ki, hanem a megszólítható közbenjárók nevének listája is megrövidül.

A halottak közbenjáró szerepe ellen Méliusz határozottan fellép, egy egész prédikációs kötetet, a Colossébeliekhez írott levél magyarázatát szenteli Krisztus egyedüli és kizárólagos közbenjáró szerepének igazolására. Krisztus váltságának üdvözítő érdemét semmivel nem lehet helyettesíteni, kiegészíteni, hiszen senki más érdemét sem a magunkét, sem másokét nem tulajdonítja az Atya az embereknek az ítéletkor, csak a Krisztusét. *„Gazdag vagyok) Azaz minden héten kettőt böitelek, egész ifjúságomtól fogva megtartom a parancsolatokat, igaz szent vagyok, elég érdemem, búcsam, het holt pápa hatalma nálam, kenra, bűnre áldozatom el a Sátántól, Isten igassagától.”*¹²– jellemzi az érdemszerző cselekedetek és helyettes közbenjárók segítségében bízók magatartását Méliusz a Jelenések könyve magyarázatában.

A halottak nem tudnak közbenjárni érettünk, hiszen nincsen a két világ között összeköttetés, kapcsolat: *„Te tudod) Hat mint mi tudjuk, hogy az lelkek az paradicsomba, de nem latiuk cselekedeteket. Így tudiak az holt szentec, hogy meg all ez vilag, vannac elo valasztottak. De nem esmernek enmagunkon, czelekedetinket sem ertik, sem halliak konyorgesinket. Hat mit bolondoskodol, hogy aki nem erti, sem hallia, mert testbe holt, lelke paradicsomba, te itt vagy. Ha en Debreczenbe vagyok, a kiraly Becsbe, it beszelek neki, semmit nem ert benne a kiraly. Így az holt szentek semmit nem ertnec abba, az mit ti itt beszéltec. Ha szinte ertene se tehet te veled iot, nem tehet szuksegedrol. Isten az acki mindenutt allat szerint ielen, u a*

¹⁰ KISS Áron 194.

¹¹ A Makkabeusok 2. könyve szerint Makkabeus Júdás azoknak a harcban elesett katonák lelki üdvéért, akiknél a törvény tilalma ellenére babonás tárgyakat találtak, imát és engesztelő áldozatot rendelt el, hogy az elkövetett bűnök teljes bocsánatot nyerjenek.

¹² Melius, *Jelenésnek...Riii* „b”)

sziveket által latia, erti meg csak gondolatainkat, minden szivunk titkait. Hier.11.12. 2Par.19. psal.7.94. Hat csak neki koniorog.”¹³

A Debreceni hitvallás is leszögezi:

„Vajjon tudnak-e a halottak valamit? Különösen az egyes dolgokat illetőleg nem tudnak a holtak mi rólunk semmit sem; az előbbieket eszökbe nem jutnak, mint az írás mondja. Azt tudják és értik, hogy az emberek e világon élnek, mivel még most a hitben boldog reményekkel várják a testek feltámadását, a fiak kijelentését és a bosszúállást.(.....)egyeseknek ohajtásait, könyörgéseiket, szükségüket nem ismerik, azért érettünk nem is imádkozhatnak, holott ez nem is a meghalt szenteknek kötelessége.”¹⁴

A halottak nem hívhatóak vissza ebbe a világba, nem jelennek meg, nincsenek az élőknek sem segítségére, sem kárára. Méliusz *Sámuel könyve fordításának* egy részlete igen érdekes lehet e kérdés szempontjából.

A reformátorok minden Krisztuson kívüli közbenjáró szerepét elvetették, az egyházét csak úgy, mint a jócselekedeteket, vagy a családtagok imádságait. Az élet és halál határát világosnak látták, s az élet során megszerezhető üdvbizonyosság alapján tagadták a megmenekedés halál utáni lehetőségeit, illetve tagadták a holtak és élők világának átjárhatóságát. A Méliuszra talán legjellemzőbb igemagyarázat és fordítás a halottak birodalmának és az élők világának viszonyára nézve a 1Sám 28,11 kk., mely Saul élettörténetének utolsó, keserves epizódjait jegyzi fel az endori boszorkánynál tett látogatása alkalmából.

„Meg latvan az ordongos baba az Samuelt, (a Satant, ki vala a Samuel kepebe, az u varaslasa utan), Igen nagy fenn szoval fel kialta s monda a Pythonissa az ordongos baba a Saulnac, miért hogy te engem el hitettel es meg czaltal, hogyha te vagy a Saul?

Monda azért Saul a varaslo nezo asszonymac: ne fely: de mit latal, (hogy felsz). S monda Saulnac az ordongos: Isteneket (az az ordogoket) latoc, hogy a foldbol fel ionec. (Monda Saul Samuel képebeli ordognac).

15. Aggia azért a Iehova te veled egyetembe az Israel nepet is a Philisteusok kezebe, es holnapi napon mind te, s mind a te fiaid en velem lesztec (A sírba es pokolba: az az meg haltoc). Fol.59.

Magyarazat:

Meg lata a Samuelt), Varaslott, konyorgott az ordogoknec, mint urainac e Pythonissa hiteto baba, hogy a Samuelt, azaz a Samuel kepet elo hozzac. Nem mondgya a zsidoba, hogy fel tamasztotta, hanem lamma hircgztani lehalat othi? Azaz miért indital fel engem, hogy te fel hozass engem? azaz

¹³ Melius, *Jelenésnek... Dd4 „a”*

¹⁴ KISS Áron 244.

mire nem hadsz békét? Isten az ordog által feddi a Sault. Te oly gonosz ember vagy, Isten el vetett az ordoghoz adtad magad. Engem, holtat, Samuelt, acki nyugszik az Urba, haboritod. Nem tamasztotta fel, meg sem elevenitette a Satan a Samuel testet, mert csak Isten teheti ezt, hanem csak vazaba volt a Satan. Nam Samuelnec mondgya magat? Hazud az Satan io angyalnac modgya, vilagossagba oltozic: e vilag birodalma enyim, Christusnac mongia, de hazud. Egyel ebbe, nem haltoc meg. S nam igazat mond? Azt immar nem magatol mongya, hanem Isten erovel mondat igazat. Mert a Satan neha Istenet, neha ordoget mongya.

12. Isteneket) Elohijm Raijm olivjm) Isteneket latoc fel iovoket. Az az ordogoc, idegen balvan istenec ionec. Hat nem Samuel teste, neve, kepe csak a Samuele. Mert Gen.37. Exo.32. Isteneknek hija a balvanyt, es satant is.

15. Velem lesz). V machar atta ubeneka immi). Es holnap te es a te fiaid velem) Az az teged Saul mind fiastul megoldnek a Philisteusok. ISam31. A tested a foldbe, a lelked a pokolba velem lesz. Itt a Samuel kepet arniekat Samuelnac mongya az iras, mint Gen.41.42.¹⁵ Az álomban amit lata, okor kepet, ember kepet: alamba a phantasmát, amit látott, noha nincsen semmi allatia, de okornec mongya, embernec, szolonec, ezec arniekok. Agoston, s az tobbi doktoroc igy ertic. Noha Agost ebbe ad simpl. Először tévolygott. Saul harag edénye volt, hat Samuellel nem lehetett. Mert oda fel azt mongya ISam.14.15. El vetottem en az Sault. Elmene az Istenec lelke Saultol.”¹⁶ Nem idézhető meg a halottak lelke, segítségül sem jönnek az élőknek, hanem az ördög munkája az, ha látomásban megjelenik egy halott, nem a halott lelke, csak az ördög jelenése az, hiszen a halott szentek teste a földben, lelke a paradicsomban van. Mert nem adatik más kijelentés, csak ami Krisztusban adatik, s a világokat, mint a gazdag és a szegény Lázár példázata is mutatja, szakadék választja el egymástól, melyen nem lehet átkelni. Nincs átjárhatóság élet és halál, paradicsom és tömlőc, üdvösség és kárhozat, választottság és harag edényi között. Még csak egy helyen meg sem férnek a bűnösök és igazak.

6. Krisztus pokolrászállásáról – Krisztus teste a sírban, lelke a pokolban

¹⁵ (A fáraó álma a hét kövér tehén és sovány tehénről, majd a kalászról: azért álmodta ezt a fáraó, mert az Isten meg akarta jelenteni ezt a fáraónak, és meg is teszi ezt.)

¹⁶ Melius, *Az két Sámuel könyveinek és az két Királyi könyveknek az zsidó nyelvnek igazságából, és az igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre*, Debrecen, Hoffhalter, 1565. RMK I. 55.

Krisztus az egyetlen, aki megjárta a mennyet és a poklot, a paradicsomot és a gyötrelmek helyét, de nem teljes lényében, hanem lelkében kelt át ezeken a szakadékokon, pokolra szállásakor teste a sírban maradt (hiszen nem lehet egyszerre két helyen, a sírban, s a pokolban). *„Krisztus pokolra szállásáról: Dávid és Péterrel zsol.16. 1Pet.3. úgy magyarázza, hogy Krisztus test szerint meghalva a sírban fekszik; szelleme pedig és lelke istenségével egyesülten, mely a testtel és lélekkel személyileg összeköttetve jelen van, elsőben elmegy a paradicsomba a szentek lelkeihez és azoknak prédikál. Luk.23. szerint. Ma velem leszesz a paradicsomban. Azután elmegy a tömlöcbe vagy a pokolba, a gyötrelmek távához, ahol a gonoszok lelkei és szellemei voltak és azoknak prédikál. Mert a jók és a gonoszok lelkei különböző helyeken és rejtekben vagy szállásokon vannak és voltak is a Krisztus eljövetele előtt.”*¹⁷

Krisztus teste egyszerre csak egy helyen lehet. Ez az állítás húzódik meg a Zwingli és Luther között több mint harminc évvel korábban lezajlott vita mögött is. A két teológus az úrvacsora kérdésében nem tudott megegyezni 1530-ban Marburgban, Zwingli ugyanis állította, ha Krisztus az Atya jobbján van, akkor nem lehet az úrvacsorai kenyérben. Ez a vita gyűrűzött tovább, teljesen sajátos történelmi és szellemi kontextusban, az 1560-as években Magyarországon, létrehozva azt az egyháztörténeti pillanatot, melyben a hitújítás különböző irányzatai megfogalmazták sajátos hitvallásukat, így létrehozva a confessionalizálódást. A felekezeti kialakulásának értelmezése ugyan nem nélkülözheti a politikai távlatok kifejtését sem, de a magyar nyelven megjelent legkorábbi nyomtatványok e szövegeit egyértelműen átjárja a mennyei jutalomért folytatott küzdelem szenvedélye. E jutalom feltétele a földi életben megértett hitigazságokért megvívott küzdelem, amely ez esetben éppen a *mennyek országáért* folyik.

A kívánatos és érdekes az volna, ha e nagyon konkrét szövegértelmezés után általánosabb konklúzióra is lehetne jutni a debreceni protestáns gondolkodást vagy életvitelt illetően. Méliusz nézetei kiváltottak-e olyan hatást, amit esetleg máig érzékelhetünk? A mennyei jutalomról vallott nézet milyen kihatással volt az evilági életre?

¹⁷ Kiss Áron 245.

